MEMORIILE
SECȚIEI DE ȘTIINȚE
ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

MEMOIRS OF THE SECTION OF HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY

MÉMOIRES DE LA SECTION DES SCIENCES HISTORIQUES ET D'ARCHÉOLOGIE

ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECȚIEI DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

Seria IV
Tomul XXXV
2011

COLEGIUL DE REDACȚIE:

acad. ALEXANDRU VULPE (redactor responsabil), acad. DAN BERINDEI, acad. FLORIN CONSTANTINIU, acad. DINU C. GIURESCU, acad. CAMIL MUREŞANU, acad. MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA, acad. IOAN-AUREL POP, acad. ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, acad. ALEXANDRU ZUB, dr. DORINA N. RUSU (secretar ştiinţific)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Bucureşti, 2012

Copyright © Editura Academiei Române, 2012.
Toate drepturile asupra acestei ediții sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5,
050711, București, România
Tel.: 4021-318 81 46; 4021-318 81 06
Tel./Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: http://www.ear.ro

Redactor: VIRGINIA PETRICĂ
Tehnoredactor: DOINA STOIA

Bun de tipar: 02.10.2012. Format: 16/70×100.
Coli de tipar: 11,5.
C.Z. pentru biblioteci mari: 061(498.124. Buc.) Academia Română
C.Z. pentru biblioteci mici: 9(498)

ISSN 1224-1814

C U P R I N S

I. 110 ANI DE LA NAŞTEREA ACAD. CONSTANTIN C. GIURESCU

Acad. Dinu C. Giurescu, *Părintele, Profesorul, Omul* 7
Acad. Dan Berindei, *Constantin C. Giurescu – istoricul constructor* 25
Acad. Alexandru Zub, *Constantin C. Giurescu: perspectivă istoriografică* 29

II. COMUNICĂRI

Acad. Răzvan Theodorescu, *Ceva despre două nartexuri din Ţara Românească (secolele XIV–XVI)* 45
Acad. Florin Constantiniu, *Rakovski, tezaurul şi raporturile româno-sovietice (1917–1918)*..... 61
Acad. Dan Berindei, *Generaţia paşoptistă şi rostul ei istoric* 73
Acad. Dan Berindei, *Codul civil de la 1864 în istoria modernă a României* ... 78
Acad. Dan Berindei, *Oraşul Bucureşti, centru comercial sud-est european, în veacuri de început*..... 82
Dr. Sergiu Iosipescu, *Cercetări istorice şi arheologice la Biserica Sân Nicoară din Curtea de Argeş* 85
Acad. Dan Berindei, *Tradiţia constituţională românească, continuitate şi discontionuitate* 110

III. STUDII

Acad. Ştefan Ştefănescu, *Mihai Viteazul – nume simbol în afirmarea suveranităţii statale româneşti şi tendinţe de reconstituiri statale în sud-estul Europei*..... 115
Acad. Răzvan Theodorescu, *Rusia şi ruşii în cronici populare româneşti de la 1800* 127
Veronica Turcuş, *Cartea românească în editurile italiene şi interesul acestora pentru România în anii Primului Război Mondial* 136
Acad. Alexandru Zub, *Moldova regulamentară: studiu monografic*..... 160

IV. IN HONOREM

Acad. Ştefan Ştefănescu, *Laudatio Alexandru Vulpe – 80* 163

V. IN MEMORIAM

Un învăţat bucovinean de neuitat: Acad. Radu Grigorovici (1911–2008) (acad. Ştefan Ştefănescu)..... 167
Erudiţia în slujba istoriografiei: D. Ciurea (acad. Alexandru Zub)..... 173

VI. DARE DE SEAMĂ

Activitatea Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie pe anul 2011 (acad. Alexandru Vulpe, preşedintele Secţiei)..... 177

VII. PREMII

Lista lucrărilor distinse cu premii ale Academiei Române pe 2009..... 181

I. 110 ANI DE LA NAŞTEREA ACAD. CONSTANTIN C. GIURESCU

PĂRINTELE, PROFESORUL, OMUL*

Acad. DINU C. GIURESCU

Părintele, *tatăl* n-a intervenit direct, cu vorbe autoritare sau pedepse în creşterea noastră, a celor trei copii: Dinu (n. 15 februarie 1927), Dan (n. 21 noiembrie 1928) şi Simona (n. 2 decembrie 1930).

Am învăţat însă să respectăm anume reguli de purtare. Mama, Maria Simona Giurescu (fiica lui Simon Mehedinţi şi a Mariei Mehedinţi), ni le-a repetat până când le-am deprins; cum dai bună ziua unui domn; unei doamne – aştepţi ca doamna să-ţi întindă mâna, dacă nu, te înclini; cum mănânci: nu vorbi cu gura plină; du lingura sau furculiţa la gură, şi nu invers; nu sorbi supa; nu plescăi când mesteci; păstrează-ţi şerveţelul (pe atunci din pânză de in, nu de hârtie!) şi pune-l în inelul tău anume pregătit; când eşti printre oameni mari nu sări cu vorba etc.

*

Dincolo de atari reguli cotidiene, odată intraţi în clasa I-a primară, a fost datoria de a învăţa. Nu oricum, ci temeinic, în fiecare zi; ceea ce, pentru unii colegi însemna a fi „tocilar".

Eram în clasa a II-a sau a III-a primară la Şcoala nr. 4 „Cuibul cu Barză" de pe strada Ştirbei Vodă. Ieşisem de acasă pe strada Berzei. O parte a carosabilului era în reparaţie. Pavatorii scoseseră piatra paralelipipedică, pentru a reface postamentul şi a reaşeza pavajul. Erau la pauza de prânz. Pe o scândură aveau: brânză telemea, salam, măsline, roşii, pâine, apă, poate şi vin.

Îmi spune tata: „vezi, aceşti oameni muncesc din greu, n-au mâncăruri alese. Voi aveţi tot ce vă trebuie, haine, căldură, jucării, vacanţă, dimineaţa ceai cu unt, cu marmeladă (dulceaţă).

Aveţi însă o singură obligaţie: să învăţaţi, să vă faceţi lecţiile zi de zi, să vă pregătiţi. Altfel nu se poate".

A fost un îndemn şi o regulă repetată şi cu alte prilejuri.

Cu deprinderea de a ne face temele în fiecare zi, aşa cum trebuie, nu de mântuială, s-a ocupat mama, mai ales în primele două clase primare. Apoi n-a mai

* Text preluat din vol. *Centenar Constantin C. Giurescu. Amintiri şi documente inedite*, apărut sub egida Institutului de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopşor" şi a Facultăţii de Istorie, Filosofie şi Geografie din cadrul Universităţii din Craiova, Editura Universitaria, Craiova, 2001, p. 141–162.

fost nevoie decât din când în când, la vreo problemă de aritmetică. La liceu mai ceream şi ajutorul tatei, la algebră sau geometrie (făcuse „realul" la Liceul „Gh. Lazăr").

A te pregăti la toate materiile a devenit iarăşi norma obişnuită. Când amânam uneori şi se apropia seara, iar lecţiile nu erau terminate, simţeam că nu-i în ordine (în anii '30 şi începutul anilor '40, şcoala se ţinea dimineaţa; numai în primul an de război 1941–1942, am avut program după-amiaza).

*

La Colegiul Naţional „Sf. Sava" din Bucureşti, clasele aveau în jur de 30 de elevi; cam jumătate erau bursieri, veniţi din centre mici şi din mediul rural.

În clasele I–IV (azi V–VIII), premiul trei îl lua Aurel Stana; venea dintr-un sat, părintele său meseriaş cizmar.

Observaţia tatei: „Stana are deosebit merit. N-a beneficiat ca voi de cărţi, n-a învăţat acasă franceza sau germana, a luat-o de la început de tot. Cu atât mai mult efortul şi premiul său sunt de preţuit".

La îndemnul părinţilor, în anii războiului, invitam acasă duminica, câţiva colegi bursieri, să luăm masa împreună.

În clasa a IV-a de liceu (azi a VIII-a), după examenul de capacitate (iunie 1941), Aurel Stana a venit la noi. A solicitat tatei o recomandare pentru liceul militar unde voia să-şi continue studiile. A primit-o de îndată. A urmat meseria armelor. L-am revăzut o singură dată în 1946 sau 1947. Din câte ştiu, n-a făcut „carieră" sub regimul comunist, deşi s-ar fi putut folosi de dosarul său, care răspundea normelor regimului. Probabil că nu a reuşit să se împace nici cu dictatura proletariatului de tip sovietic şi nici cu lupta de clasă care a răsturnat toate valorile.

*

Disciplina şcolară trebuia respectată. Ambii părinţi erau de acord asupra acestui punct. În 1939 toamna, eram la Galaţi; tata fusese numit, din februarie, rezident regal al ţinutului Dunărea de Jos. Ne-a înscris, pe mine şi pe fratele meu Dan, la Liceul „Vasile Alecsandri", director profesorul Tohăneanu. Regula era strictă: „tuns numărul 3" (maximum 2 cm păr). Era cu câteva zile înainte de începerea anului şcolar (15 septembrie) şi mă conformasem regulii. Mergeam cu mama pe strada principală a oraşului. S-a apropiat de noi un domn colonel, însoţit de un băiat cam de vârsta mea şi s-a prezentat foarte protocolar soţiei rezidentului regal. Era comandantul garnizoanei (dacă mai ţin bine minte).

Dl. Colonel: „Doamnă Giurescu sunteţi cu feciorul Dvs.?"

Mama: „Da, domnule colonel, este Dinu pe care l-am înscris în clasa a III-a (azi a VII-a) la Liceul «Vasile Alecsandri»".

Colonelul, întorcându-se brusc către fiul său: „Aşa, vezi! Şi mie mi-ai spus că băiatul domnului rezident nu s-a tuns, cum cere direcţia liceului. Lasă că discutăm noi acasă!".

A salutat şi l-a luat de mână pe al său fecior.

*

Trei ani mai târziu, în anul şcolar 1942–1943. Directorul Colegiului Naţional „Sf. Sava”, profesorul Andrei Marin (preda limba şi literatura greacă numai pentru elevii de la secţia umanistă, în clasa a VIII-a – azi a XII-a). A cerut elevilor să se tundă „nr. 3”. Chiar şi celor din clasa a VI-a (X azi), cum eram noi. Tata mi-a spus: „Băiatule, ştiu că te supără, dar te conformezi. Nu avem ce discuta”. Aveam 16 ani şi podoaba capilară, mai ales la acea vârstă, conta. Am înghiţit în sec, m-am dus la frizeria de pe strada Cobălcescu colţ cu Schitu Măgureanu situată într-o clădire scundă (azi înlocuită cu un bloc cu zece etaje); meşterul a băgat maşina de tuns (acţionată manual pe atunci) şi m-a adus la „nr. 3”. A doua zi, haz şi exclamaţii ale colegilor de clasă. Până la urmă toţi s-au conformat.

*

Ca părinte, profesorul Constantin C. Giurescu nu s-a amestecat defel când ne-am ales drumul. Pe la 15 ani mă gândeam la medicină; poate şi pentru că printre prietenii părinţilor se aflau şi fraţii Titel şi Nelu Vereanu (ambii medici), dr. Nuţi (Elena) Mateescu (ne îngrijise toată copilăria). Tata mi-a spus atunci că părintele său, Constantin Giurescu (bunicul, pe care nu l-am cunoscut), se înscrisese chiar la Facultatea de Medicină; dar, după un prim curs în sala de disecţie, a renunţat; s-a îndreptat spre „Litere şi Filosofie”, unde şi-a aflat menirea.

În ultima clasă de liceu m-am hotărât pentru istorie şi drept. Pe atunci (1945–1946) aveai voie – dacă erai în stare – să urmezi două facultăţi cu profil umanist.

„Te-ai gândit bine?”, m-a întrebat.

„Da!” am răspuns.

„Gândeşte-te bine, fiindcă alegerea este pentru toată viaţa. Meseria s-o faci cu interes, cu plăcere, să-ţi fie reazem permanent, nu ca o slujbă oarecare pentru un salariu”.

Am rămas la hotărârea mea. Am urmat Facultatea de Istorie şi aceea de Drept în anii I şi II (1945–1947), cu examene cu tot. În anul III (1947) mi-am dat seama că învăţătura temeinică înseamnă şi timpul acordat ei. Am continuat la istorie, de care mă simţeam tot mai aproape.

Reacţia profesorului când i-am spus că m-am decis pentru istorie am aflat-o după aproximativ treizeci de ani. Eram prin 1975–1976. Într-o după amiază, discutând de unele şi altele, veni vorba de anii studenţiei: „Când mi-ai spus că vei urma istoria nici nu ştii cât m-am bucurat!”

„Dar nu mi-ai zis nimic atunci!”

„Nu, a continuat profesorul, fiindcă nu am vrut să te influenţez în vreun fel”.

Am rămas pe gânduri. L-am înţeles mult mai târziu. În 1997, când am împlinit 70 de ani (şi erau aproape două decenii de când tata ne părăsise, pe 13 noiembrie 1977), am fost întrebat la o filmare TV:

„Dacă ar fi să reîncepeţi, ce-aţi face?”

„Tot istoria, am răspuns pe loc. Am avut gândul cel bun. Poate şi ceva noroc în hotărârea mea de atunci, din 1944–1945”.

„De ce noroc?”

„Fiindcă alegerea s-a dovedit a răspunde cel mai deplin firii mele, îmi dă echilibru şi temei, este un punct de reazem permanent”.

*

În anii studenției, profesorul mi-a repetat ceea ce îl îndemnase Vasile Pârvan: „Acum este timpul optim să citeşti şi să înveți cât mai mult. Nu ai grija traiului zilnic, cum au alții. Caută şi cuprinde temeinic. Cu asemenea ani de studenție nu te mai întâlneşti. Pe ei vei clădi după aceea. Vine viața cu cerințele ei, cine ştie ce ne aşteaptă”.

Nu ştiam de fapt ce ne aşteaptă. În iarna 1949–1950 m-am dus la o şcoală de normatori în construcții, să mă recalific tehnician constructor de drumuri, fiindcă altă cale nu aveam. Abia repartizat pe şantier (aprilie 1950), a urmat „naționalizarea” casei părinteşti, arestarea tatei, evacuarea noastră la finele lui iunie 1950 şi confiscarea tuturor bunurilor gospodăriei, inclusiv biblioteca.

*

Ca părinte nu şi-a exprimat sentimentele față de noi, copiii, în cuvinte multe şi fraze retorice. Dar ştia să-ți spună câte un gând şi să te ajute; dar numai dacă vedea că depui într-adevăr toată silința:

„Când te simți descumpănit, descurajat de oameni şi de împrejurări sau la grea încercare, aşază-te la lucru din nou”.

„Dar nu-ți vine, nu te poți concentra, îți merg gândurile în altă parte” – am replicat.

„Nu-i chiar aşa”, a continuat profesorul. „Da, ai dreptate într-un fel, fiindcă la început ai impresia că nu vei lucra, că n-ai să faci nimic. Dar perseverează. Să vezi cum, pe încetul, începi să-ți revii şi te aduni; în parte cel puțin, revii la normal”.

Tot profesorul:

„Bucură-te de momentele vieții; de soare, de o privelişte, de pădure, de apă, de munte, de mare, de câmpia cu grâne, de flori. Caută să vezi partea cea bună a lucrurilor, nu numai ceea ce lipseşte. Bucură-te de ce ai”.

După ce a ieşit din închisoarea de la Sighet, l-am auzit de mai multe ori: „Fiecare zi este pentru mine un dar; nu ştii ce înseamnă iadul”.

După cum ne spunea să nu ne tot facem griji de ce s-ar întâmpla, construind felurite ipoteze. „Fiecare zi cu truda ei – À chaque jour sa peine!”

Târziu de tot, după ce ne-a părăsit, l-am înțeles. Dar nu mai am cum să-i spun.

*

„Dar experiența altora? l-am întrebat. De ce nu o folosim, de ce repetăm greşelile lor?”

„Experiența altora? Este ca Steaua Polară – mi-a răspuns. Luminează seara, târziu de tot”.

„Cu banii nu te juca. Fii absolut corect, fie că banul este al statului, fie al unei persoane... Nu-i de glumă, ține minte”.

Cât a fost ministru al Propagandei (4 martie–28 iunie 1940) a fost în vizită oficială în Italia. La întoarcere, a restituit ceea ce rămăsese din diurna personală!

Tot ca ministru al Propagandei avea un fond de dispoziție lunar de 4 000 000 lei, sumă foarte importantă în acel an pentru finanțarea articolelor de presă şi a mass mediei în general.

Ne relatează în ale sale *Amintiri*:

„Cum am avut întotdeauna principiul să nu mânuiesc banii publici, în momentul când am luat în primire Ministerul (Propagandei), am chemat pe directorul contabilității şi i-am încredințat suma.

La început a fost foarte mirat şi mi-a spus: «Domnule ministru, aceşti bani sunt banii dumneavoastră; dispuneți de ei cum credeți; aşa cum au făcut şi predecesorii dumneavoastră».

I-am răspuns: «Nu sunt banii mei, sunt banii statului; nu ştiu cum au procedat predecesorii mei, dar sub mine se va proceda astfel, eu dau dispozițiile de plată, dumneata le executi, dar pentru fiecare plată, când se poate, iei chitanță; când nu se poate, îți faci o însemnare, cu numele persoanei, data, suma plătită şi motivul. Faci un dosar cu toate aceste acte şi la finele fiecărei luni mi-l prezinți, iar eu îți dau o chitanță descărcătoare globală pentru luna respectivă».

Aşa am procedat tot timpul, astfel încât, atunci când am părăsit ministerul, aveam patru dosare cu şapte sute şaizeci – dacă memoria nu mă înşeală – de acte justificatoare.

Vine 6 septembrie 1940, regele Carol II abdică, noul şef al statului, general Ion Antonescu, instituie o comisie de magistrați superiori, în frunte cu consilierul Petit de la Înalta Curte de Casație şi Justiție, ca să verifice gestiunea fondului de dispoziție ale foştilor miniştri.

Profesorul Constantin C. Giurescu a fost şi el convocat în fața Comisiei.

Preşedintele: «Aveți cumva acte pentru fondul de dispoziție, dovezi de felul cum s-au făcut plăți şi cui?»

C.C.G.: «Am acte pentru orice sumă plătită».

Preşedintele (foarte surprins): «Puteți să ni le arătați?»

A doua zi profesorul a adus cele patru dosare.

Preşedintele comisiei le-a răsfoit timp de circa un sfert de oră şi mi-a spus: «Dacă toți miniştrii ar fi procedat ca dumneavoastră, comisia noastră n-ar mai fi fost necesară».

După verificarea dosarelor, profesorul a primit «un certificat constatând că toate cheltuielile au fost făcute corect»".

(Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, Editura All, Bucureşti, p. 310–311).

Tot ca ministru al Propagandei a dat câteva mese acasă pentru diplomați străini şi oficiali români. Aveam 13 ani şi am fost şi eu o dată prezentat oaspeților. Aşa l-am văzut pe Gheorghe Tătărescu – mi s-a părut impozant, în uniforma Frontului Renaşterii Naționale, dar de culoare albastru închis – ca pentru primul ministru şi consilierii regali (ceilalți demnitari aveau aceeaşi uniformă, dar albastru

mai deschis). Tot atunci am fost prezentat lui René de Weck, ministrul plenipotențiar al Elveției la București; de asemenea, ambasadorului Republicii Turcia, Suphi Tanriover; acesta avea păr argintiu, uşor buclat, figură foarte distinsă, se vedea destul de des cu părinții mei; ne trimitea cărți şi reviste în franceză, cu informații despre realitățile regimului Atatürk.

La una din recepții – dar nu acasă – ministrul plenipotențiar al Reich-ului, Wilhelm Fabricius, avea un şiret desfăcut la pantof. Şi-a ridicat frumos piciorul pe un fel de balustradă şi a început să-şi refacă şiretul. Mama îl privea amuzată. Nevasta ministrului: „Bubi, was machst du dort, Wie benehmst du dich?" („Bubi, ce faci acolo, cum te porți?"). Ceva mai târziu, ministrul Fabricius, vine spre mama şi spune zâmbind: „Doamnă, să ştiți că de acum înainte mă port frumos!".

Pe la mijlocul lunii iunie 1940, părinții au fost invitați la o gală de filme, la Legația germană. Erau ultimele zile ale Blitzkrieg-ului în Vest şi lumea începea să înțeleagă că armata franceză nu mai rezista. S-au proiectat documentare cu operațiunile militare. Operatorii filmaseră în aşa fel încât să obțină maximum de efect asupra spectatorilor. La întoarcere, profesorul îmi spune succint ce văzuse şi a adăugat: „Ce ni s-a proiectat ne-a pus pe gânduri. Tancuri înaintând, şenilele care călcau peste obstacole şi oameni, bombardierele în picaj, cu sirene puternice, un spectacol de apocalips".

La mijlocul lui iunie 1940 nu ştiam că operațiunile militare din Franța nu erau decât începutul apocalipsului; că urmarea va fi de durată, cu grozăvii şi ucideri, care vor depăşi de multe ori pe acelea din 1940.

*

Ca ministru al Propagandei, tata era invitat, împreună cu mama, la felurite recepții. La una din ele profesorul a relatat ministrului Marii Britanii la Bucureşti, Reginald Hoare, despre descoperirea de la Dinogeția. Acolo, în vara anului 1939, în timpul săpăturilor conduse de tânărul arheolog Mircea Petrescu-Dîmbovița, au fost găsite 106 monede bizantine de aur de la împărații Vasile al II-lea Macedoneanul (976–1025) şi ale urmaşilor săi Roman al III-lea (1028–1034) şi Constantin al IX-lea Monomahul (1042–1055).

Ministrul plenipotențiar Reginald Hoare, întorcându-se spre mama: „Doamnă, câte monede de aur v-ați oprit Dvs.?"

Maria Simona Giurescu: „Domnule ministru, nu urmăm exemple ale unor arheologi sau călători britanici care au luat lucrări de artă şi le-au dus în Anglia!".

Reginald Hoare s-a înroşit şi n-a mai zis nimic.

*

Din lunile iunie-august 1940 două amintiri. Era în ziua de 27 iunie. Tata se întorsese de la primul Consiliu de Coroană; ne-a relatat despre ultimatumul sovietic. Era îngrijorat cum nu-l văzusem niciodată. „Nu ne poate ajuta nimeni ca să rezistăm?" – l-am întrebat. „Nu, îmi răspunde. Se pare că Iugoslavia şi Grecia ne-au sfătuit să cedăm. Numai Turcia a spus că îşi respectă angajamentele (din Pactul Balcanic). Aşa încât..." (n-a mai terminat fraza).

După drama cedării Basarabiei şi Nordului Bucovinei, au urmat „tratativele” de la Turnu Severin (cu Ungaria) şi de la Craiova (cu Bulgaria). În august 1940 ne aflam la Mangalia. Profesorul îşi reluase lucrul pentru volumul al III-lea al *Istoriei Românilor*. Era după 20 august, adusesem ziarele „din oraş”, le citeam pe plaja dinspre „cartierul nemțesc” al Mangaliei, la nord de „cartierul nou”, unde aveam şi vila noastră, se aflau pe o faleză foarte înaltă – cel puțin 30 metri – mai multe gospodării cu case mari ale coloniştilor germani din Mangalia. Ei au plecat în 1940–1941 spre Reich, când au fost „repatriați” germanii din Basarabia şi nordul Bucovinei ocupate de sovietici.

În ziare un comunicat al Marelui Stat Major: avioane militare ungare au pătruns în spațiul aerian român; două aparate au fost doborâte (avariate?) de anti-aeriana română.

„Dacă vor război, ne batem şi avem cu ce să le răspundem”, mi-am dat eu repede cu părerea, încrezător (aveam 13 ani şi 6 luni).

„Nu-i chiar aşa de simplu, mi-a replicat profesorul. Nu vezi că suntem înconjurați din toate părțile?”

După „arbitrajul” de la Viena, tata a reacționat în două feluri. Chiar la început de septembrie a trimis o scrisoare dură ambasadorului Italiei; s-ar putea, scrie el, ca țara Dvs. să se găsească într-o zi în situația de astăzi a României. Peste trei ani Italia era ocupată de armata germană, în sud înaintau americanii şi britanicii, Mussolini fusese debarcat, apoi „salvat” de paraşutişti germani şi formase un fel de guvern în nordul țării. Italia se afla în septembrie 1943 la răscruce. Cu diferență, esențială, că „Aliații” din Vest nu aveau revendicări teritoriale asupra ei (cu excepția „coloniilor” din Africa).

A doua reacție a sa, în 1941–42. Îmi amintesc cum a trimis scrisori multor colegi, universitari sau/şi membri ai Academiei Române, pentru alcătuirea unei ample lucrări care să arate: a) locul Transilvaniei în istoria românilor; b) cele făptuite în cei 22 de cârmuire românească; c) urmările „arbitrajului” de la Viena. Aproape toți cei solicitați au răspuns favorabil. Rezultatul: două volume mari, în limba germană, intitulate *Siebenbürgen*. Au apărut în 1943, editate în condiții grafice optime, format mare în 4^0: VIII + 794 p. + ilustrații şi hărți numeroase. Colaboratori (în ordinea din sumar): S. Mehedinți, Vintilă Mihăilescu, R. Vuia, N.Al. Rădulescu, Tiberiu Morariu, Sabin Opreanu, Laurian Someşan, Lucian Blaga, Ştefan Manciulea, I. Moga, C. Daicoviciu, Scarlat Lambrino, I. Lupaş, Avram P. Todor, Z. Pâclişanu, A. Rosetti, Ioachim Crăciun, dr. Coriolan Petranu, I.D. Ştefănescu, Emil Petrovici, Sever Pop, dr. C. Sassu, G. Grecescu, D. Bodin, Z. Pâclişanu, Constantin C. Giurescu (toți în volumul I).

Volumul II: Constantin Kirițescu, P. Sergescu, N. Georgescu-Tistu, I. Breazu, V. Beneş, dr. Iosif Stoichiță, Petre Papacostea, prof. arhitect Grigore Ionescu, Aug. Caliani, Olimpiu Boitoş, Victor Jinga, N. Cornățeanu, dr. Sabin Manuilă, Victor Slăvescu şi din nou S. Mehedinți.

Era felul caracteristic al părintelui meu de a răspunde chiar şi în cele mai complicate împrejurări: cu armele şi mijloacele pe care i le dădea meseria. Obişnuia să repete dictonul latin: „Scripta manent”.

La fel a reacționat și după ce i s-a dat drumul din închisoarea de la Sighet. În satul de deportați de la Măzăreni (județul Brăila), mi-a cerut să-i aduc de îndată hârtie, toc și cerneală: între 17 iulie (la 12 zile de la „eliberare") și până la 12 noiembrie 1955 și-a scris amintirile – de fapt un adevărat testimoniu asupra detenției de la Sighet. Este singura mărturie de amploare asupra acestui centru de exterminare a vârfurilor elitei politice și ecleziastice (greco-catolice) din România.

*

„De ce făceau înainte oamenii politică?", l-am întrebat odată pe la mijlocul anilor '70. Eram intrigat într-un fel; după câțiva ani de „experiență" în cadrul organizației P.C.R. a Institutului de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu", mi-am dat seama că toată viața politică se reducea la îndeplinirea cât mai exactă a „directivelor", „hotărârilor" și „indicațiilor" conducerii „superioare" de partid și de stat, transmise până „jos" prin toate treptele ierarhiei. Altfel spus, erai un simplu executant, părerea ta sau chiar a organizației de bază nu conta. Tot ce ți se cerea era să asculți și să faci ce ți se transmitea.

Răspunsul profesorului: „N-ai cum să știi. Când făceai politică până la război, aveai autoritate, aveai inițiative și puteai realiza ceva. Ca ministru, răspundeam numai față de primul ministru și de «Vodă» (= Rege). De aceea am inițiat în răstimpul scurt cât am fost rezident regal un întreg program de acțiuni gospodărești-administrative aplicat în toate comunele importante. În anii războiului mi l-a cerut și Ică (Mihai) Antonescu" (vezi *Amintiri*, Ed. All, 2000, p. 274–281).

„De aceea atâția universitari, din ramura umanistă mai ales, au făcut și ceva politică – a continuat părintele meu. Trăiam într-un climat de libertate; iar dacă nu mai erai la putere, nu venea nimeni să te închidă sau să le lichideze. Nimeni nu putea nici măcar gândi că va veni un regim care să-și distrugă toți adversarii declarați sau bănuiți".

*

În 1977 a venit vorba și de „industrializarea socialistă", concept cheie în ideologia și propaganda regimului comunist. Încă nu ne dădeam seama – în vara anului 1977 – că de fapt sistemul economic „socialist" se afla la început de criză endemică. Se părea că trăiam încă în ceea ce era definit atunci „normalitatea" economiei socialiste.

„Nu știu unde duce toată această industrializare", îmi spune deodată profesorul.

Eu: „Cum este?"

Profesorul: „Uite, un exemplu. Se face atâta caz de planificare, de planul unic de stat etc. Gândește-te cum era înainte de venirea regimului comunist. Exista proprietatea privată a pământului, a atelierelor, a fabricilor, a magazinelor (negoțului), a frizeriilor, a farmaciilor etc. Fiecare avea interes propriu, personal, să-și facă treaba, să trăiască, să câștige. *Erau sute și sute de mii de interese individuale*, care nu erau mânate de la spate de autoritățile statului sau cele politice.

Iar acum, a continuat profesorul, avem «planul». *Cum vrei tu să înlocuiești sutele de mii de inițiative particulare cu un concept abstract, planul de stat?* De

aceea nu socot că o economie planificată este superioară celei capitaliste. Am fost de câteva ori în Statele Unite, am fost în Franța, Anglia, Grecia, Spania – diferența este izbitoare".

În 1978, când profesorul părăsise lumea noastră (13 noiembrie 1977) primele semne ale crizei permanente ale sistemului economic socialist au început să apară. Ele se vor accentua an de an, până în decembrie 1989 şi vor lovi milioane de locuitori ai țării.

O precizare în legătură cu alegerea profesorului la Academie (l martie 1974). În ianuarie 1974 a avut loc o întâlnire pregătitoare la Academia de Ştiințe Sociale şi Politice. Cel ce conducea discuțiile (nu-mi amintesc numele) a citit o serie de propuneri, între care Constantin C. Giurescu – membru corespondent. Profesorul a reacționat de îndată. A făcut o întâmpinare scrisă şi a precizat că – dată fiind activitatea sa ştiințifică şi lucrările publicate – refuză să fie inclus pe lista candidaților ca membru corespondent. În cele din urmă forurile de resort au revenit şi au hotărât ca profesorul să fie trecut pe lista candidaților ca academician plin.

De altfel, tot de la profesor am auzit: „Mai bine să te invidieze, decât să te compătimească şi să-ți spună – săracul!"

*

Profesorul, cercetătorul, omul

Era exigent cu sine însuşi şi cu studenții. Meseria noastră, spunea el, cere disciplină, muncă de fiecare zi, ordine şi arhitectonică în expunere, demonstrație documentară care să se apropie de rigoarea matematicii; în plus, exprimare limpede: „să scrii în aşa fel încât, alături de colegii din specialitate, să fii citit de oricine doreşte să deschidă cartea de istorie".

Primele imagini se pierd în copilărie. Noi, copiii, locuiam la etaj, în casa din strada Berzei nr. 47, moştenită de la bunicii Constantin şi Elena Giurescu, dar refăcută şi mărită de părinți, în 1929 cu credit de la Casa Corpului Didactic (vezi *Amintiri*, ediția citată, p. 196–197).

În ultima cameră de la etaj, pe stânga, nu aveam voie să alergăm sau să tropăim, mai ales dimineața. De ce? Biroul tatei se afla exact dedesubt, la parter. Pe atunci, telefonul nu suna de dimineața până seara, programul la facultate era bine fixat, asemenea şi şedințele de consiliu, iar solicitanții sunau mai ales după amiaza. Ca atare, dimineața era, de regulă, rezervată cercetării, pregătirii cursului sau redactării.

Când mergeam în curte la joacă, îl vedeam prin uşile de cristal „bizotat" (cu marginile dinspre cadrele uşii în unghi uşor înclinat față de suprafața propriu-zisă a geamului).

Stătea concentrat, fără să dea atenție celor ce se petreceau în camerele alăturate.

Aceeaşi imagine în anii liceului şi ai studenției.

La finele lui iunie 1950 casa a fost confiscată; profesorul era de la 7 mai la Sighet; noi, evacuaţi în două ceasuri cu câte un geamantan şi o saltea. Toate celelalte lucruri: mobilier, tablouri, argintărie, veselă, lenjerie, covoare, porţelanuri şi o bibliotecă formată de două generaţii, plus fişe, manuscrise, scrisori, documente, totul a rămas pe loc: fără vreun inventar. Nu le-am mai dat niciodată de urmă, afară de câteva zeci de volume (poate una sută şi cincizeci) ajunse nu ştiu cum şi păstrate la Institutul de Istorie al Academiei (pe atunci R.P.R.).

„O mare parte a volumului întâi (*Istoria românilor*, nota D.C.G.), am scris-o în timpul vacanţei celei mari, la malul mării. Construisem acolo, în 1933–1934, în cartierul de nord al Mangaliei, chiar lângă plajă, o mică vilă, unde aveam la etaj un birou de proporţii foarte reduse – doi metri pe unul şi jumătate – dar cu un balcon care dădea asupra mării. Timp de o lună şi jumătate, lucrând în fiecare dimineaţă între 6 şi 12, am scris cam jumătate din carte..." (*Amintiri*, ed. citată, p. 240).

Acest program avea implicaţii directe şi pentru noi, copiii. În 1934 aveam 7 ani, fratele 5, iar sora noastră 4; stăteam pe plaja din faţa casei, dar nu aveam voie să intrăm în mare decât până la genunchi maximum, când apa era liniştită. Trebuia să aşteptam venirea părinţilor. De pe la 11½ începeam drumurile spre casă, aflată la circa 150 metri de plajă, să vedem dacă „vin". Demersurile n-aveau succes decât pe la 12½, când, în sfârşit, părinţii apăreau.

În decembrie 1973, parterul casei din strada Berzei nr. 47 a fost restituit părinţilor – după ce profesorul făcuse 7–8 cereri, arătând că locuinţa nu se încadra în niciuna din prevederile decretului de naţionalizare a imobilelor din aprilie 1950. Împreună cu soţia mea Anca şi copiii noştri Marina şi Ena, ne-am mutat la etaj, în calitate de chiriaşi ai statului. Revenisem astfel după 23 de ani şi jumătate în casa copilăriei. A trebuit s-o mobilăm din nou, să refacem biblioteca. Din ceea ce lăsasem în 1950 rămăseseră numai uşile de cristal „bizotat".

A revenit imaginea profesorului la masa de lucru, în acelaşi birou din strada Berzei 47, înconjurat de noile rafturi cu cărţi, la fel ca în anii copilăriei şi ai studenţiei.

Aşa l-am văzut şi în după-amiaza de sâmbătă, 12 noiembrie 1977, cu câteva ceasuri înainte de a-şi încheia drumul pământesc.

În august 1987 – aproape zece ani mai târziu –, casa părintească a fost dărâmată: „sistematizarea urbană socialistă" lovea şi cartierul nostru. Atunci am simţit că s-a încheiat definitiv un întreg capitol de viaţă. Am simţit ce înseamnă să fii silit să părăseşti definitiv locurile unde ai trăit. Mai rămâi cu câte o fotografie şi cu amintirile. Dar un tovarăş de la ICRAL (întreprinderea de gospodărie locativă) ne-a dat „asigurări" că uşile de cristal nu se pierd, fiindcă vor ajunge într-o „casă bună"!

„Fă-ţi meseria chiar şi în împrejurări potrivnice" a fost îndemnul tatălui meu.

În iulie 1955 a fost „eliberat" de la Sighet, dar cu domiciliu obligatoriu în satul Măzăreni (raionul Brăila), construit în 1951 de oameni deportaţi cu forţa din Banat şi zona de frontieră cu Iugoslavia.

L-am revăzut prima dată duminică, 10 iulie, după 5 ani şi 2 luni; nu l-am recunoscut. Abia când a zâmbit şi ne-a vorbit mi-am dat seama că este el. „Ei acum arăt bine. Să mă fi văzut cum eram în 1952 sau când am ieşit după ultima criză de icter" (la Sighet).

Mergeam să-l vedem săptămânal. Plecam cu trenul de Brăila sâmbătă seara, călătoream noaptea şi mă întorceam duminică seara, fiindcă a doua zi trebuia să fiu la Întreprinderea Construcţii Drumuri (ICD) cu sediul central în Calea Dorobanţi nr. 14 (în casa lui Constantin I.C. Brătianu, care fusese şi el arestat şi dus la Sighet în noaptea de 5 spre 6 mai 1950).

„Ei, acum ce facem?" l-am întrebat în a doua duminică după „eliberare".

C.C.G. răspunde pe loc: „Ne apucăm de treabă!"

Dinu: „Cu cine, cu ăştia?"

C.C.G.: „Da, nu avem de ales".

Mi-a cerut să-i cumpăr tot ce apăruse între timp. I-am adus volume din colecţia „Documente privind Istoria României", pe care le-a parcurs şi adnotat; de asemenea „Studii". Revistă de istorie şi filosofie a Academiei R.P.R., în care, până în 1955, preponderente erau articolele cu pecete ideologico-politică.

Tot la Măzăreni a redactat şi mărturia sa despre închisoarea de la Sighet (vezi mai sus), apărută în două ediţii, în 1994 (Ediţia Fundaţiei Culturale Române) şi în 2000 (Editura All), şi în engleză, în colecţia „East European Monographs", Columbia University Press, New York, 1995.

Angajat colaborator extern la Institutul de Istorie al Academiei R.P.R. (1956), profesorul s-a apucat de îndată de lucru în sala manuscrise a Bibliotecii Academiei. În 1957, ajutat de Mircea Ionescu Voicana, redactor-şef la Editura Ştiinţifică, a publicat un prim volum: *Principatele Române la începutul secolului XIX. Constatări istorice, economice şi statistice pe temeiul hărţii ruse din 1835*, 318 p. + 2 planşe.

Era o cercetare în întregime inedită care apărea la zece ani de la ultimul său studiu tipărit (1947). Dar acest prim volum a provocat reacţia adversă a mai multor „istorici noi", ai partidului. Abia în 1964 a apărut, în Editura Academiei, un al doilea volum al său, *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România*. Cât despre *Istoria Bucureştilor*, manuscris predat în 1958, a trebuit să aştepte până în 1967, deoarece unii „colegi" din „noua intelectualitate ataşată de popor", făcuseră tot felul de referate negative.

*

Îşi pregătea totdeauna sistematic cursurile. Nu a predat aceeaşi temă doi ani la rând. Prelegerile însumau cercetări de bibliotecă şi arhivă. Cursurile serveau astfel ca temei pentru redactarea unor noi lucrări.

I-am fost student în primii trei ani de facultate (1945–1948). Am constatat „în direct" ceea ce profesorul va scrie în 1976 în *Amintiri*: „La cursul general de Istoria românilor aplicam metoda normală, obligatorie, de cercetare; la fiecare problemă arătam opiniile predecesorilor şi apoi, pe baza materialului documentar editat şi uneori şi inedit, arătam concluziile la care ajunsesem. Într-o sumă de cazuri, concluziile erau identice sau asemănătoare; în altele însă, ele difereau" (*Amintiri*, Ed. All, p. 189).

*

De mai multe ori ne spunea la curs: „Istoria se cuvine cercetată – cât posibil – cu rigoarea demonstrației matematice. Documentarea în arhive şi bibliotecă reprezintă numai o fază. Urmează arhitectonica propriu-zisă: premisele – ceea ce s-a scris până acum –, analiza informației, rânduită după o construcție logică, aceea a demonstrației, apoi concluziile. Cu improvizații, cu articole scrise la repezeală nu merge.

De câte ori mi se cere un articol care trebuia să fie gata ieri – refuz. Sau arăt timpul în care-l pot redacta. Dacă termenul este acceptat bine, dacă nu, şi mai bine".

*

Cât de departe mergi cu investigația documentară, bibliografică? Depinde de temă, de cantitatea materialelor editate şi inedite. Nu se poate fixa un termen. Dar un lucru ar trebui luat în seamă – ne spunea profesorul la seminar (dar şi în conversațiile sale, acasă): vine un moment când trebuie să socoți cercetarea încheiată şi să treci la redactare. Dacă vrei să verifici fiecare notă a predecesorilor, până la ultimele detalii, nu termini niciodată. L-am auzit de repetate ori: „le mieux est l'ennemi du bien" – Mai binele este duşmanul binelui.

Ne dădea şi exemplul profesorului său Demostene Russo:

„...a fost tipul eruditului; pentru rezolvarea unui detaliu era în stare să investigheze săptămâni şi luni de zile. Avea corespondență cu anticarii din Apus, în special cu Harrasowitz, la Leipzig, care-i trimitea paginile, încă netrase, ale cataloagelor lor, pentru ca să poată comanda cu prioritate ceea ce îl interesa şi să fie sigur că-l va obține.

Dar această dorință de a lămuri complet şi definitiv toate detaliile, acest perfecționism, a fost şi motivul principal pentru care n-a mai ajuns să redacteze ceea ce urma să fie opera de căpetenie a activității sale științifice, anume *Elenismul în România*. Înțeleg lucrarea dezvoltată, plănuită în două volume mari, iar nu rezumatul din tinerețe, cu acelaşi titlu". (*Amintiri*, ed. citată, p. 115; cf. p. 116–117).

L-am avut profesor trei ani, din 1945–46 şi până în iunie 1948. „Norma" săptămânală era: două ore curs, două ore seminar, în prezența profesorului şi a asistenților – prezența la seminar era obligatorie dacă aveai Istoria românilor ca materie principală sau secundară de licență; plus două ore consultații.

Venea la ora exactă şi încheia după 50 minute.

Expunerea, rostită liber, avea la bază fişele. Am învățat de la dânsul cum să le întocmesc. Fiecare fişă (obişnuit o jumătate de coală) cuprindea o singură informație, sau un extras dintr-un document-cronică, sau o idee dintr-o lucrare etc. Când se încheia o fază a cercetării, fişele erau ordonate după un plan riguros gândit şi regândit.

Toată informația slujea apoi la redactare.

Acest fel de a lucra l-am preluat din mers, observând şi urmărindu-i munca. Îl folosesc şi astăzi. Mi s-a părut firesc să procedez aşa.

Dar la începutul anilor '70, când eram conferențiar la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu", titular al cursului „Istoria civilizației europene", un coleg din

tânăra generație, dl. Grigore Arbore, mă roagă să-i dau fişele prelegerii respective. Mi le-a restituit după câteva zile. Îl întreb: „de ce ai avut nevoie de ele?"

Răspunsul: „Am vrut să văd cum lucrați". I-am explicat ceea ce învățasem la rându-mi.

„Dar nu v-a arătat nimeni cum să procedați?"

„Nu" a venit răspunsul. Am înțeles că şi colegul meu a adoptat apoi acelaşi procedeu.

*

La seminar, profesorul cerea documentare temeinică, expunere sistematică şi clară. Referatul principal era însoțit de doi colegi coreferenți. Menirea acestora din urmă – să formeze completări şi observații critice asupra referatului. Cât timp se citeau lucrările sau se discuta între studenți, profesorul nu intervenea, nici nu te hărțuia cu întrebări. La urmă arăta cum a decurs seminarul şi lămurea punctele controversate.

*

La examene exigent: o lucrare scrisă la finele semestrului II, un singur subiect din toată materia predată, acelaşi pentru toți. La notare urmărea: informația propriu-zisă, expunerea (ordonarea ei), exprimarea, ortografia. Notarea se făcea cu „bile": albă (uneori cu + albă-roşie, roşie (±), neagră (respins).

Când eram încă la liceu, am văzut caiete de examen cu mențiunea: „neagră, ortografie". „Bine, dar informația, ca atare, văd că nu are greşeli, atunci de ce a căzut la examen?"

„Sunt viitori profesori, mi-a răspuns. Se cuvine să fii informat, dar să şi scrii corect. Ce fel de profesori vor fi dacă nu cunosc ortografia limbii române?"

*

Examenul scris de fine de an însemna să fi parcurs şi asimilat întreaga materie predată, plus bibliografia pentru cei ce aveau şi seminarul. Altminteri aveai surprize. Eram la finele semestrului II din anul universitar 1947/1948. Examenul era programat la finele lui mai (sau început de iunie), la amiază. Nu ştiam că peste o lună profesorul va fi suspendat de la catedră şi mutat la Institutul de Istorie al Academiei R.P.R. (pentru a fi arestat în noaptea de 5 spre 6 mai 1950).

Ultimele trei prelegeri ale cursului analizaseră preliminariile şi desfăşurarea mişcării de la 1848 din Moldova. Profesorul pregătea treptat volumul următor din *Istoria Românilor, 1821–1918*. A şi redactat în 1948 şi 1949 o bună parte din el. Manuscrisul s-a pierdut când am fost evacuați din casă, la finele lunii iunie 1950.

Pentru examenul de „Istoria românilor" citisem şi repetasem; la ultimele trei prelegeri mă uitasem cam repede. Cum aveam dimineața liberă mi-am zis să citesc şi să rețin şi aceste expuneri din curs. Vine ora examenului, eram toți în clasă cu hârtie şi cerneală. Ni se anunță tema: „Mişcarea revoluționară de la 1848 din Moldova"! Mai mulți colegi, care altminteri avuseseră rezultate bune, s-au sculat de îndată şi au părăsit sala, repetând examenul în toamnă. Era cât pe ce să fiu în aceeaşi situație!

*

„Pilele" nu mergeau. La 1 martie 1927, în urma unui concurs, Constantin C. Giurescu a fost numit profesor agregat. Avea 25 de ani şi ceva peste patru luni; era cel mai tânăr profesor al Facultăţii de Litere şi Filosofie. Îşi aminteşte:

„Chiar în vara anului 1927... la examenul de sfârşit de an, în iunie, fusesem năpădit de o serie întreagă de telefoane şi bilete de recomandare, intervenind pentru câte un student şi mai ales câte o studentă. Exasperat, pusesem atunci un anunţ în afişierul catedrei redactat în felul acesta: «Se aduce la cunoştinţa studenţilor ce se prezintă la examen, că orice fel de intervenţie, scrisă sau orală, atrage după sine în mod automat eliminarea de la examen». Rezultatul a fost că, începând din acel moment, am avut linişte, nu s-au mai produs nici un fel de intervenţii" (*Amintiri*, ed. citată, p. 245).

Instituţia „pilelor" are viaţă temeinică. Eram în anul II şi se apropiau examenele. Mă sună un coleg: „Dragă Dinule, ştii, dăm peste câteva zile examen cu domnul profesor Giurescu... mă întreb aşa, nu te superi, dacă nu cumva ai putea să afli cam din ce parte a cursului are de gând să ne dea subiectul? Încă o dată n-o lua în nume de rău, dar ştii avem materii multe, mă-nţelegi!"

Am rămas câteva clipe nedumerit. I-am spus: „Sunt tare mirat că mă vezi în stare de un atare demers. Ce părere ai despre mine, nu ştiu. Dar te înşeli amarnic dacă gândeşti, fie şi pentru câteva minute, că profesorul ar răspunde unei atare întrebări, înseamnă că nu-l cunoşti defel, aşa că renunţă!"

Peste câtva timp colegii s-au convins că nu beneficiam de un tratament preferenţial la „Istoria românilor", deoarece am luat numai bile „albe" în primii trei ani, la toate materiile şi la seminarii.

*

Rigoarea în cercetare şi la curs a constituit o regulă permanentă. Odată mi-a dat şi o lecţie mai aparte. Prin anul III de studenţie, eram dornic să vin cu idei noi, personale, în studiul istoriei. Am scris un „eseu", nu-mi mai amintesc tema. Dar eram destul de mulţumit de ceea ce izbutisem. L-am prezentat profesorului, rugându-l să-l vadă, când are timp.

Mi l-a restituit în aceeaşi zi cu următoarele: „Măi, băiatule, aşa nu se scrie. «Eseul» tău nu rezultă dintr-o cercetare şi reflecţie temeinică. Cunoaşte mai întâi documentele, reflectează, vezi dacă aduci ceva nou, redactează. La sinteză, cu eventuale perspective noi, ajungi după mulţi ani de muncă. Aşa, ce mi-ai arătat acum nu e lucrare, aşa nu se poate!"

Am rămas cam descumpănit. Destul de repede am constatat că avea dreptate. Citesc în fiecare an tot felul de „consideraţii" şi „păreri" despre evenimente şi evoluţii ale istoriei noastre, îndeosebi aceea contemporană (post 1939). Şi îmi dau seama, de repetate ori, că autorii respectivi nu cunosc nici măcar lucrurile esenţiale privind tema, se mărginesc la improvizaţii sau reacţii emoţionale.

*

Eram în 1946 la curs. Profesorul a întrerupt şi ne-a vorbit despre necesitatea de a învăţa limbi străine de largă circulaţie. A enumerat: franceza, engleza,

germana, rusa. Când a pronunțat „rusa", rumoare şi murmure în sală, unde se aflau cel puțin o sută de studenți şi studente. Era reacția oarecum firească a tinerei generații care, în covârşitoarea ei majoritate, îşi dădea seama de ceea ce făceau Sovieticii şi P.C.R. în România.

De prin 1948 şi până la finele anilor '50 (cel puțin) singura limbă străină predată în şcoala generală şi „medie" era rusa. Şi totuşi, foarte puțini din absolvenții acelor ani mai ştiu vorbi cât de cât această limbă. Cunoaşterea ei este, desigur, utilă, necesară, mai ales în studiul istoriei. Dar reacția opiniei publice a mers în sens contrar, ca față de orice lucru impus.

*

Profesorul obişnuia să ne amintească, din când în când, un vers din La Fontaine: „Cet animal est très méchant, quand on l'attaque il se défend". Ne spunea: „Nu te lăsa călcat sau izbit pe nedrept, mai ales în lucrurile esențiale. Răspunde pe măsură, când este posibil: un pumn de oțel într-o mănuşă de catifea".

*

A aparținut unei generații care a trăit, până în 1944, într-un climat de libertate ştiințifică. Nu lipseau controversele exprimate în scris. A răspuns apăsat şi cu dovezi clare atunci când era ținta unor polemici de dragul polemicii. Pentru a fi corect informat de ceea ce apărea, se abonase la o agenție specializată, care trimitea săptămânal tăieturile de presă cu temele ce interesau pe abonat. Erai astfel „la zi". Odată cu impunerea regimului comunist şi cu interpretările „marxist-leniniste", critica a venit numai de sus în jos, de la Direcția Presei (Cenzura) sau Secția de Presă şi Propagandă a Comitetului Central. Discuțiile scrise în contradictoriu între istorici au devenit o raritate.

*

Cum scria? Dacă în anii '30 sau '40 computerul (PC) ar fi fost unealta preferată pentru scriere, e o întrebare dacă profesorul ar fi avut nevoie de el... După ce încheia cercetarea, Constantin C. Giurescu redacta cele 4–5 pagini pe dimineață. Acelaşi duet de litere, fără semne de oboseală, foarte puține ştersături, unele adăugiri pe marginea colii de scris. Prima redacție era, în proporție de 95% şi ultima, mergea apoi direct la tipar, fiindcă în anii dinainte de război maiştrii tipografi de la „Monitorul Oficial" (Calea Şerban Vodă) culegeau direct de pe manuscris.

*

Avea simțământul naturii: pământul, pădurea, apa, via, pescuitul... Ne-a lăsat (în ordinea apariției): *Istoria pescuitului şi pisciculturii în România* (Editura Academiei Române, 1964); *Istoricul podgoriei Odobeşti. Din cele mai vechi timpuri până în 1918. Cu 124 documente inedite 1626–1864* (Editura Academiei Române, 1969); *Istoria pădurii româneşti, din cele mai vechi timpuri până astăzi* (Editura Ceres, 1975, ediția a 2-a, 1976).

„Printre ceasurile fericite ale vieții mele sunt acelea petrecute în pădure – scria profesorul Constantin C. Giurescu, în *Istoria pădurii româneşti*.

Am văzut-o în toate anotimpurile şi sub toate aspectele; am văzut-o primăvara, când e încă neagră, dar când florile timpurii – viorelele, părăluțele, floarea paştelui – se iau la întrecere cu floarea galbenă a cornului. Am văzut-o vara, în toată splendoarea ei, când pădurea de foioase are toate nuanțele de verde şi când se coc fragii şi zmeura.

M-a impresionat armonia de culori a codrului, toamna, de la arămiul stejarilor la roşul aprins al cireşilor sălbateci.

Şi am văzut-o iarna, vuind sub crivăț. Pe zăpada proaspătă vulpile roşcate, stârnite din culcuşuri, se furişau ca nişte flăcări, iar sticleții multicolori ciuguleau de pe jos semințele căzute dintr-un ciulin înalt.

Am văzut pădurea de brad, maiestuoasă, severă, pe cea de fag, filtrând lumina, pe cea de mesteacăn, grațioasă şi veselă şi am admirat, nu o dată, varietatea, frumusețea şi bogăția pădurilor noastre, primitoare, în care omul se simte acasă, față de pădurea tăcută şi tristă a nordului sau față de «iadul verde» al pădurilor ecuatoriale.

Binecuvântată să fie pădurea noastră, care ne-a fost ca un frate, ne-a adăpostit, ne-a ajutat să trăim şi să ne apărăm.

Dar noi, de vreun secol şi un sfert încoace, n-am ştiut să o cruțăm aşa cum se cuvine, s-o păstrăm, nu numai ca frumusețe şi o avere, dar şi ca un izvor imens de sănătate. Am făcut greşeli multe şi mari...".

Nicicând aceste cuvinte nu sunt mai actuale ca astăzi, când pădurile sunt tăiate sălbatic, când exportăm buşteni, cu zeci de mii de tone, pentru profitul nelegiuit a câtorva lacomi de bani, gata să distrugă tot.

*

La Mangalia, tata mergea la pescuit de trei ori pe săptămână cel puțin. La sud de oraş era lacul, într-o zonă complet nelocuită, afară de un punct cu izvoare de apă sulfuroasă şi nămol folosite pentru tratamente. Pe la 2,30 venea dl. Fronea cu trăsura; ne suiam cu toții, tata, mama şi cei trei copii, treceam de moara Brusalis (care furniza şi curent electric!), treceam podişca de lemn peste canalul ce lega lacul de Marea Neagră şi ajungeam pe malul de sud al lacului. Acolo profesorul pescuia; noi, copiii, ne distram, mai pescuiam, mai culegeam scoici şi pietre. Uneori recolta era „bogată", alteori „slabă". Dar erau ore totale de destindere, departe de tumultul cotidian. Pe apa liniştită, abia încrețită de o adiere, venea încet câte o broască atrasă de pluta colorată a undiței, apoi sărea pe plută; strica toată „tocmirea" pescuitului, fiindcă o mişcare bruscă a cârligului cu nadă îndepărta peştele. Tot acolo am văzut un şarpe de apă; capul său lăsa o dâră subțire pe luciul apei; s-a apropiat de o broscuță şi a înşfăcat-o. Am înțeles atunci vorbele: „a țipa ca din gură de şarpe".

Profesorul pescuia şi pe mare. Când se anunța o zi potrivită, tocmea o barcă (domnul Cociu avea mai multe ambarcațiuni) şi pleca dis-de-dimineață cu pescarul, care trăgea la vâsle. La un sfârşit de sezon, când mai aveam două sau trei zile până la plecare, s-a întors cu zeci de calcani, unii de circumferința unui lighean mare! În anii 1938–1940 se pescuiau la Mangalia chefali de toate mărimile, guvizi, calcani,

aterine (se prăjeau întregi) şi alte specii. Erau pescari specializaţi în aruncarea năvodului, pornind chiar de la mal. Păşeau cu grijă ca nu cumva umbra lor să se proiecteze asupra locului unde erau chefalii; cu o mişcare iute aruncau prostovolul, care se deschidea ca un cerc perfect şi cădea peste peşti. Un tătar din Mangalia era prim meşter în acest fel de pescuit şi ne aducea pe seară o parte din „recoltă".

Astăzi, „mulţumită" industrializării şi otrăvirii continue a Mării Negre, peştele a dispărut în mare parte. Speciile amintite mai sus au devenit raritǎţi – în afară de guvizi.

Pescuitul continua toamna, la Dunăre. Avocatul Georges Costăchescu avea un Ford „1936". Porneau împreună pe la 3 dimineaţa, soseau la Oltenița pe la 4½, tocmeau pescari veniţi de la Turtucaia şi porneau cu bărcile pe Dunăre până la gura Argeşului şi de aici, pe râu, până la Dunărichea, un canal ce lega balta Greaca (azi secată de regimul comunist) de fluviu, prin râul Argeş. Mă luau uneori şi pe mine. Era un eveniment! Mă sculam noaptea de pe la două şi aşteptam în întuneric să-mi spună să mă îmbrac şi să pornim.

Când a redactat (în 1962–1963) *Istoria pescuitului*... a adăugat un paragraf special pentru Bălţile Dunării. Regimul comunist a procedat la secarea sistematică a marilor bălţi de-a lungul fluviului – inclusiv Balta Mare a Brăilei (o zonă ecologică specială!) – pentru a „câştiga" noi suprafeţe pentru agricultură. O măsură stupidă, criminală pe plan ecologic, care dovedeşte cât de puţin cunoşteau liderii respectivi agricultura şi pescuitul. Nici până astăzi nu am aflat ce a determinat o atare hotărâre.

Profesorul a reacţionat şi a scris un paragraf întreg în *Istoria pescuitului*: arăta urmările dezastruoase ale dispariţiei marilor bălţi ale Dunării. A fost imposibil să-l publice. A trebuit să-l scoată din text, altminteri volumul întreg nu primea „bun de tipar".

După ce bălţile mari ale Dunării au dispărut, peştele de apă dulce a devenit tot mai rar. În schimb, s-au cheltuit sume mari cu achiziţionarea (sau construirea) unor vase de pescuit oceanice! În anii '70 se vindea periodic peşte oceanic congelat sau crapi de China! Nici un regim din istoria modernă şi contemporană a României (până în 1944) nu a distrus mai mult mediul ambiant decât regimul comunist prin industrializare forţată şi extinderea – nemotivată – a terenurilor agricole!

Profesorul n-a ocolit oraşul, dimpotrivă. Când aduna informaţii pentru *Istoria Bucureştilor* (în anii 1956–1957), vizita felurite cartiere şi străzi; înregistra în memorie întinderea de atunci a Capitalei, cu ceea ce cunoscuse în copilărie şi în Primul Război Mondial; compara cu evidenţa documentară şi descrierile călătorilor. Aşa a reconstituit harta Bucureştilor, de la vatra din secolul XV şi până în anii '50. În cartierul cu locuinţe tip din anii '30, situat la nord de Academia Militară, edilii „noi" rebotezaseră o stradă *Drumul Serii*. Profesorul le-a trimis documentaţia care arăta că numele corect este *Drumul Sării*. A şi scris un articol: *Toponimie bucureşteană „Drumul sării", nu „Drumul serii"* (în „Studii şi Cercetări Lingvistice", XIII, 1962, nr. 1).

În cele din urmă municipalitatea a fost de acord şi a schimbat denumirea străzii, aşa cum solicitase profesorul.

*

După ce am citit manuscrisul *Sighet* l-am întrebat cum de a rezistat. Ceea ce a precumpănit, mi-a spus profesorul atunci în 1955, dar şi mai târziu, a fost:

– voința de a supraviețui, de a rezista asaltului temnicerilor: „dacă ar fi să rămână doi deținuți la Sighet, unul aş fi fost eu" îşi repeta în gând profesorul;

– păstrarea integrității psihice şi intelectuale bazat numai pe memorie şi exersând-o necontenit (existența unui creion sau a hârtiei erau strict pedepsite); pasiunea pentru meserie i-a dat un sens major, chiar şi în condițiile mizerabile din temniță;

– credința că se va reîntâlni cu familia sa; în primul ceas când ne-am revăzut la Măzăreni, după cinci ani şi două luni, mama a spus tatei: „să ştii că am pierdut totul, n-a mai rămas nimic". La care profesorul a replicat: „Bine că suntem toți şi împreună. Restul se mai face!". Iar gândul său a devenit realitate. Dar cu enormă perseverență şi neîntreruptă muncă.

Şi un ultim gând pe care mi l-a repetat cu felurite prilejuri: „Tot ce faci pentru tine moare odată cu tine: numai ce faci pentru alții rămâne!"

CONSTANTIN C. GIURESCU – ISTORICUL CONSTRUCTOR*

Acad. DAN BERINDEI

Aveam 15 ani – dar „morbul" istoriei mă cuprinsese cu câțiva ani mai înainte şi atunci scrisesem – în franțuzeşte! – o biografie a lui Carol, duce de Lorena, adversarul lui Ludovic XIV! – când mi-am cumpărat volumul I din ediția a treia a *Istoriei românilor* a lui Constantin C. Giurescu. Citindu-l, impresionat mai ales de claritatea narațiunii, l-am cunoscut atunci pe profesor, *prin scrisul său*. Îmi mai revin în minte şi conferințele sale publice sau cuvântul lui aşezat şi limpede la Radio. Aveau să treacă ani până când, în toamna anului 1941, tânăr student în anul I al Facultății de Litere şi Filosofie şi al Secției de Istorie, l-am întâlnit *în persoană* pe profesorul Giurescu, titularul Catedrei de Istoria românilor. Din acel moment, timp de aproape patru decenii, de multe ori, într-un fel sau altul, viețile ni s-au interferat. Mi-a fost profesor, sfătuitor şi, aş putea spune, cu tot respectul cuvenit, un prieten.

Am avut norocul unor dascăli de excepție, cărora le port tuturor o postumă recunoştință. De la fiecare, chiar de la cei ale căror însuşiri erau mai reduse, am avut de învățat, am dobândit ceva şi le port o dragă amintire. Evident, suntem înainte de toate rezultanta unei eredități, dar, totodată, mediul înconjurător şi mai ales personalitățile care l-au ilustrat contribuie la devenirea fiecăruia dintre noi. Printre dascălii cărora le datoresc mult se numără şi profesorul Constantin C. Giurescu. De la el am învățat atâtea lucruri. Înainte de toate, era un exemplu viu al unui cărturar deplin. Era profesor şi avea darul unei expuneri clare, dar totodată sobre, fără floricele inutile, ştiind să transmită esențialul, dar totodată având grija ca informația să fie controlată, cântărită, supusă unei severe critici istorice. Construia în fața studenților *un edificiu*, reînviind o etapă, un moment sau o personalitate a istoriei. *Edificiul* era puternic luminat, putând să-l vizitezi, din subsol şi până pe acoperiş, să-i cunoşti materialele de construcție, modalitatea de clădire, să te simți în el ca acasă. Acest lucru se datora artei expunerii profesorului, temeiurilor ei, talentului asamblării informațiilor. Dacă i-am fost student în anii primei tinereți, i-am fost apoi tânăr coleg de Institut, în greii ani '50 şi atunci am avut ceva de învățat, fiind în direct contact cu sârguința şi metoda fostului meu dascăl.

Aparținând unei adevărate dinastii de istorici români – bunicul, tatăl şi fiul, toți profesori universitari şi cărturari de valoare – Constantin C. Giurescu, născut la Focşani, în 1901, rămas orfan când avea 17 ani, s-a făcut remarcat prin însuşiri

* Text preluat din vol. *Portrete istorice ale românilor*, Bucureşti, Compania, 2009, p. 259–263.

deosebite. A studiat la Bucureşti, iar apoi, între 1923 şi 1925, a fost membru al Şcolii de la Fontenay-aux-Roses, susţinându-şi doctoratul în 1925. În anul următor a ocupat Catedra de Istoria românilor la Universitatea din Bucureşti. În 1931 s-a numărat printre fondatorii „Revistei istorice române", reprezentând *şcoala nouă de istorie*. Zece ani mai târziu a înfiinţat Institutul de Istorie Naţională.

Constantin C. Giurescu şi-a consacrat primele lucrări istoriei medii a ţării sale. Lucrările sale *Noi contribuţiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV–XV* (1925), *Contribuţiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV–XV* (1926) şi *Organizarea financiară a Ţării Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân* (1927) l-au afirmat ca un istoric specializat în studiul vechilor instituţii. Dar în primul rând, Constantin C. Giurescu a fost un polihistor, preocupările sale îmbrăţişând toate epocile istoriei naţionale, ca şi un număr de domenii speciale.

Începând cu anul 1935, a început să-şi publice o *Istorie a românilor*, ultimul volum i-a apărut în 1946; această amplă sinteză a cuprins istoria veche şi istoria medie a ţării, oprindu-se la 1821. În 1943 a publicat o sinteză prescurtată a istoriei naţionale. Aceste sinteze, care au cunoscut repetate ediţii, au avut un deosebit succes. Timp de decenii, titular al Catedrei de Istoria românilor şi director al Institutului de Istorie Naţională, profesorul s-a afirmat cu un deosebit prestigiu în perioada interbelică. Constantin C. Giurescu a fost dascălul apreciat a mii de studenţi, şi, totodată, autorul de scrieri istorice cel mai citit de publicul larg intelectual.

Dar profesorul era şi un pasionat *cercetător*. De altfel, chiar şi cursul său prezenta un fragment din sinteza pe care stăruitor şi dăruit o elabora, ceea ce îi conferea şi un caracter de noutate. Existau unii dascăli care expuneau notiţele luate de ei în timpul studenţiei, cu o jumătate de veac în urmă, dar nu era acesta cazul profesorului Giurescu. Cursul său reflecta ultimele cunoştinţe în domeniu. Era exemplul viu al profesorului, care îşi continua cu sârguinţă şi metodă, neîntrerupt, ca un ceasornic, munca de cercetare, evident o componentă, aş putea spune, a fiinţei sale.

După cel de-al Doilea Război Mondial, cărturarul a fost mai întâi îndepărtat de la catedră, lucrând câţiva ani la noul Institut de Istorie al Academiei, în care fusese contopit şi Institutul de Istorie Naţională, iar din 1950, victimă a represiunii, a fost arestat, petrecându-şi cinci ani din viaţă în închisoarea de la Sighet. Cât de greu trebuie să-i fi fost în timpul jumătăţii de deceniu de detenţie, nu numai din cauza condiţiilor inumane la care a fost supus, dar şi datorită acestei izolări forţate de munca sa de zi cu zi! Eliberat, şi-a reluat, cu o rară vigoare, activitatea ştiinţifică, impunând respect chiar şi conducerii comuniste, mai ales prin puterea sa de muncă, prin organizarea activităţilor sale şi, în primul rând, prin lucrările sale, printre cele mai de seamă numărându-se acum o monografie consacrată Bucureştilor şi alta domniei lui Al. I. Cuza. Revenit la catedră, a fost ales, în 1974, membru titular al Academiei Române. Totodată, a luat parte la reuniuni de specialitate de peste hotare, facându-se remarcat în repetate rânduri.

După revenirea sa de la Sighet, am fost o vreme colegi în Institutul de Istorie „N. Iorga", fiind şi eu reîntors în Institut, după trei ani de exil. Cu sârguinţă,

profesorul şi-a redobândit, în anii următori, locul său firesc. Mi-a făcut cinstea de a mă dori ca redactor de carte la două din lucrările sale de seamă, cea consacrată domnitorului Cuza şi cea dedicată Bucureştilor. De nenumărate ori, cu diferite prilejuri, am apelat la sfatul său, găsind totdeauna înţelegere caldă şi prietenească. Împreună am participat la reuniuni ştiinţifice peste hotare, apărând cauza comună nu a regimului, ci a naţiunii.

Muncitor neobosit, şi-a sfârşit viaţa fulgerător, la 13 noiembrie 1977, în cabinetul său, la masa de lucru, printre cărţile bibliotecii sale, acolo unde orice om de ştiinţă ar dori să găsească capătul existenţei sale.

Contribuţiile pe care ni le-a lăsat Constantin C. Giurescu răspund toate unor necesităţi ale societăţii. Profesorul nu făcea „artă pentru artă", ci construia ceea ce era „necesar" şi „actual". Pe de o parte sinteza sa, atât de utilă, de clară, cu informaţia la zi, scrisă în aşa fel încât oricine să poată înţelege, pe de alta, monografii consacrate dregătorilor ori organizării financiare a Ţării Româneşti în vremea lui Mircea cel Bătrân, istoriei Capitalei şi celei a Brăilei, târgurilor şi cetăţilor moldovene, personalităţii lui Alexandru Ioan Cuza, dezvoltării incipiente a burgheziei, istoriei pădurilor ori istoriei pescuitului, pentru a nu aminti decât pe cele mai de seamă, toate aceste lucrări răspund unui comandament al naţiunii. Constantin C. Giurescu considera că, prin scrierile lor, istoricii trebuie să contribuie, prin fiecare rând, la informarea, educarea şi formarea cetăţeanului, devenind totodată, cu sobrietate, cu reţinere, dar şi cu fermitate, difuzori ai iubirii de patrie.

Înainte de toate, Constantin C. Giurescu şi-a slujit ţara, trecând prin furtunile care au zguduit-o timp de o jumătate de veac şi a reuşit să se impună, chiar şi atunci când timpurile erau deosebit de grele. Pentru el interesele ţării şi ale naţiunii treceau înainte de orice considerent. Prin muncă şi dăruire, construind neîncetat, şi-a putut recuceri un loc care legitim i se cuvenea.

Îmi revin în minte emoţionantele zile ale primelor cursuri, în anul I, la facultate. Alături de alţi însemnaţi istorici, Constantin C. Giurescu mi-a fost şi mie dascăl, i-am urmat cursurile şi seminariile şi am învăţat şi de la dânsul *meşteşugul*. Îmi amintesc, ca şi cum ar fi fost ieri, lecţiile sale echilibrate, vocea sa calmă, lămuririle ce le da celor ce-l ascultau. A fost un mare dascăl, un adevărat profesor şi, timp de zeci de ani, mii de studenţi, răspândiţi astăzi în întreaga ţară, i-au fost învăţăcei.

Profesorul, potrivit lui Constantin C. Giurescu, nu trebuie să se mărginească a vorbi numai învăţăceilor săi de la catedră, ci el trebuie să se adreseze *naţiunii*, să-i transmită vibraţiile trecutului, lunga şi frământata poveste a devenirii noastre umane. Omul de ştiinţă Constantin C. Giurescu a fost, de aceea, un harnic şi neobosit răspânditor al istoriei şi adevărului istoric. La radio şi televiziune, în conferinţe publice, în articole din revistele de cultură, academicianul Giurescu s-a adresat naţiunii, tuturor conaţionalilor săi şi aceştia l-au înţeles. Chiar şi acele lucrări ale sale reflectând mai ales erudiţie şi o tematică relativ mai puţin atrăgătoare pentru cititorul mediu erau cumpărate şi citite. Numele său reprezenta cartea de vizită care atrăgea miile de cititori, siguri că vor găsi informaţii noi şi interesante în paginile

oricărei lucrări ale sale şi mai ales că acestea le vor fi transmise simplu, nepretenţios, „pe înţelesul tuturor”. Este, poate, unul din cele mai mari merite ale sale: de a fi ştiut, ca puţini alţii, să se adreseze celor mulţi.

Constantin C. Giurescu a trăit în *mijlocul* societăţii, a slujit-o, i s-a dăruit, înzestrat cu o rară putere de muncă, dar mai ales cu o neîntrecută capacitate de a-şi organiza activitatea, el a lăsat, la capătul a 76 de ani de viaţă, o importantă zestre ştiinţifică. Neam de moşneni, stăruitor şi intransigent în revendicarea *dreptului* său, Constantin C. Giurescu n-a şovăit să-şi spună cuvântul când a fost nevoie şi a fost înţeles şi ascultat. A fost un adevărat dascăl, un remarcabil istoric şi un ardent patriot. Numele său va rămâne în conştiinţa generaţiilor următoare, deoarece lucrările sale îi vor perpetua memoria, căci ele nu mor odată cu noi, ci continuă a reprezenta pe cel ce nu mai este, păstrându-l în mijlocul societăţii şi al naţiunii.

CONSTANTIN C. GIURESCU: PERSPECTIVĂ ISTORIOGRAFICĂ

Acad. ALEXANDRU ZUB

După începuturi remarcabile, însă condamnate la fragmentarism (G. Şincai[1], M. Kogălniceanu[2], B. P. Hasdeu[3], E. Hurmuzaki[4] ş.a.), trei sunt etapele mai de seamă ale sintezei complete asupra trecutului românesc, realizate de A. D. Xenopol, N. Iorga şi Constantin C. Giurescu. Primul a trăit într-o epocă asupra căreia şi-au pus pecetea Unirea Principatelor (1859) şi Războiul Independenţei (1877), stingându-se curând după înfăptuirea unităţii depline a statului român, pentru care militase cu fervoare. Al doilea a acoperit cu personalitatea sa prodigioasă o întreagă epocă, participând la evenimentele care au dus la întregirea naţională (1918) şi la reformele social-politice din perioada interbelică, pentru a se stinge intempestiv într-un moment (1940) care pentru România a însemnat amputări teritoriale şi suprimarea democraţiei. Ultimul ne-a părăsit acum mai bine de trei decenii, după o activitate laborioasă, desfăşurată de-a lungul unei jumătăţi de veac, într-o epocă dintre cele mai frământate din istoria ţării, epocă de mari evenimente şi de prefaceri structurale. Este o succesiune semnificativă nu numai pentru raporturile a trei generaţii de istorici, dar şi pentru evoluţia istoriografiei române de la etapa sintezei temerare (căci temerară e orice primă sinteză) până la orizonturile dominant materialiste din ultimele decenii.

Examinând în treacăt raportul dintre cele trei generaţii, se cade să observăm mai întâi că, în timp ce Xenopol şi-a format spiritul mai mult în Germania, nu fără a fi primit îndrumări esenţiale din partea lui T. Maiorescu, ceilalţi îşi datorează formaţia mai ales şcolii româneşti, cu toate că nici lor nu le-a lipsit contactul, mereu incitant, cu specialiştii din afară. N. Iorga se recunoştea astfel elev al lui Xenopol, deşi raporturile cu acesta nu fuseseră lipsite de vicisitudini, iar Constantin C. Giurescu a fost elev, între alţii, al lui N. Iorga, chiar dacă nu se arată dispus a recunoaşte vreo influenţă din partea acestuia[5]. Sensibili la comandamentele epocii, fiecare din ei a simţit nevoia unei sinteze şi a realizat-o în cele din urmă. Impulsul nu era doar de ordin ştiinţific. Xenopol fusese şocat la Berlin, ca odinioară

[1] G. Şincai, *Cronica românilor şi a mai multor neamuri*, în Gh. Şincai, *Opere*, I–III, Bucureşti, 1967–1969.

[2] M. Kogălniceanu, *Histore de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, I, Berlin 1837.

[3] B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, I–III, Bucureşti, 1872–1875.

[4] E. Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, I–V, Bukarest, 1878–1886.

[5] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, I, Bucureşti, 1976, p. 148.

Kogălniceanu (1837), de lipsa unor informaţii corecte cu privire la poporul său. El s-a decis încă atunci, la 1868, să-şi consacre viaţa unei opere menite a înlesni o mai bună cunoaştere a istoriei românilor de către străini[6]. O va realiza treptat, satisfăcând deopotrivă exigenţe interne, de cunoaştere a propriului trecut, şi nevoia unei integrări armonioase în istoria universală. Scopul? Pe lângă funcţia ei epistemologică, istoria era chemată să îndrume, să îndrepte, să înnobileze. „Dacă istoria ar fi să ajungă la rolul ce e menită a-l avea în viaţa omenirii – observa Xenopol – atunci ea ar trebui să închidă era revoluţionarilor şi să uşureze chiar între popoare acele crize fatale care, reînnoindu-se din când în când, mânjesc cu sânge omenesc tabelele istoriei”[7]. Iluzie veche, de care şi Iorga avea să se lase mângâiat, pretinzând istoricului să-şi asume rolul de „bătrân prin experienţă al naţiei”, un rol de consilier din oficiu, dator deci să-şi spună cuvântul[8]. Ca şi maestrul său de la Universitatea din Iaşi, el se va dărui deopotrivă progresului istoriografic în sine şi pledoariei pentru un loc onorabil în istoria generală. O operă imensă se va constitui, generată de acest dublu impuls. Scriind pentru colecţia „Allgemeine Staatengeschichte”, condusă de Karl Lamprecht, o *Geschichte des rumänischen Volkes* (1905), Iorga observa preliminar că „ură şi exagerare de sine au îndrumat până acum pana celor mai mulţi din scriitorii istoriei românilor, şi ce a rezultat de aici nu-i greu de gâcit: numai păreri sucite, opuse adevărului, pe care neştiutorii şi le-au însuşit şi răspândit cu o grabă uimitoare”[9]. La distanţă de un sfert de secol, el se credea chemat să dea, *sine ira et studio*, o nouă sinteză, care să ţină seama de noile achiziţii documentare şi nu mai puţin de noile îndrumări metodologice. Rostindu-şi peste câţiva ani discursul de recepţie la Academie, el se definea prin contrast cu şcoala romantică, reprezentată până de curând de B. P. Hasdeu (1838–1907) şi recomanda ca istoricul să urmărească, asemeni fiziologului, toate elementele ce compun „sistemul solidar al vieţii”, sceptic cu privire la interesul publicului larg faţă de filosofia istoriei[10]. S-ar putea distinge aici o reacţie faţă de calea aleasă de Xenopol, care, după ce publicase o amplă sinteză a istoriei naţionale, a scris şi o *Théorie de l'histoire* (1908)[11], larg comentată în epocă şi chiar mai târziu[12], iar noua ediţie a *Istoriei românilor* o revizuia în spiritul teoriei seriale pe care o dezvoltase polemizind cu Paul Lacombe, H. Rickert etc. Refractar faţă de filosofia de sistem, ca şi faţă de asalturile pozitivismului, Iorga concepea o istorie totală, în care diversele compartimente dispar, în favoarea unei expuneri unitare, restitutive, capabilă să ofere insului şi comunităţii şansa unei integrări în

[6] I. E. Torouţiu, *Studii şi documente literare*, II, Bucureşti, 1932, p. 28–29.

[7] A. D. Xenopol, *Lecţiunea de deschiderea cursului de istoria românilor*, în „Convorbiri literare”, Iaşi, XVIII, 1882, 8, p. 302.

[8] N. Iorga, *Generalităţi cu privire la studiile istorice*, Bucureşti, 1944.

[9] Idem, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, I, Gotha, 1905, p. V. Ediţia românească: Bucureşti, 1922, vol. II, p. 7.

[10] Idem, *Generalităţi*..., p. 88–91.

[11] Într-o primă redacţie, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, 1898.

[12] Cf. Octavian Buhociu, *La philosophie de l'histoire d'A.D. Xenopol*, Paris, 1957, p. 170–175.

durată. „Există o *singură* dezvoltare, şi toate manifestările de viaţă se prind într-însa, apărând fiecare la locul ei, hotărât de sensul acelei mişcări, de momentul ivirii faptelor şi situaţiilor, şi având fiecare spaţiul pe care-l cere însemnătatea reprezentativă sau însemnătatea activă a acelor fapte şi situaţii”[13]. În raport cu predecesorul său la Academie, Gr. Tocilescu, el reprezenta, în adevăr, o nouă concepţie istorică. Faţă de Xenopol, însă, s-ar putea crede că rezerva exprimată decurgea mai curând din nevoia unei delimitări decât dintr-o opoziţie reală. Iorga însuşi, fără a-şi sistematiza concepţia în felul maestrului său, a formulat o serie de *Generalităţi cu privire la studiile istorice*. Istorie totală, o istorie menită a restitui gândurile, sentimentele, instituţiile, structurile de odinioară: nu era prea mult? A pretinde istoricului însuşiri artistice, cum făcuse Iorga, nu era o abatere de la unicul său ţel: adevărul? Nu deţinea fantezia un loc prea întins în concepţia sa istorică? Personalitate eruptivă, de tip renascentist (comparaţia cu Pico della Mirandola s-a făcut mereu), ambiţionând să cuprindă *întreg* trecutul omenirii şi să-l evoce astfel încât să medieze retrăirea lui, Iorga avea să meargă până la formularea unui precept cu aparenţă de paradox: „Aş fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent *poetic*, ca să fiu mai aproape de adevăr”[14]. Mărturisirea, făcută în prefaţa unei opere de mari ambiţii, din care prodigiosul polihistor n-a apucat să schiţeze decât primul volum, a putut nedumeri şi scandaliza. În forme mai puţin şocante, dar nu mai puţin categorice, el o făcuse şi mai înainte, când condamna sterilitatea pozitivismului, cerând istoricilor să fie imaginativi în aceeaşi măsură în care le pretindea o documentare exhaustivă. A condiţiona istoria prea strâns de document[15] îi părea absurd, fiindcă adesea documentul nu reprezintă decât puţin lucru în construcţia istorică, restul fiind „interpretare”, adică bun simţ, logică şi poezie[16]. Poziţia lui Iorga, exprimată uneori în termeni excesivi, se justifică doar prin raportare la erudiţia sterilă, care înăbuşă orice tablou sub povara detaliilor. Modul în care subliniase rolul artei şi al divinaţiei în demersul istoriografic trebuia să nască reacţii într-o epocă dominată încă de o metodologie simplificatoare, ca aceea sistematizată la finele secolului XIX de Ernst Bernheim[17]. Cea mai caracteristică şi mai notabilă e, desigur, aceea a elevului său Constantin C. Giurescu, prin care istoriografia română manifesta, în deceniul al patrulea, o tendinţă fermă spre mai multă rigoare.

Născut la 26 octombrie 1901, la Focşani, aşadar la limita dintre Moldova şi Muntenia, Constantin C. Giurescu era fiul distinsului istoric omonim (1875–1918), pe care un confrate francez îl considera „le Fustel de Coulanges de la Roumanie”, pornind, desigur, de la un anume paralelism în preocupări şi în structura personalităţii. Interesul pentru vechile instituţii şi forma aleasă a demonstraţiei,

[13] N. Iorga, *Generalităţi*…, p. 90.

[14] Idem, *Materiale pentru o istoriologie umană*, Bucureşti, 1968.

[15] Ch V. Langlois et Ch. Séignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, 1898, p. 2: „Pas de documents, pas d’histoire”.

[16] N. Iorga, *Generalităţi*..., p. 113.

[17] Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und Geschichtsphilosophie*, Berlin, 1898.

spiritul analitic unit cu acela al sintezei îndelung elaborate îl recomandau ca atare. Constantin Giurescu a lăsat o operă relativ restrânsă, căci a murit de timpuriu, dar exemplară în toate privinţele. Aşa a evocat-o Vasile Pârvan într-o împrejurare academică, recunoscând în creatorul ei un istoric de vocaţie, apăsat mereu de nevoia de a se întrece pe sine[18]. Scrupulozitatea şi forţa dialectică a demonstraţiei erau principalele lui însuşiri[19]. Elev al lui D. Onciul şi N. Iorga, îşi îndreptase atenţia îndeosebi spre critica textelor[20] şi spre istoria socială[21], domenii în care a rămas un model de rigoare şi de eleganţă restitutivă, precizia informaţiei îmbinându-se la el cu un spirit comparatist dintre cele mai vii. Este o moştenire pe care fiul său, iniţial înclinat spre ştiinţe exacte, şi-a asumat-o lucid şi a onorat-o de-a lungul unei îndelungi şi prestigioase activităţi. O altă moştenire, ţinând de sfera etică, se vădeşte nu mai puţin importantă. Descinzând dintr-o familie de răzeşi, Giurescu avea simţul demnităţii foarte dezvoltat. Se va fi nutrit acest simţ şi prin rădăcina transilvană a familiei, căci bunica întâiului istoric Giurescu fusese o româncă din Sibiu, purtătoare şi ea a unei tradiţii convergente. Al doilea istoric cu acest nume avea să adauge încărcăturii sale genetice şi un anume procent de sânge grecesc, căci bunica sa dinspre mamă era născută Fotiadis. Constantin C. Giurescu avea deci, singur mărturiseşte, o optime de sânge străin, ceea ce îi va fi adus un coeficient suplimentar de vitalitate şi de agerime a spiritului[22]. Xenopol avusese şi el ascendenţă străină, pe linia tatălui, iar Iorga îşi recunoştea, în ordine maternă, o înrudire greacă. Însă „esenţială – observă Giurescu – nu este rasa, ci felul de a gândi, a simţi şi a acţiona”[23]. Din acest punct de vedere, atât tatăl, cât şi fiul au dovedit un deplin ataşament faţă de ascendenţa lor răzăşească, de unde le venea, poate, energia morală, voinţa de a construi, perseverenţa. De această ascendenţă, mai ales, îşi va aminti Constantin C. Giurescu evocând locul naşterii, cu apele, colinele şi pădurile acelei regiuni admirabile, pe care a studiat-o apoi şi ca istoric.

Profesor de liceu, apoi, după studii remarcabile în străinătate, profesor de istorie modernă şi contemporană a României la Universitatea din Bucureşti, academician, director în Ministerul de Externe şi rector al Seminarului normal superior, Constantin Giurescu s-a stins de timpuriu, epuizat de supraeforturi, strivit, cum singur spune, „între apucăturile unei administraţii neobişnuite cu controlul şi

[18] V. Pârvan, *Răspuns la discursul de recepţie rostit de D. Gusti*, Bucureşti, 1923, p. 39–50.

[19] Aurel Iordănescu, *Opera istorică a lui Constantin Giurescu*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944.

[20] Constantin Giurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicilor moldovene*, 1906; *Noi contribuţiuni la studiul cronicilor moldovene*, 1908; *Contribuţiuni la studiul cronicilor muntene*, 1906; *Izvoarele lui Tudosie Dubău, Miron Logofătul şi Vasile Damian*, 1914; *Pseudo-cronicari: Enake Kogălniceanu*, 1916.

[21] Idem, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană*, 1908; *Tratatul lui Constantin Cantemir cu austriecii,* 1910; *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi „legământul lui Mihai Viteazul”*, 1915; *Despre rumâni*, 1916; *Despre boieri*, 1920.

[22] *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 16–17.

[23] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 13.

ale unei lumi politice nărăvaşe şi abuzive, care n-a cunoscut împotrivire”[24]. Moartea tatălui a fost un moment decisiv. „Când am văzut cum se întrerupe o carieră, cum se stinge lângă mine o viaţa dedicată ştiinţei, am simţit imperios că e datoria mea să continui ceea ce rămăsese năruit. A fost şocul care m-a întărit în hotărârea mea de a face istorie”, declară Giurescu, evocând factorii care au contribuit la orientarea sa şi întrebându-se, cu înfiorarea adolescentului de atunci: „Care e logica şi etica acestei dispariţii?”[25].

Era în anul 1918. După durerea de nespus a pierderii părintelui, i-a fost dat lui Constantin C. Giurescu să trăiască – salutară compensaţie – bucuria marii împliniri naţionale, cea îndelung visată de răzeşii ascendenţei sale. Este încă un fapt care s-a răsfrânt cu putere asupra spiritului său, sensibilizându-l faţă de tot ceea ce reprezenta aspiraţie şi drept naţional.

Un altul avea să fie lecţia inaugurală rostită în toamna aceluiaşi an de către Vasile Pârvan (1882–1927), istoric, arheolog şi gânditor de prestigiu, care îşi redeschidea cursul de istorie antică cu o evocare lirico-filosofică a sacrificiilor făcute de tânăra generaţie pentru realizarea unităţii politice depline a românilor: *Au căzut pentru libertate*. Savantul care schiţase de curând *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*[26], preconizând o culturalizare intensivă a maselor şi în aceeaşi măsură o socializare a culturii, evoca, în amfiteatrul arhiplin, pe cei care, murind în Războiul Întregirii, „cu anii lor cei tineri au înmulţit anii nesfârşiţi ai patriei”[27]. Prezent între numeroşii ascultători, tânărul Giurescu avea să păstreze în suflet, odată cu tensiunea vibrantă a sălii, îndemnurile Magistrului, care i-au marcat definitiv cariera.

Renunţând deci la inginerie, el a optat pentru disciplina care promitea să reînvie trecutul şi să facă din acesta un îndreptar pentru nevoile prezentului. Cu această convingere, însă fără exaltarea generaţiei mai vârstnice, el se va asocia eforturilor de restituire a duratei naţionale, cu gândul de a continua opera începută de tatăl său. Înclinarea spre disciplinele pozitive i-a fost de folos, inculcându-i un mod de judecată logic şi obişnuindu-l cu demonstraţia riguroasă[28]. Sunt însuşiri prin care se disting studiile sale istorice.

Trebuie să adăugăm însă că în aceeaşi direcţie a fost stimulat de unii profesori, îndeosebi de rigorosul Dimitre Onciul (1853–1923), unul dintre fondatorii şcolii critice româneşti, şi de Demostene Russo (1869–1938), elenist de frumoasă reputaţie. Amândurora le va dedica, în *Amintiri*, cuvinte de gratitudine. Celui dintâi pentru metoda strictă cu care l-a deprins, în tradiţia şcolii vieneze a lui Ottokar Lorenz, şi nu mai puţin pentru asistenţa morală[29]. Celuilalt pentru ştiinţa meticuloasă ce i-a transmis-o cu privire la soarta elenismului în Ţările Române şi

[24] *Ibidem*, p. 106.
[25] *Ibidem*, p. 107.
[26] V. Pârvan, *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, Bucureşti, 1919, p. 1–28.
[27] Idem, *Memoriale*, Bucureşti, 1923.
[28] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 112.
[29] *Ibidem*, p. 132–133, 157.

pentru afecțiunea ce i-a arătat mereu[30]. *Amintirile* citează în același sens și pe distinsul antropogeograf Simion Mehedinți, căruia istoricul avea să-i devină ginere[31].

Lui N. Iorga îi neagă însă orice influență, deși recunoaște „marea și complexa lui personalitate, puterea lui de muncă și talentul de a prezenta pregnant oameni și fapte”[32]. Totuși Iorga e foarte prezent în *Amintiri*, iar faptele consemnate în legătură cu el, dincolo de aprecierile autorului, arată că marele polihistor l-a asistat multă vreme cu simpatie, stimulându-l spre cercetare și oferindu-i șansa unei bune specializări. Raporturile dintre ei se vădesc însă de la început complicate. Cu gândul la neșansele tatălui, tânărul îl evită cât poate pe profesor, iar acesta face eforturi ca să și-l apropie, înlesnindu-i primele publicații și ajutându-l apoi să-și continue studiile la Școala Română din Franța[33]. Dacă totuși Giurescu neagă orice influență din această parte („n-am luat de la el nici metodă, nici concepție istorică”)[34], faptul pare să aibă o motivare psihologică, izvorâtă din solidaritatea cu memoria tatălui, care ar fi fost persecutat de irascibilul profesor. Semnificativ, simpatiile sale se îndreaptă de la început spre cei care, într-un fel sau altul, se opuneau autorității acestuia: Mehedinți, Pârvan, Russo etc. Singur recunoaște, de altfel, că dacă nu s-a putut înțelege cu Iorga „faptul se explică poate și prin structura deosebită a temperamentului amândurora”[35], ceea ce introduce un element nou, plauzibil, în înțelegerea polemicii care avea să urmeze.

În adevăr, nimic mai contrastant decât aceste firi, făcute parcă să intre în coliziune. Iorga, spirit aprig, impetuos și irascibil, devorat de o imaginație extrem de vie, în stare să construiască din elemente disparate și să seducă un auditoriu heteroclit; Giurescu, spirit pozitiv, riguros și eficace, construind doar cu elemente îndelung verificate și numai după tatonarea fiecărui nou pas. În măsura în care primul punea preț pe fantezie și pe frumusețea construcției, pornind adesea de la un detaliu semnificativ, celălalt se declară ostil oricărei „fantazări” și oricărei ostentații stilistice care ar putea dăuna rostului, singurului rost al istoriei, acela de a scoate la lumină adevărul.

Contradicția e numai aparentă, fiindcă și Iorga predica adevărul ca unică finalitate a istoriei[36], definindu-i însă într-un fel mai complex, mai nuanțat, instrumentarul și fixându-i o țintă mai ambițioasă, aceea de a zugrăvi într-un vast tablou destinul umanității. De unde concepția „historiologiei”, întemeiată pe recunoașterea absolutei unități a vieții umane, indiferent de timp și de spațiu, ceea ce îi rezervă șansa de a se concentra asupra faptului caracteristic și expresiv[37]. Conturată mai precis în ultimii ani ai vieții, când prodigiosul cărturar a și început

[30] *Ibidem*, p. 148–152.
[31] *Ibidem*, p. 153–155.
[32] *Ibidem*, p. 148.
[33] *Ibidem*, p. 144–146.
[34] *Ibidem*, p. 148.
[35] *Ibidem*.
[36] N. Iorga, *Generalități*..., p. 10.
[37] *Ibidem*, p. 39–47.

elaborarea unei asemenea *historiologii*, această concepție exista în germene încă din primii ani ai carierei, fiind deja evidentă în anii când scria *Essai de synthèse sur l'histoire de l'humanité*, ceea ce corespunde anilor în care Giurescu îi asculta, nu fără o atitudine critică, prelegerile. Faptul merită a fi reținut, fiindcă, în ciuda convingerii personale, principala sa operă s-a înfăptuit, am putea spune, prin raportare la acesta. În adevăr, Iorga i-a făcut loc în paginile „Revistei istorice" şi în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice"[38]. El i-a oferit, ca director al Şcolii Române de la Paris, şansa de a străbate o experiență decisivă. Primele rezultate ale acestei experiențe le-a şi tipărit, de altfel. În „Revue historique du Sud-Est européen" şi în „Mélanges de l'École Roumaine en France", publicații conduse tot de Iorga[39]. Când peste doi ani tânărul învățat îşi susținu disertația, Iorga a fost acela care i-a apreciat-o superlativ: „Lucrarea[40] pe care d. C. C. Giurescu o prezintă ca teză de doctorat e un studiu ce face cea mai mare onoare autorului şi promite ştiinței noastre un maestru"[41]. Nu mai puțin favorabil i-a fost la susținerea docenței[42], examen care i-a adus conferința de istorie modernă a românilor (1 ianuarie 1926) şi, în scurt timp, titulatura catedrei.

Începea astfel, sub auspicii excelente, o lungă şi fructuoasă carieră. În prelegerea inaugurală (15 februarie 1926), el a ținut să facă un tur de orizont istoriografic, examinând rezultatele din ultimele două decenii (Ioan Bogdan făcuse acelaşi lucru, în 1905, pentru perioada anterioară)[43] şi schițând un plan de cercetări viitoare, îndeosebi cu privire la formele de organizare a societății româneşti de-a lungul timpului[44]. Textul a apărut în „Revista istorică", ceea ce înseamnă că Iorga înțelegea să sprijine mai departe noua energie ce se punea în serviciul cercetării istorice. Zeii îi erau favorabili. În acelaşi an i se încredința conducerea Aşezământului cultural „I. C. Brătianu", unde a avut ocazia să inițieze publicarea unei serii de studii şi documente cu privire la istoria modernă a României. A ținut cursuri şi la alte instituții de învățământ superior. Toate, dar mai cu seamă cele de la Universitatea din Bucureşti, i-au dat prilejul să parcurgă repede întreaga istorie a românilor şi să conceapă o nouă sinteză, care va fi opera sa capitală. Şi în aceasta Iorga a jucat, deşi indirect, un rol de seamă, căci a fost modelul față de care, prin opoziție, Giurescu avea să se definească în noua sinteză. Importantă, în al doilea rând, era propria experiență în domeniul cercetării, dobândită din anii studenției până pe la 1930, experiență angajând mai toate compartimentele istoriei naționale, cu accentul plasat programatic pe latura socială şi culturală. De la critica cu privire la aşezământul

[38] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 145.

[39] *Ibidem*, p. 169–171, 188.

[40] Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor drăgători în secolele XIV şi XV*, Vălenii de Munte, 1926.

[41] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 196.

[42] *Ibidem*, p. 198.

[43] I. Bogdan, *Istoriografia română şi problemele ei actuale*, Bucureşti, 1905.

[44] Constantin C. Giurescu, *Considerații asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, Bucureşti, 1926.

lui Mihai Viteazul (1920)[45], până la apariția întâiului volum al sintezei (1935), Giurescu a publicat numeroase studii, în care era evident interesul tânărului istoric pentru vechile organizări de stat[46], pentru aspectele juridice şi instituționale[47], pentru vechea arhitectură bisericească[48], pentru călătorii străini în spațiul românesc[49], pentru raporturile acestuia cu Poarta otomană[50] şi cu Rusia[51], pentru istoriografie[52], evoluția aşezărilor rurale[53] ş.a. Le-au urmat, pe măsura înaintării în elaborarea sintezei, alte studii cu privire la istoria breslelor[54], organizarea administrativă[55], dezvoltarea industriei şi urbanisticii[56], aşezările româneşti din zona estică[57], valoarea unor ştiri cartografice şi demografice[58] etc. Sunt direcții ce se reflectă şi într-un volum de conferințe[59], din care desprindem convingerea istoricului că cele mai spinoase probleme pot fi prezentate şi marelui public, dacă au fost supuse în prealabil unei severe analize ştiințifice.

Asemenea studii şi multe altele au fost înlesnite de scoaterea unei noi publicații, „Revista istorică română", la început de către un comitet (1931), apoi doar de Giurescu până în 1947. Iorga publica din 1915 „Revista istorică", în jurul căreia grupase mai toate forțele istoriografiei, sub lozinca şcolii critice, o revistă pentru care Pârvan pledase încă din 1906[60]. Giurescu însuşi scrisese până de curând

[45] Idem, *Câteva cuvinte asupra „Legăturii şi aşezământului lui Mihai Vodă"*, în „Convorbiri literare", XLII, 1920, p. 370–380.

[46] Idem, *Despre vechimea Asăneştilor*, Cluj 1931.

[47] Idem, *Legiuirea lui Caragea. Un anteproiect necunoscut*, Bucureşti, 1923; *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV şi XV*, Bucureşti 1925; *Contribuții la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV*, Vălenii de Munte, 1926; *Organizarea financiară a Țării Româneşti în epoca lui Mircea cel Bătrân*, Bucureşti, 1928.

[48] Idem, *O biserică a lui Vlad Țepeş la Târşor*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", Bucureşti, XVII, 1924.

[49] Idem, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (1633)*, Paris/Bucarest, 1925; *Întâlnirea lui Gillbert de Lannoy cu Alexandru cel Bun*, în „Revista istorică română", Bucureşti, IV, 1934.

[50] Idem, *Uciderea voievodului Constantin Hangerli*, Vălenii de Munte, 1926; *Uciderea vizirului Mahomed Tabui*, în „Revista istorică", XII, 1926.

[51] Idem, *Une relation inédite sur la campagne de Pierre le Grand en Moldavie (1711)*, Cluj, 1927; *Nicolae Milescu Spătarul*, în „Analele Academiei, Mem. Secț. Ist.", s. III, vol. VII, 1927.

[52] Idem, *Considerațiuni asupra istoriografiei româneşti în ultimii douăzeci de ani*, Bucureşti, 1926; *Istoria lui Iordache Stavracoglu*, Bucureşti, 1927; *Alexandru Xenopol* (1934), în *Din trecut*, Bucureşti, 1942.

[53] Idem, *Vechimea satelor Star-Chijd şi Chijdul Mic din fostul județ al Săcuienilor*, în „Revista istorică română", IV, 1934; *Despre Vrancea*, ibid.

[54] Idem, *Din istoria breslelor bucureştene*, în *Albumul Lunii Bucureştilor*, Bucureşti, 1936.

[55] Idem, *Județe dispărute în Țara Românească*, în *Omagiu prof. D. Gusti*, Bucureşti 1937; *Din trecutul județului Putna*, Focşani, 1937.

[56] Idem, *Începuturi de industrie în țările româneşti*, Bucureşti, 1938; *Canalul lui Alexandru Ipsilanti*, în „Revista istorică română", XI–XII, 1941/42.

[57] Idem, *Populația românească de la gura Niprului şi a Bugului în veacurile XVII şi XVIII*, în „Renaşterea", Bucureşti, XX, 1941; *Vechimea aşezărilor româneşti dintre Prut şi Nistru*, în „Revista Fundațiilor Regale", Bucureşti, VIII, 1941.

[58] Idem, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Revista istorică română", XIII, 1943; *Populația județului Putna la 1820*, Bucureşti, 1941.

[59] Idem, *Din trecut*, Bucureşti, 1942.

[60] V. Pârvan, *E nevoie la noi de o revistă istorică?*, în „Viața românească", Iaşi, I, 1906, p. 590–595.

în coloanele ei. „Revista istorică română", scoasă în timp ce publicația lui Iorga continua să apară, era o necesitate pe care P. P. Panaitescu o proclamase ca atare, în numele noii generații, cu prilejul Congresului de la Sibiu al profesorilor de istorie (1929). Ea trebuia să afirme, deci, din capul locului, noi exigențe în raport cu cealaltă revistă. Titlul sugerează însă și o altă explicație: profesor de istorie universală, Iorga edita o „Revistă *istorică*"; ca titular al Catedrei de Istoria românilor, Giurescu se credea dator („noblesse oblige...") să editeze o „Revistă *istorică română*", în coloanele căreia să se exprime îndeosebi tinerii cercetători și care, prin marele număr de recenzii și note bibliografice, să sprijine în același timp efortul didactic. Invitat la amintitul congres, Iorga a interpretat această propunere ca un afront și a părăsit lucrările, iar la următorul (1930), refuză să mai ia parte. Un an mai târziu apărea revista (martie 1931), în condiții excelente, vădind seriozitate și competență.

Noua generație, deja prezentă în câmpul istoriografic de mai mulți ani, își spunea cuvântul. În afară de Giurescu, participau la conducerea revistei: G. I. Brătianu, P. P. Panaitescu, S. Lambrino, N. Cartojan, V. Papacostea, Al. Rosetti, G. M. Cantacuzino[61], nume de întâia mărime în istoriografia română și în disciplinele conexe. Decizia de a spune *à tout prix*, adevărul și lipsa de menajamente în disputele cu preopinenții caracterizează demersul lor. De la început chiar, în câteva fascicole, Giurescu a publicat o amplă recenzie asupra sintezei lui Iorga, *Istoria românilor și a civilizației lor*, care tocmai apăruse în versiune germană (1929), relevând erori de informație și de interpretare[62]. Răspunsul a venit mai întâi prin cărturari din apropierea lui Iorga, apoi sub propria-i semnătură și cu o virulență caracteristică, de îndată ce Giurescu făcu să apară primul volum al propriei sale sinteze[63]. Cum se întâmplă îndeobște, răspunsul a provocat răspuns[64] și polemica s-a prelungit ani de-a rândul. Când în 1933 Giurescu a candidat pentru locul vacant de membru corespondent al Academiei, Iorga s-a opus, socotind propunerea ca „o adâncă și intolerabilă jignire", deși academicianul G. Vâlsan îl înfățișase pe candidat ca pe „cel mai reprezentativ istoric al generației tinere"[65]. În tot cazul, era cel mai energic și mai eficace dintre ei, iar în plus ocupa o poziție socială de prestigiu. Prezentându-l, în 1925, ca pe un viitor „maestro" al științei istorice, Iorga avusese o bună intuiție. Nu bănuia totuși că va fi principalul său adversar pe acest tărâm. Disputa dintre ei e dintre cele mai interesante, depășind cadrul unei simple neconcordanțe de opinii. Giurescu se va întreba chiar, în *Amintiri*, dacă atitudinea favorabilă a lui Iorga din primii ani nu se datora dorinței de a răscumpăra răul pe care îl făcuse tatălui[66]. Desigur, loc pentru îndoială rămâne întotdeauna și ne putem întreba, la rândul nostru, dacă conflictul dintre ei nu avea și o componentă

[61] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 247, 250, 283–285.

[62] *Ibidem*, p. 291; *O nouă sinteză a trecutului nostru*, București, 1934, p. 163.

[63] N. Iorga, *O școală nouă istorică*, București, 1936.

[64] Constantin C. Giurescu, *În legătură cu „Istoria românilor", Răspuns recenziei d-lui N. Iorga*, București, 1936, p. 55.

[65] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 309–310.

[66] *Ibidem*, p. 245.

paraştiinţifică, o dorinţă vindicativă din partea tânărului, care începuse prin a-l evita ostentativ pe Iorga, pentru a sfârşi prin a-l combate.

Fapt e că această polemică a biciuit ambiţia amândurora de a face mai mult şi mai bine, iar de aici au rezultat pentru istoriografia română două sinteze. Iorga a început fără întârziere elaborarea unei vaste istorii naţionale ce avea să-i încoroneze opera. Între 1936 şi 1939, el a publicat, într-o cadenţă uluitoare, cele zece mari volume din *Istoria românilor şi a romanităţii orientale*, întocmind, paralel şi o versiune franceză, pe care n-a mai apucat să o termine[67]. Prefaţa sugerează originea polemică a monumentului[68]. Marea sinteză a lui Iorga se putea aştepta însă şi fără acest incident stimulator. Căci învăţatul scrisese demult o sinteză în două volume (*Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, 1905), apoi o alta, într-un singur volum (*Istoria românilor şi a civilizaţiei lor*, 1922), tradus în mai multe limbi, iar între timp numeroase studii asupra unor epoci, provincii sau compartimente ale vieţii naţionale[69], alături de altele menite să propună o mai corectă integrare a duratei româneşti în istoria universală[70]. Mai presus de toate era vorba deci de un conflict între generaţii. Iorga, cu marile-i însuşiri, umbrite de un temperament irascibil şi de un excesiv subiectivism, aparţinea generaţiei care înfăptuise statul român şi purta cu sine încă o şarjă sentimentală ce nu mai avea ecou în noua generaţie de istorici. Sarcinile acesteia le fixa astfel chiar Giurescu în *Cuvântul înainte* din „Revista istorică română": „Generaţia istoricilor dinainte de război a avut ca preocupare centrală problema care forma idealul întregii societăţi româneşti: unitatea naţională. Generaţia de azi a văzut împlinit acest ideal. Ea se găseşte acum în faţa unor probleme care au căpătat o nouă valoare: probleme sociale, economice, culturale. De aceea istoriografia, continuând preocupările anterioare, va da de azi înainte tot mai multă atenţie acestor chestiuni din trecutul nostru. Cunoscându-le evoluţia, ea crede că va putea contribui la rezolvarea lor. Într-un cuvânt, direcţia socială, economică şi culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esenţial al progresului revistei noastre"[71].

Revista era de altfel organul Institutului de Istorie Naţională, creat concomitent de Giurescu pe lângă Universitatea din Bucureşti, cu gândul de a imprima istoriografiei române un nou impuls. Institutul grupa o întreagă pleiadă de cercetători, iar revista trebuia să le reflecte rezultatele. Preocuparea sintezei se simte şi în programul acesteia: cercetarea trecutului românesc, începând cu cele

[67] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, I–X, Bucharest, 1937–1945.

[68] *Ibidem*, I, p. 3.

[69] Idem, *Istoria românilor din Ardeal şi Ţara Ungurească*, Bucureşti, 1915; *Istoria presei româneşti*, Bucureşti, 1922; *Istoria comerţului românesc*, I–II, Bucureşti, 1925; *Istoria industriei la români*, Bucureşti 1927; *Istoria Invăţământului românesc*, Bucureşti, 1928; *Istoria românilor prin călători*, I–IV; *Sate şi mănăstiri în România* etc.

[70] Idem, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I–IV, Gotha 1908–1913; *Essai de synthèse sur l'histoire de l'humanité*, I–IV, Bucharest, 1926; *Les caractères communs des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1924; *Histoire de la vie byzantine*, I–II, Bucharest, 1934; *Byzance après Byzance*, Bucharest, 1935 etc.

[71] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 287.

mai vechi urme de viaţă omenească de pe teritoriul dezvoltării sale istorice, până la problemele contemporane ale statului. „În acest larg cadru – preciza Giurescu – se vor cerceta elementele etnice care au constituit neamul românesc: tracii, illrii şi întreaga romanitate orientală; se vor examina împrejurările prin care trece neamul românesc în cursul Evului Mediu, în mijlocul unităţii culturale slavo-bizantine la care se adaugă influenţa apuseană; în sfârşit, se va studia dezvoltarea formaţiunilor politice româneşti până la contopirea lor în statul actual". Toate aspectele vieţii colective urmau a fi studiate, atât în sine, cât şi în raporturile dintre ele, ca părţi ale unui tot organic, spre a se pune în lumină ceea ce e specific românesc, ceea ce s-a împrumutat din afară şi partea de contribuţie a românilor la civilizaţiile vecine. Se proclama apoi necesitatea respectării stricte a adevărului. „Numai o atitudine perfect obiectivă poate da garanţia unor rezultate ştiinţifice necontestabile. Din punct de vedere naţional, ca şi individual, adevărul nu poate niciodată păgubi; el aduce, dimpotrivă, totdeauna foloase reale. Între patriotism şi obiectivitate nu există antinomie"[72].

În felul acesta, tinerii eruditi de la „Revista istorică română" se situau în perspectiva junimismului, care generase, la sfârşitul secolului XIX, şcoala critică, reprezentată de remarcabilul trio: Onciul, Bogdan, Iorga. Celui din urmă, angajat cu toate puterile în lupta politică şi de apostolat cultural, i se reproşa, tacit, îndepărtarea de la severităţile criticismului. Critica se cuvenea deci restabilită în drepturile ei, „o critică competentă, onestă şi severă, prezentată, în acelaşi timp, într-o formă urbană", dincolo de care progresul istoriografiei nu putea fi decât iluzoriu. De aici ideea de a da o cât mai mare extensie recenziilor critice, ca mijloc de a stăvili diletantismul şi manifestările paraştiinţifice. De aici nevoia, în al doilea rând, de a asigura o informaţie bibliografică pe cât posibil completă asupra domeniului[73].

În cei 17 ani de apariţie, „Revista istorică română" a rămas credincioasă programului iniţial şi a jucat un rol de seamă în istoriografia naţională. În paginile ei s-au tipărit numeroase cercetări noi şi au fost infirmate concluziile fără temei. Aici s-a afirmat, în bună măsură, noua şcoală istorică, al cărei purtător de cuvânt, calificat şi tenace, era Giurescu. Punând accentul pe problemele sociale, economice şi culturale, „Revista istorică română" se vădea receptivă la tendinţa generală a istoriografiei europene şi îndeosebi a şcolii „Analelor", fără a se îndepărta prea mult de istoriografia tradiţională[74]. Un eclectism fructuos îi prezidează, ca şi sintezei elaborate în răstimpul unui deceniu de muncă asiduă, desfăşurarea. Iată-l mărturisit în prefaţa întâiului volum, cu referire la raportul dintre factorii ce determină evoluţia istorică: „Nu cred că dezvoltarea vieţii unui popor, ca şi a umanităţii de altfel, se poate explica pornindu-se numai de la fapte de ordin *material* sau *economic*, aşa cum îşi închipuie, simplist, partizanii materialismului istoric. Nu împărtăşesc

[72] *Ibidem*, p. 287–288.
[73] *Ibidem*, p. 289.
[74] Cf. Lucian Boia, *L'historiographie et l'École des „Annales". Quelques interférences*, „Analele Universităţii Bucureşti", istorie, XXVIII, 1979, p. 39.

însă nici teza cealaltă, care pretinde să explice totul numai prin idei, care susține primatul absolut al spiritului. Pentru a înțelege dezvoltarea așa de complexă a umanității, deci şi a fragmentului de umanitate care este un popor, trebuie să ținem seama de ambii factori, spirit şi materie. Ei coexistă la orice moment istoric; ceea ce se modifică este numai intensitatea lor"[75].

Mai departe în prezentarea concepției sale istorice Giurescu nu va merge nicicând, mulțumindu-se, în genere, să atragă atenția asupra interesului ce comportă studiul respectiv şi să-i explice structura. S-ar zice că în această privință el adoptă, îngroşând-o, atitudinea lui Iorga, de refuz al teoretizării. Numai că atitudinea acestuia era motivată, în fond, de o poziție teoretică, una care atribuia istoricului, ca odinioară Michelet, rolul de „învietor" al duratei, în timp ce Giurescu se mărgineşte de fiecare dată la lămuriri tehnice, convins că faptele vorbesc de la sine. În felul lui Ranke, el considera că stricta prezentare a faptelor este legea supremă a istoriografiei. Nu e de mirare că punea atâta preț pe tehnică şi profesionalism. Vorbesc faptele de la sine? „Pentru cine ştie să vadă, în amănuntul cel mai mic se ascunde generalitatea"[76], afirmă Giurescu, dar poziția sa constituie mai curând o prelungire a pozitivismului decât asumare a doctrinei lui Ranke. El crede în fapte şi construieşte simplu, după o arhitectură înrudită cu aceea a sintezei xenopoliene. Îi rămân parcă necunoscute semnele de întrebare, îndoielile pe care alți istorici le cultivă, relativizând astfel rezultatele muncii şi subminând încrederea în capacitatea restitutivă a istoriografiei. Din moment ce documentele, riguros verificate, îi sugerează un proces, o dezvoltare, Giurescu se crede îndreptățit să construiască şi edificiul se înfiripă, simplu, lăsând tocmai de aceea impresia de soliditate.

Se poate vorbi de o evoluție înăuntrul acestui fel de a scrie? Distinct şi personal întotdeauna, se pare că la început Giurescu era mai aproape de formula maeştrilor săi, a tatălui mai ales, a cărui „sensibilitate" în tratarea materiei o relevase pregnant V. Pârvan. Caracterul aplicat al studiilor sale, în genere întemeiate pe inedit, se va accentua însă repede, conferind contribuțiilor lui Giurescu un profil special. Ceea ce scria Iorga despre disertația acestuia s-ar putea spune despre opera sa în genere: „Perfect informată, de o critică pe cât de pătrunzătoare, pe atât de cumpănită şi tot aşa de plină de curtoasia pe care o întâlnim rareori în cele dintâi scrieri ale tinerilor, ea cercetează tot materialul documentar şi dă adeseori rezultate care se pot considera definitive"[77]. A vorbi însă de exhaustivitate documentară şi de rezultate „definitive" într-un domeniu mereu deschis sporului de informație şi înnoirii de metodă pare riscant. Ceea ce se cuvine a fi reținut e însă efortul spre exhaustivitate şi spre rigoare metodologică, însuşiri pe care Iorga, odinioară critic sever al lui Hasdeu, ştia să le observe. Căci el însuşi se definise prin reacție față de capriciile genialității romantice[78]. Dar, împinsă la limită, această rigoare, nu

[75] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, Bucureşti, 1936, prefață.
[76] Idem, *Cuvânt înainte*, în „Revista istorică română", I, p. 1.
[77] Apud Idem, *Amintiri*, p. 196.
[78] N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, Bucureşti, 1967, p. 183–186.

submina ea însăşi reconstrucţia istorică? Aşa va fi gândit mai târziu, când, în toiul polemicii, vedea în tinerii de la „Revista istorică română" simpli „adunători ai tuturor nisipurilor" şi „călăreţi ai tuturor vânturilor"[79]. Va pune, în consecinţă, un accent mai mare pe caracterul „uman" al disciplinei, pe datoria istoricului de „a zugrăvi o viaţă", iar nu de a descrie acţiuni mecanice[80], de a restitui realităţi umane infinit de complexe, ca în imensele simfonii wagneriene, în care, dincolo de inerentele disonanţe, se reflectă sufletul întreg al omenirii[81]. Într-o atare tentativă, eruditii rămân „modeşti soldaţi care se sacrifică"[82] pentru ca reconstrucţia să poată avea loc prin geniul istoricului de vocaţie[83]. Accesul lor se opreşte pe treptele inferioare ale istoriei[84]. Mai departe e nevoie de natura unui artist, de poezia sentimentului şi a stilului, aşa cum o întâlnise la marii istorici[85]. Cu asemenea judecăţi Iorga înfruntase vechea şcoală, cu ele o va condamna şi pe aceea care lua naştere în anii senectuţii sale. Vechea şcoală îl ţinuse mult timp departe de Academie, reproşându-i „purtarea necuviincioasă", în fond radicalitatea refuzului faţă de generaţia vârstnică. Noua şcoală, hipercritică, îi reproba „capriciile", întocmai cum făcuse şi el cu Hasdeu. Nevoia disocierii i-a dispus pe fiecare, desigur, să îngroaşe liniile demonstraţiei. Şi Iorga şi corifeii de la „Revista istorică română" ne apar astăzi într-o lumină mai calmă, punctele de apropiere mai importante decât cele care îi separă. „Noua şcoală" nu făcea, în definitiv, decât să revină, explicit, la programul de tinereţe al lui Iorga: „Această direcţie ştiinţifică nu înseamnă de altfel decât continuarea mişcării pornite pe la 1890 de înaintaşii noştri, care începură atunci o reacţiune împotriva curentului romantic în istoriografia noastră"[86]. Cu alte cuvinte, o reînviorare a spiritului critic, aşa cum acesta fusese profesat de Bogdan, Onciul şi Iorga, ultimul în anii când, la „Epoca", la „Indépendance roumaine", la „Sămănătorul" la „Neamul românesc", iniţiase o adevărată gigantomahie intelectuală.

Produsul cel mai caracteristic al noii şcoli e, fără îndoială, *Istoria românilor*, operă sistematică, pregnantă, persuasivă, pe care Giurescu a conceput-o în trei volume. Primul înfăţişa evenimentele din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432), domnitorul care dăduse Moldovei cea mai deplină organizare. Al doilea continuă expunerea, în două părţi, până la moartea lui Mihai Viteazul (1601), domnitorul muntean care a izbutit să înfăptuiască pentru o clipă unitatea politică a celor trei ţări române. Al treilea, cuprinzând şi acesta două părţi, duce expunerea până la 1821, anul mişcării conduse de Tudor Vladimirescu, în care autorul vedea începutul epocii moderne. Ultimul volum a apărut în 1946, iar

[79] Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 250.
[80] N. Iorga, *Generalităţi*..., p. 44.
[81] *Ibidem*, p. 94.
[82] *Ibidem*, p. 47.
[83] *Ibidem*, p. 168.
[84] Idem, *Materiale pentru o istoriologie umană*, Bucureşti 1968, p. 5.
[85] Cf. Al. Zub, *La conception de N. Iorga sur le contenu et la forme dans la manière d'écrire l'histoire*, în „Revue Roumaine d'Histoire", Bucharest, X, 1971, p. 611–621.
[86] „Analele Academiei Române. Dezbateri", XXII, 1899/1900, p. 278–290.

între timp celelalte au cunoscut mai multe ediții (întâiul 5, al doilea 4), ceea ce denotă un larg ecou. Pe ce se întemeia această audiență cu totul neobișnuită în istoriografia română?

Fără îndoială, polemica cu Iorga a şocat opinia publică şi a contribuit astfel la difuziunea operei. Dar aceasta avea şi calități intrinseci, care îi justifică succesul. Iorga scrisese pentru eruditi răbdători, în stare să parcurgă cele zece masive volume, cu fraze ample, stufoase şi aluzii la împrejurări contemporane, care făceau deliciul celor inițiați. Sinteza lui Giurescu, concepută didactic, compartimentată sever, expusă limpede, era accesibilă unui public mai larg, devenind un auxiliar prețios pentru profesorii de istorie. O prescurtare fu pusă repede şi la îndemâna elevilor, în ediții succesive. Conceptul romanității orientale, cuprins şi în titlul sintezei lui Iorga, operează şi aici fructuos, autorul avându-i mereu în vedere şi pe romanii din dreapta Dunării. Centrul de greutate îl constituie însă, cum e şi firesc, cel din stânga fluviului, ale căror organisme statale s-au putut menține şi în perioada când state mai puternice din jurul lor se prăbuşiseră. Mediului fizic îi acorda o importanță deosebită, fără să-l absolutizeze în felul lui Buckle. Fiecare factor e luat în considerație, eclectic, într-o expunere sobră, căreia îi lipseşte orice preocupare de stil. Istoricul vrea numai să expună faptele şi împrejurările, refractar la orice tendință de a literaturiza. Cuvântul pare înghețat, orice dilatare „poetică" a acestuia exclusă.

Iorga deosebise patru elemente într-o operă istorică: material, critică, organizare, stil. Primele două i-ar asigura veracitatea, deci trăinicia, celelalte – frumusețea. Frumusețea? O asemenea preocupare nu s-ar putea distinge la Giurescu. Şi totuşi o anume frumusețe se constituie şi în opera lui din structura logică a materiei, unită cu precizia şi sobrietatea expunerii. Autorul se lasă condus de deviza tacitiană a veracității *sine ira et studio*, pe care o şi aşază în fruntea lămuririlor din prefață, adăugând că istoricul trebuie să aibă „deplină smerenie în fața adevărului şi adânc respect față de idealurile întregii omeniri, care nu poate ține seamă de patimile trecătoare ale povestitorului ce poartă condeiul ca istoric, dar care, în locul faptelor reale, vede necontenit în vârful peniței imaginea halucinantă a propriei sale figuri". Aşadar „slăbiciunile sau patimile personale, cu atât mai puțin capriciile, n-au ce căuta în descrierea oamenilor şi a faptelor lor. Deformarea realității din pasiune nu e justificată nici măcar atunci când e făcută cu artă"[87]. Contemporanii vor fi descifrat în această observație o aluzie la subiectivismul marelui său preopinent. Cât de obiectiv a putut fi Giurescu însuşi e greu de spus şi nu e cazul să insistăm aici. Important e faptul că pentru el preocuparea de a exprima adevărul constituia „cea dintâi şi cea mai însemnată obligație" a istoricului, fiindcă „numai adevărul durează, ca unul ce intră în ordinea naturală şi permanentă a lucrurilor"[88]. Iorga considera „talentul poietic" deplin compatibil cu meseria de istoric şi chiar, de la un anumit nivel, indispensabil acesteia. Giurescu îşi interzice orice elan „poietic", impunându-şi

[87] „Revista istorică română", I, 1931: Cuvânt înainte.
[88] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, 1933: Prefață.

o cenzură şi o sobrietate formală, care au putut părea uneori excesive. Mai puţin propriu pentru analize psihologice, pentru subtile evocări, stilul său convine perfect restituirilor de fapte. Istoricul şi declară în mai multe rânduri că va lăsa faptele să vorbească, abţinându-se de la orice judecată de valoare. Dar selecţia faptelor nu e, în sine, un fel de a judeca? Căci numai în lumina unei judecăţi ordonatoare ele capătă sens şi intră în structuri logice. Iorga se îndepărtase programatic de teoria istoriei spre a rămâne, din acelaşi motiv, faţă în faţă cu faptele, însă o filosofie se citeşte în opera sa printre rânduri, ceea ce nu s-ar putea spune despre aceea a rebarbativului său elev.

Împrejurările politice au împiedicat continuarea expunerii de la 1821 până la tratatele de la Versailles, Trianon şi Neuilly (1919), care au consacrat România în hotarele ei etnice. Aceleaşi împrejurări l-au împiedicat pe istoric să-şi desfăşoare, un timp, activitatea. Reluând-o peste câţiva ani, el avea să ofere, într-o cadenţă surprinzătoare, studii cartografice şi demografice[89], studii şi monografii (unele traduse în limbi de largă circulaţie) privitoare la vechile târguri şi oraşe[90], dezvoltarea burgheziei române[91], podgorii şi păduri[92], pescuit şi agricultură[93], ştiinţă şi tehnică[94], personalităţi ale trecutului[95] etc. Sunt vechile direcţii pe care istoricul nu încetase să le exploreze, cu rezultate peste care, desigur, nu se poate trece. Împreună cu fiul său, Dinu C. Giurescu, a elaborat un compediu de istoria românilor[96] şi a început o nouă sinteză (în opt volume), din care două au şi apărut[97]. Ultima sa carte, pe care a mai putut-o vedea, este *Probleme controversate în istoriografia română*, titlu semnificativ pentru energia şi vigoarea polemică a autorului, păstrate neatinse până în ultima clipă. Se încheia astfel, la 13 noiembrie 1977, o viaţă dedicată ştiinţei, una dintre cele mai rodnice. Mesajul său esenţial în istoriografia română stă în legătură, desigur, cu elaborarea sintezei de tinereţe, a cărei geneză am încercat, în linii mari, să o explicăm aici, ştiind bine că opera lui întreagă va suscita în viitor numeroase discuţii. Este destinul celor care nu ezită să se angajeze în marea aventură a restituirii trecutului, fie aceasta şi cu privire la durata unui popor, aşa cum a făcut Constantin C. Giurescu.

[89] Idem, *Principatele Române la începutul secolului XIX. Constatări istorice, economice şi statistice pe temeiul hărţii ruse din 1835*, Bucureşti, 1957; *Ştiri despre populaţia românească a Dobrogei în hărţi medievale şi moderne*, Bucureşti 1966.

[90] *Un vechi oraş al Ţării Româneşti: Cenăţelul*, Bucureşti, 1957; *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din sec. X până la mijlocul sec. XVI*, Bucureşti 1967; *Istoria Bucureştilor*, Bucureşti, 1967; *Istoria oraşului Brăila*, Bucureşti 1968.

[91] *Contribuţii la studiul originii şi dezvoltării burgheziei române până la 1848*, Bucureşti, 1972.

[92] *Istoria podgoriei Odobeştilor*, Bucureşti, 1969; *Istoria pădurii româneşti*, Bucureşti, 1975 (^{2}1976).

[93] *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România*, Bucureşti, 1964; *Înţelesul topicului „Parâng". Date despre agricultura românească din Carpaţi în Evul Mediu*, în *Omagiu lui Al. Rosetti*, Bucureşti, 1966.

[94] *Construcţii navale în România în secolele XVII şi XVIII*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti 1965; *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV–începutul secolului XIX*, Bucureşti, 1973.

[95] *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Bucureşti, 1966 (^{2}1970).

[96] *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri şi până astăzi*, Bucureşti, 1971 (^{2}1975).

[97] *Istoria românilor*, I–II, Bucureşti 1974–1976.

II. COMUNICĂRI

CEVA DESPRE DOUĂ NARTEXURI DIN ŢARA ROMÂNEASCĂ (SECOLELE XIV–XVI)*

Acad. RĂZVAN THEODORESCU

Mărturisesc că este tonic, uneori, să revii la cercetări de tinereţe, să le nuanţezi, să le completezi şi să ajungi la aceleaşi încheieri esenţiale de acum câteva decenii. Este şi cazul observaţiilor pe care le fac aici şi care se referă la pronaosurile a două monumente faimoase din Evul Mediu oltean şi muntean, biserica mănăstirii Cozia şi biserica mănăstirii Curtea de Argeş, asupra cărora m-am aplecat nu o dată, pe urma unor înaintaşi vrednici de aducere aminte.

Atunci când restaurarea, de acum trei decenii şi jumătate, a picturii din nartexul cozian a confirmat împrejurarea, îndeobşte nerelevată, că această încăpere liturgică a fost total lipsită de ferestre (fig. 1) la construirea sa în ultimul sfert de secol XIV (cele două ferestre actuale de pe latura de sud datând de la refacerea din 1706–1707, datorată marelui paharnic şi marelui vornic Şerban Cantacuzino Măgureanu, ulterior fiind lărgite şi ferestrele iniţiale de la naos pentru un spor de lumină mult apreciat în premodernitatea epocii brâncoveneşti), aveam prilejul să adaug următoarele, la mai vechile mele încheieri privind ctitoria-necropolă a lui Mircea cel Bătrân: „Aici, cu şase veacuri în urmă, pronaosul – acoperit până azi cu pictura aparent mai arhaică, dar plină de rafinate efecte cromatice şi respirând, în mici compoziţii de icoană, monumentalul – exprima o reculegere potrivită unei biserici călugăreşti, îndeosebi prin lumina prefirată de rozasele-răsuflători, aşezate undeva sus, în obscuritatea voită a încăperii (fig. 2–3) unde se afla pregătit mormântul voievodului-ctitor; o lumină de ireală transcendenţă învăluitoare, intrând savant în alcătuirea unei atmosfere monastice şi funerare, graţie unui experiment arhitectonic şi scenografic inedit ce consta în eliminarea oricărei ferestre la acest spaţiu liturgic”[1]. Că pronaosul cozian avea de la început funcţie de necropolă (aspect asupra căruia voi reveni mai jos) o indică – dincolo de iconografia specifică acestui spaţiu liturgic şi mă gândesc în primul rând la „Menolog” – existenţa a două nişe adânci menajate în grosimea zidului dintre nartex şi naos, anume pentru pomenirea morţilor[2]; aceasta cu atât mai mult cu cât ştim că toate cele 237 de scene din „Sinaxar” – la Cozia imitând pe cele sârbeşti de

* Prezentată în şedinţa de comunicări a Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie şi a Secţiei de Arte, Arhitectură şi Audiovizual (21 martie 2011).

[1] R. Theodorescu, *O epocă de statornicire culturală în Ţara Românească la 1400*, în *Marele Mircea Voievod*, Bucureşti, 1987, p. 460; aceste considerente le adăugam şi ediţiei a II-a a cărţii mele *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, Bucureşti, 2002, p. 230, n. 171.

[2] C. Moisescu, *A avut pronaosul Coziei un nivel superior?*, în „Revista muzeelor şi monumentelor, Monumente istorice şi de artă”, 1, 1982, p. 43.

la Dečani, ctitoria mai veche cu vreo patru decenii a lui Ştefan Uroš al III-lea[3], chiar dacă, stilistic, pictura acestui pronaos e mai apropiată de Ravanica – marcau zilele de comemorare a martirilor creştini ilustrate prin scenele morţii lor[4] ce echivala, simbolic, cu propria lor naştere întru Hristos, ei stând în contemplarea eternă a unei viziuni mistice a divinităţii[5].

Figura 1. Cozia. Biserica mănăstirii. Vedere spre pronaos.

Figura 2. Cozia. Biserica mănăstirii. Pronaos. Rozasă inițială şi fereastră adăugată.

[3] P. Mijović, *Les ménologes en Roumanie et en Serbie médiévale*, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971*, II, Bucureşti, 1975, p. 583 şi urm.
[4] *Ibidem*, p. 582.
[5] *Ibidem*, p. 582–583.

Ceea ce devine evident, luând cunoştinţă de absenţa iniţială a ferestrelor la pronaosul Coziei, este faptul că această particularitate arhitectonică regăsită, cum vom vedea, în acelaşi veac, la sud de Dunăre stă în strânsă legătură cu o practică liturgică specifică mai ales secolului al XIV-lea bizantino-balcanic şi doctrinei isihaste. Este vorba, s-a înţeles probabil, de rugăciunea mentală de unire cu Dumnezeu[6] (νοερά προσευχή), prin care credinciosul, şi în primul rând călugărul, cunoştea purificarea şi învierea (ἡ τῆς ψυχῆσ κάθαρσις ἥ ἀνάστασις), rugăciune ce implica o metodă psiho-somatică instituită pe urma lui Grigore Palamas, cu invocarea „Doamne Isuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă”[7], cu reguli fizice speciale (πραξίς) şi meditaţie (θεορία), conducând la *ékstasis* care, în penumbra încăperii de rugă abia luminată prin rozasele de la partea superioară a zidurilor, îngăduia viziunea luminii necreate (δόξα θεοῦ) revelată pe muntele Tabor[8].

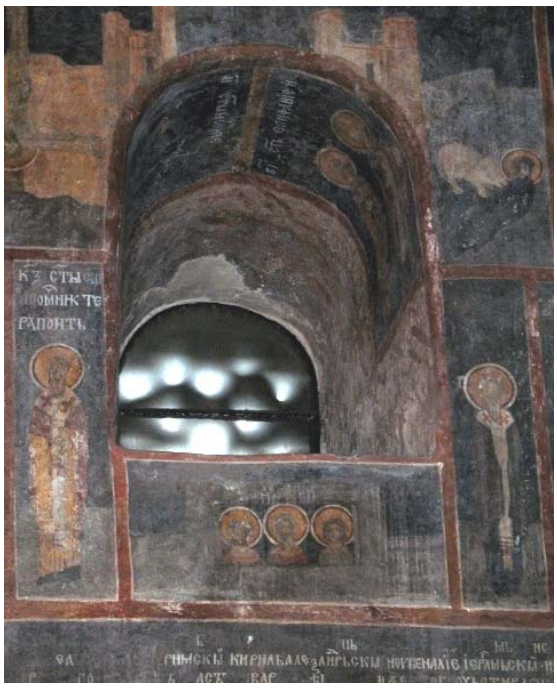

Figura 3. Cozia. Biserica mănăstirii. Pronaos. Rozasă

Este limpede că atmosfera isihastă a Olteniei dinainte de 1400, despre care am scris nu puţin cu mulţi ani în urmă, îşi are, în acest caz cozian, o eclatantă mărturie, acolo unde, în acelaşi pronaos, alăturat „Menologului”, „Acatistul Maicii Domnului”, cu textele sale ample şi cu simplitatea

[6] J. Meyendorff, *Teologia bizantină*, Bucureşti, 1996, p. 90–91.
[7] *Ibidem*, p. 102–105.
[8] Pentru toate acestea, vezi R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X– XIV)*, Bucureşti, 1974, p. 234 şi urm.

iconografică reproducând un model constantinopolitan[9], ilustra aspecte mariologice ale mentalului isihast[10], unde registrul inferior al picturii murale, cuprinzând peste 20 de figuri austere de anahoreți şi călugări vestiți între care, probabil, Sf. Antonie, întemeietorul monahismului răsăritean, Sf. Atanasie, fondatorul Marii Lavre de la Muntele Athos, iconodulul Sf. Teodor Studitul, respiră acelaşi aer isihast regăsit, în acelaşi spațiu oltean, în cutare epitrahil de la Tismana – aparținând fie athonitului Antim Critopoulos, fie sârbului Nicodim, întemeietorului monahismului valah –, cu medalioane, cu inscripții monogramatice ale unor cuvinte-cheie în vocabularul palamit, precum „lumină" (φῶς) sau „lumină", „viață" (φῶς, ζωή)[11].

Atunci când înregistram pentru întâia oară, în scris, într-un volum colectiv, particularitatea arhitectonică de la Cozia, regretatul meu coleg Cristian Moisescu nota, în aceeaşi culegere de studii, că în Serbia vecină, mai exact spus pe Valea Moravei de unde, prin tradiție, ştim că veneau atâtea ecouri stilistice pe Valea Oltului, o asemenea absență a ferestrelor la nartex nu s-ar găsi, ceea ce, într-un fel, îl determina pe autor să singularizeze Cozia[12]. O făcea referindu-se la singura analogie cu Lazarica-Kruševac, de atâtea ori, invocată pentru asemănări cu ctitoria lui Mircea cel Bătrân. Numai că, reamintesc, acest sanctuar din 1377–1378 al cneazului Lazăr Hrebelianović era o capelă de curte[13] şi nu o biserică de mănăstire, distincție tipologică esențială, de vreme ce practicile isihaste erau specifice, înainte de toate, clerului monahal din Bizanț, Balcani, Țara Românească şi spațiile slave-răsăritene.

Am arătat pe larg, altădată, cum pe filieră athonită şi sârbească, prin Isaia de la Hilandar şi Nicodim de la Vodița şi Tismana, prin Skopska Crna Gora şi Kosovo Metohija, pe teritoriile despotului Uglieša şi ale cneazului Lazăr, s-a răspândit, de la miazăzi spre miazănoapte, planul triconc al bisericilor monastice[14] – plan folosit, e drept, şi la capele de curte în cazul special sârbesc – şi o simplă privire asupra arhitecturii Serbiei din secolele XIV–XV ne arată că lucrurile stau cu totul altfel în cazul ce ne preocupă aici: ceea ce găsim, către 1388, la nartexul bisericii mănăstireşti a Coziei, se găsea deja şi avea să se găsească şi după aceea, la bisericile mânăstireşti – şi doar la acelea – din spațiul sârbesc moravian.

[9] G. Babić, *L'iconographie constantinopolitaine de l'Acathiste de la Vierge à Cozia (Valachie)*, în „Zbornik Radova Vizantoloşkog Instituta", XIV–XVI, 1973, p. 173–189. Pentru „Acatistul" de la Dečani vezi eadem, în *Zidno slikartva manastira Dečana*, ed. V. I. Djurić, Belgrad, 1995, p. 149–158.

[10] D. Barbu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1986, p. 62, p. 64.

[11] R. Theodorescu, *op. cit*., p. 338–339.

[12] C. Moisescu, *Arhitectura epocii lui Mircea cel Mare*, în *Marele Mircea*…, p. 501.

[13] A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoi Srbiji*, Belgrad, 1962, p. 176, p. 233, p. 375.

[14] R. Theodorescu, *À propos du plan triconque dans l'architecture du Sud-Est européen au Haut Moyen Âge*, în *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Bucureşti, 1999, p. 163–175.

Pronaosuri lipsite de ferestre întâlnim la Gornjak pe la 1349[15], la Veluče în 1377–1378[16], la Neupara în 1382[17], la Sisojevac în ultimul sfert de secol XIV[18], la Pavlovac între 1410 şi 1425[19], la Lepenec între 1413 şi 1417[20].

Că filiera acestei situaţii arhitectonice, deloc studiate până acum, şi implicit, a unei practici liturgice isihaste – rugăciunea mentală în obscuritatea unui spaţiu funerar precum pronaosul – este, în cazul oltean din ultimul pătrar al veacului al XIV-lea, aceea sârbească moravianã, faptul îmi pare indubitabil şi îl semnalez ca atare.

La întrebarea de ce tocmai şi de ce aproape numai în Serbia se înregistrează o asemenea particularitate în cazul bisericilor de mănăstire, un răspuns este posibil (chiar dacă lipsa unei cercetări pe tot arealul balcanic îl face uşor prematur).

Analiza cultului suveranilor sârbi – singular în Evul Mediu al Europei de Sud-Est –, a sacralităţii spaţiilor funerare regale de aici, a ideologiei regalităţii nemanide create după 1200 de arhiepiscopul Sava – fiu şi frate de cârmuitor din Raška –, considerarea poporului sârb ca „noul Israel", ne indică drept nucleu al acestei gândiri dinastice triada „suveran-călugăr-sfânt", latura monastică a istoriei lor şi practicile ascetice ale Nemanizilor fiind, antropologic, un dat specific al acestui neam de slavi sud-dunăreni cu adaosul „suveranului-martir" de tipul cneazului Lazăr, în Serbia post-kosoviană[21]. Sacralitatea miraculoasă a unui spaţiu liturgic din bisericile mănăstireşti cu funcţie de mausoleu, ridicate în Serbia secolului al XIII-lea are ilustrări notabile, de la mormântul lui Sava Nemanja, primul arhiepiscop sârb, pregătit de regele Vladislav în exonartexul – total lipsit şi el de lumină, dominat de scena zugrăvită a „Judecăţii de Apoi" – de la Mileševa, în acelaşi veac XIII[22], la mormântul regelui-călugăr Ştefan Dragutin de la Djurdjevi Stupovi la începutul secolului al XIV-lea[23], atunci când şi mormântul lui Ştefan Uroš al III-lea – tatăl craiului împărat Ştefan Duşan – îşi găsea locul de onoare şi de veci în mijlocul naosului de la Dečani[24].

Încăperi liturgice aflate în penumbră, concepute ca atare la construcţie, nu cunoaştem nici la Muntele Athos – cu catolicoane din epoca Macedonenilor şi Comnenilor –, unde dublul nartex nu este o raritate[25], nici în Rusia. La Constantinopol cazul cel mai sesizant şi situat în plin triumf isihast în chiar capitala imperială, este cel al bisericii mănăstirii Chora, ctitoria, de la începutul

[15] A. Deroko, *op. cit*., p. 232, fig. 374.
[16] *Ibidem*, p. 233, fig. 376.
[17] *Ibidem*, p. 234, fig. 378.
[18] *Ibidem*, p. 237, fig. 389.
[19] *Ibidem*, p. 239, fig. 395.
[20] *Ibidem*, p. 235, fig. 383.
[21] D. Popovič, *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoi Srbiji*, Belgrad, 2006, p. 332–333.
[22] *Ibidem*, p. 241. Pe larg: eadem, *Srpski vladarski grob u srednjem veku*, Belgrad, 1992, p. 191.
[23] D. Popovič, *Pod okriljem*….., p. 343.
[24] *Ibidem*, p. 345.
[25] H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos Klöstern*, ed.a II-a, Leipzig, 1924, p. 15, p. 17, fig. 2.

secolului al XIV-lea, a lui Theodor Metochites (mult celebra Kariye Djami), cu două nartexuri, ca la Sfântul Munte, dintre care pronaosul interior era luminat doar la partea superioară cu ferestre[26]; iar din câte am putut investiga, pentru secolele XIII–XIV se înregistrează biserici cu nartex închis fie în Grecia (la Arta, biserica Sf. Nicolae), fie în Bulgaria (la Târnovo, biserica Sf. Dumitru, la Nesebăr, biserica Sf. Parascheva şi la Poganovo, biserica Sf. Ioan Bogoslov), dar, evident, particularitatea trebuie studiată sistematic în viitor, eventual în cadrul unui proiect internaţional.

Nu voi părăsi pronaosul de la Cozia înainte de a discuta o ultimă chestiune: după cum se ştie aici, unde avem prima biserică de mănăstire din Ţara Românească menită a deveni necropolă princiară, după modelul sârbesc[27], edificiu înrudit stilistic cu cel mai important lăcaş monahal şi cu cea mai însemnată capelă feudală ale cneazului Lazăr (Ravanica 1375–1377, Lazarica- Kruševac), se găseşte, din 1938 începând, în pronaos – la un metru distanţă de zidul meridional şi la alt metru de zidul dinspre naos – mulajul modern al monumentului funerar al ctitorului, realizat după cele două fragmente de piatră tombală, înalte de 0,35 m, descoperite de Virgil Drăghiceanu înainte de 1931[28], după profanarea din timpul ocupaţiei germane din 1917. Avem de-a face cu ceea ce se numea, tehnic, în Evul Mediu, un „monumentum" de forma unui trunchi de piramidă în trepte, acoperind un „sepulcrum", un mormânt subteran, în fapt un sarcofag de piatră luând un aspect antropomorf[29]. Dacă acest din urmă element funerar era curent în Occidentul gotic al secolelor XII–XV, trunchiul de piramidă este, în schimb, foarte apropiat de forma sarcofagelor de marmură ale suveranilor sârbi din veacurile XII–XIII, de la cel al lui Ştefan Simeon Nemanja de la Studenica[30], la cel al lui Vladislav de la Mileševa[31], la cel de la Sopoćani al lui Ştefan Uroš I[32], la cel de la Gradac al angevinei regine Elena[33], pentru a încheia cu cele de la Dečani ale lui Ştefan Uroš al III-lea şi al soţiei sale de neam Paleolog, Maria[34], strănepoată a basileului Andronic al II-lea şi nepoată a celebrului mare logothet Theodor Metochites.

Fără pisanie, tot ca în Serbia, mormântul de tip apusean al lui Mircea era acoperit de o replică a unor monumente funerare nemanide anterioare şi rămâne aproape un unicat la noi. Doresc însă să menţionez o altă particularitate trimiţând

[26] P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, II, New York, 1966, p. 14–16, p. 20.

[27] R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident*…, p. 304.

[28] V. Drăghiceanu, *Mormântul lui Mircea-Vodă cel Bătrân*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", 24, 1931, p. 24, fig. 9. Aici la sfârşitul secolului al XVIII-lea călugării de la Cozia aşezau o piatră funerară comemorativă cu o inscripţie slavonă, cu elemente istorice şi cronologice eronate, despre care documente de arhivă şi scriitori fac vorbire în veacul al XIX-lea: C. Bălan, *La pierre tombale de Mircea l'Ancien (Quelques contributions)*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1–2, 1986, p. 45–51.

[29] R. Theodorescu, *op. cit.* , p. 325, n. 176.

[30] D. Popović, *Srpski vladarski*, pl. 1, pl. 2.

[31] *Ibidem*, pl. 9.

[32] *Ibidem*, pl. 12.

[33] *Ibidem*, pl. 14.

[34] *Ibidem*, pl. 17. Pentru ea, vezi B. I. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Roma, 1995, p. 626, n. 89.

iarăşi la Serbia: dacă în Raška secolului al XIII-lea, mormântul regal era străjuit de portretul pictat al defunctului, pe Valea Moravei, unde lăcaşurile sunt contemporane cu Cozia, nu mai există vreo legătură în spaţiu, între locul mormântului şi cel al portretului celui îngropat, aşa cum se întâmplă la Ravanica[35], necropola cneazului Lazăr, dar aşa cum se întâmpla şi la Cozia, unde efigia voievodului Mircea se afla mai departe de zona înhumării, în învecinatul naos, unde o găsim apoi în repictarea de după 1700.

Scriam mai sus că forma monumentului funerar al ctitorului Coziei este, în arta noastră veche, „aproape un unicat". Încă din 1965, fără să cunoască analogiile din mausoleele regale sârbeşti, cu excepţia unuia nesemnificativ, dar intuind corect o raportare la aria sud-slavă, Horia Teodoru semnala[36], fără alte comentarii, faptul că în pronaosul mănăstirii Dealu se află piatra funerară a lui Vladislav al II-lea[37] (fig. 4), pentru un mormânt provenind din biserica anterioară celei a lui Radu cel Mare – uneori atribuită chiar epocii lui Mircea voievod –, cu o formă amintind de monumentul funerar cozian (aşa cum, adaug, arhitectura Dealului nu era altceva decât reluarea tipului de la Cozia, cu ştiutele inovaţii din nartex, împărţit printr-un arc dublou, în două compartimente inegale[38]). Lespedea, amintind de „un capac de sarcofag", „mai puţin obişnuit" în spaţiul nostru[39], nu era cea de la mijlocul veacului al XV-lea, dar, bănuiesc cu tărie, fusese copiată după aceea, fiind pusă de neamul Craioveştilor în timpul lui Neagoe Basarab, în semn de gratitudine faţă de acest membru al ramurii Dăneştilor, strănepot al lui Dan I – fratele lui Mircea cel Bătrân –, ucis de un celebru membru al branşei Drăculeştilor, Vlad Ţepeş[40].

Oricum ar fi, piesa de la Dealu – aflată în descendenţa tipologică a celei de la Cozia şi în cel dintâi, cronologic, mausoleu princiar al Ţării Româneşti – se poate explica fie prin ştiuta familiarizare a vlastelinilor olteni cu practici şi monumente din Serbia unde îşi aveau rude, fie prin relaţia primei biserici monahale de lângă Târgovişte, devenită tocmai prin Vladislav al II-lea necropolă domnească, cu biserica mănăstirească de pe Valea Oltului, mai veche cu câteva decenii.

Mormântul lui Mircea cel Bătrân, situat între ecouri ale Occidentului şi cele ale Serbiei marca, oricum, prin componenta sa vest-balcanică, o distanţă stilistică evidentă faţă de o etapă anterioară, reprezentată de sarcofagul sau de gisantul unor Basarabi, înaintaşi ai lui Mircea I, din naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş, de gisantul ţarului Ivan Alexandru din naosul lăcaşului Sf. Parascheva de pe

[35] D. Popović, *op. cit*., p. 194.

[36] H. Teodoru, *Mormântul lui Mircea cel Bătrân*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 642.

[37] C. Moisescu, *Târgovişte. Monumente istorice şi de artă*, Bucureşti, 1979, p. 128, fig. 187. Ea se află în necropola cea nouă care va înlocui Cozia" (N. Iorga, *Mormintele domnilor noştri*, în *Istoria Românilor în chipuri şi icoane*, Craiova, 1921, p. 7).

[38] Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, 1963, p. 278–279.

[39] C. Rezachevici, *Cronologia domnilor din Ţara Românească şi Moldova I. Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001, p. 100.

[40] *Ibidem*, p. 98 şi următoarele; cf. N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905, p. 100, menţionează piesa „în formă de sicriu", cu textul: „şi s-au făcut această piatră în zilele lui Io Neagoe Basarab: au făcut-o Barbul banul şi Pârvul vornicul şi cu fraţii lor, fiii lui Neagoe din Craiova, căci Vladislav Voievod i-a făcut boieri (vlasteli)".

Țarevețul Târnovei sau față de monumentele funerare din naosurile de la Mili şi Bobovac ale regilor bosnieci[41], aparținând toate, prin poziția lor „*in medio ecclesiae*”[42], unei certe filiere apusene catolice, explicată uneori prin proximitatea Ungariei angevine față de Bosnia şi de Țara Românească.

Figura 4. Dealu. Biserica mănăstirii. Pronaos. Lespedea funerară a lui Vladislav al II-lea.

De câteva ori până acum m-am referit la o anumită legătură între mormintele suveranilor-ctitori din Serbia şi încăperea liturgică în care acestea se aflau. O cercetare temeinică asupra subiectului[43] a evidențiat deja o interesantă constantă a practicilor funerare din Raška şi de pe Valea Moravei, unind peste timp Studenica sfârşitului de secol XII cu Resava începutului de veac XV: este vorba despre împrejurarea că întotdeauna, fără vreo excepție, potrivit unei tradiții create de întemeietorul dinastiei nemanide, Ştefan Simeon, sarcofagele regale, imperiale şi cneziale au fost aşezate – în microcosmosul liturgic care este spațiul eclezial – numai şi numai în sud-vestul naosului, acesta devenind locul unui cult dinastic unic în Evul Mediu european, cel al exprimării unei ideologii regale şi ea cu totul specifice, împletite, cum am spus deja, cu o trăire monastică efectivă[44]. Prototip a fost, în acest sens după 1186, în biserica Maicii Domnului din mănăstirea Studenica, locul mormântului lui Ştefan Nemanja[45] – cel adus aici din călugăria sa athonită şi devenit primul sfânt sârb –, loc ales chiar de el în vestul naosului, pe latura de sud. Au urmat, în exact aceeaşi poziție în naos, mormântul regelui Vladislav în biserica Înălțării de la mănăstirea Mileševa[46], la începutul secolului al XIII-lea – primă necropolă separată de mausoleul nemanid de la Studenica, observându-se că, odată cu a treia generație a neamului, fiecare suveran îşi făcea

[41] D. Popović, *op. cit*., p. 195.

[42] *Tombeaux des souverains dans les pays balkaniques du Moyen Âge*, în *Pour une grande histoire des Balkans des origines aux guerres balkaniques*, III, ed. AIESEE-UNESCO, Paris, 2009, p. 156–158.

[43] D. Popović, *op. cit*., *passim*.

[44] *Ibidem*, p. 199.

[45] *Ibidem*, p. 25, fig. 4.

[46] *Ibidem*, p. 49, fig. 12.

propriul lăcaş pentru îngropăciune[47] (ceea ce aminteşte, întrucâtva, de cazurile româneşti, muntenesc şi moldovenesc) –, mai apoi mormântul lui Uroš I de la biserica Sf. Treimi din mănăstirea de la Sopoćani[48] după mijlocul veacului al XIII-lea, cel al reginei Elena, din biserica Bunei Vestiri de la Gradac[49], mormintele lui Ştefan Uroš al III-lea şi al soţiei sale bizantine de la biserica Pantocratorului din mănăstirea Dečani[50] în prima jumătate a secolului al XIV-lea – unde, pentru prima dată, ca o influenţă apuseană, sarcofagele nu mai sunt lângă zid, ci spre mijlocul naosului. Urmează, spre a ne apropia de timpul Coziei, mormântul împăratului Ştefan Duşan – acoperit cu gisant occidental – din biserica Sf. Arhangheli de lângă Prizren[51], îndată după mijlocul veacului al XIV-lea, mormântul cneazului Lazăr, contemporanul lui Mircea cel Bătrân – şi primul suveran sârb căzut în apărarea credinţei creştine, devenit ca atare, sfânt-martir – în biserica Înălţării din mănăstirea Ravanica[52], cel al văduvei sale, cneaghina Milica, la biserica Adormirii Maicii Domnului de la Ljubostinja[53], în fine, cel al fiului său, despotul Ştefan Lazarević din biserica Sf. Treimi de la Resava[54], monument ce datează din chiar anul morţii lui Mircea cel Bătrân şi al îngropării sale în pronaosul unui alt lăcaş cu hramul treimic, la Cozia, în 1418. Aşadar, într-o încăpere a bisericii alta decât naosul şi aici asemănarea cu Serbia se opreşte. Dacă locul fix al îngropărilor monarhice fusese acolo, timp de două sute de ani, sud-vestul naosului – pronaosul fiind rezervat fie reginelor (la Studenica Ana-Anastasia, soţia primului Nemanja[55], la Sopoćani Ana Dandolo, soţia lui Ştefan I)[56], fie, începând cu epoca de după 1300 şi cu Dečani, chiar membrilor aristocraţiei[57] –, vedem că la Cozia, în Ţara Românească – unde morminte voievodale fuseseră găzduite tot în naos, cu câteva decenii înainte, la Curtea de Argeş – era rezervată, în prima necropolă domnească dintr-o mănăstire, încăperea de rugă şi evocare a morţilor care era nartexul odihnei de veci a prinţului ctitor. Pare a fi fost, într-un fel, o inovaţie a locului şi ea avea să se transmită epocii ulterioare. Chiar dacă veacul al XV-lea muntean ne este cvasi-necunoscut şi în materie de morminte domneşti – singura, parţială excepţie ar putea fi deja comentatul caz al pietrei funerare a lui Vladislav al II-lea, replică probabilă, de la început de secol XVI a alteia, mai veche cu vreo şapte decenii, aşezată în partea de miazăzi a pronaosului de la Dealu şi aflată, topografic şi tipologic, în prelungirea situaţiei de la Cozia –, avem, îndată după 1500, o dovadă eclatantă a unei asemenea transmiteri în cazul bisericii mănăstirii lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeş.

[47] *Ibidem*, p. 190.
[48] *Ibidem*, p. 62, fig. 16.
[49] *Ibidem*, p. 79, fig. 25.
[50] *Ibidem*, p. 101, fig. 35.
[51] *Ibidem*, p. 115, fig. 41, p. 193–194.
[52] *Ibidem*, p. 123, fig. 44, p. 194.
[53] *Ibidem*, p. 127, fig. 45.
[54] *Ibidem*, p. 130, fig. 47, p. 194–195.
[55] *Ibidem*, p. 190.
[56] *Ibidem*, p. 64, fig. 16.
[57] *Ibidem*, p. 193.

Aşa cum bine se ştie, pronaosul acesteia – cândva obiect de cercetare memorabilă datorată magistrului meu Emil Lăzărescu[58] – era sfârşit în 1517 şi este, supralărgit (fig. 5), alcătuit din două spaţii distincte: cel mic, cuprins între coloane şi care avea rostul de nartex propriu-zis, şi marele pronaos cu funcţie de necropolă a „noilor Basarabi", aşa cum a arătat-o neuitatul învăţat abia citat[59], creând apoi – am subliniat-o la rândul meu[60] – o tradiţie în arhitectura Ţării Româneşti până la începutul veacului al XVIII-lea, exclusiv în cazurile unor proclamări dinastice evidente.

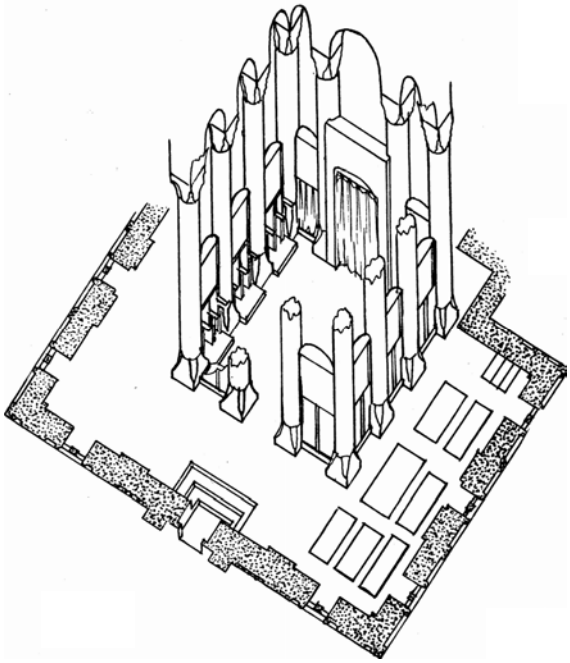

Figura 5. Argeş. Biserica mănăstirii. Pronaos (apud E. Lăzărescu).

Dar ceea ce ne frapează astăzi, ştiind deja câte ceva despre poziţia mormintelor regale sârbeşti doar în sud-vestul unor naosuri din secolele XII–XV, este faptul că toate locurile de veci ale familiei lui Neagoe Basarab se află în sud-vestul marelui pronaos. Vorbim despre necropola unui neam domnesc în care, să nu uităm, soţia ctitorului de la Argeş era o Branković, aşadar o domniţă de neam princiar sârbesc şi despre un spaţiu funerar dominat cândva – iarăşi ca în Serbia – de imaginea zugrăvită a defunctului şi a membrilor familiei sale tot acolo îngropaţi[61], dar şi de efigia pictată a cneazului martir Lazăr Hrebelianović – ruda

[58] *Biserica mănăstirii Argeşului*, Bucureşti, 1967, p. 24–26, fig. 4.

[59] *Ibidem*, p. 141.

[60] R. Theodorescu, *Câţiva „oameni noi", ctitori medievali*, în *Itinerarii medievale*, Bucureşti, 1979, p. 58–62.

[61] C. L. Dumitrescu, *Pictura murală din Ţara Românească în veacul al XVI-lea*, Bucureşti, 1978, p. 48, pl. 23.

prin alianță a doamnei Despina Milița, purtând aici, în necropola lui Neagoe, macheta necropolei sale de la Ravanica[62] –, succesor al Nemanizilor, simbolic prezenți şi ei, în pronaosul argeşean, prin chipurile sfinților sârbi de neam regal, Simeon şi Sava, aflați odinioară exact în fața panoului cu figura eroului de la Kosovopolje[63].

Este sigur că atâtor afinități cu Serbia – soție sârboaică, rude sârbeşti, sfinți sârbi – li se va fi adăugat cunoaşterea faptului că acolo străjuirea sarcofagului regal de efigia pictată a celui înhumat era curentă în Raška sau că încă din perioada regelui Milutin, la început de veac XIV, reprezentarea sfinților strămoşi devenise un obicei[64].

Când, rând pe rând, în 1518 Anghelina şi Ion, copiii lui Neagoe, apoi în 1520 un alt fiu, Petru, mai târziu, în 1529, ginerele Radu de la Afumați şi în 1531 fiica Stana – fostă doamnă a Moldovei, devenită maica Sofronia, după pilda mamei sale, devenită maica Platonida – îşi găseau aici, fiecare, mormântul, lângă cel – de marmură, iarăşi ca în Serbia – al lui Neagoe vodă, el însuşi, în 1521[65], ideea de mausoleu dinastic – atât de remarcabil intuită de Emil Lăzărescu – nu făcea altceva decât să reia o mare idee nemanidă, oglindită de atâtea monumente vestite, într-un context istoric în care preluarea unei idei palatine sârbeşti pare a fi fost o constantă a domniei lui Neagoe şi a istoriei valahe din secolul al XVI-lea.

Pentru fiul natural al lui Basarab Țepeluş şi stră-strănepotul lui Dan I[66] – fratele lui Mircea cel Bătrân –, statornicirea locului de veci în pronaos venea să continue, după părerea mea, o tradiție stabilită la Cozia, într-o altă biserică de mănăstire, cu o sută de ani înainte, în timp ce alegerea mormintelor neamului său nou–basarabesc, a spațiului de miazăzi–apus din nartex amintea întrucâtva de exact aceeaşi orientare tipică mausoleelor sârbeşti, din cealaltă încăpere liturgică, naosul.

Este limpede astăzi, cred, şi în lumina acestei demonstrații, că în transmiterea efemeră, dar eclatantă, a moştenirii sud-slave balcanice în epoca Turcocrației, domnia Țării Româneşti relua, în primele decenii de după 1500 – stilistic şi liturgic pe linia Coziei, mai întâi, politic şi ideologic pe linia legăturilor meridionale ale momentelor craiovesc şi neagoean, într-al doilea rând – tradiția celei mai importante regalități medievale sud-est europene (este drept, fără exaltările dinastice pentru care latinitatea românească nu va fi avut aderențe).

Este de acum evident că practica îngropărilor voievodale în pronaosuri de biserici monahale s-a făcut, în tradiția mormântului lui Mircea I de la Cozia, foarte probabil şi în cazul primei biserici de la mănăstirea Dealu, cu mormântul lui Vladislav al II-lea în veacul al XV-lea, cu cel, de marmură, al lui Radu cel Mare, în

[62] *Ibidem*, p. 47.
[63] *Ibidem*, p. 49.
[64] D. Popović, *op. cit*., p. 201.
[65] C. Bălan, *Inscripții medievale şi din epoca modernă a României. Județul istoric Argeş (sec. XIV–1848)*, Bucureşti, 1994, p. 217–229.
[66] C. Rezachevici, *op. cit*., p. 87, p. 95, p. 111.

„tinda" celei de a doua biserici – după cum ne informează Gavril Protul[67] –, în fine, tot aici în 1557, cu cel al lui Pătraşcu cel Bun[68] – nepotul lui Radu cel Mare –, şi cu seria de morminte – cel din 1512 al lui Vlad cel Tânăr, fratele vitreg al lui Radu cel Mare, cel cu un an anterior (1511), al Caplei, sora bună a voievodului ctitor, sau cel unde Radu Buzescu a depus, în 1601, capul strănepotului lui Radu vodă, Mihai Viteazul (fig. 6). Nu mai puțin, acelaşi a fost cazul, din 1535, în biserica mănăstirii buzoiene de la Menedic al mormântului, cu lespede aşijderea de marmură, al lui Vlad vodă Vintilă[69] – socotit mult timp drept fiul aceluiaşi Radu cel Mare – şi, desigur, tot aici se rânduieşte cazul deja discutat al îngropărilor familiei lui Neagoe la Curtea de Argeş.

Figura 6. Dealu. Biserica mănăstirii. Pronaos. Lespezi funerare.

[67] „Iară trupul Radului-Vodă îl îngropară în mormântul care-l făcuse în tinda bisericii în mânăstirea din Deal": *Viaţa şi traiul Sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului*, ed. Tit Simedrea, Bucureşti, 1937, p. 14. Pentru sensul lui „tindă" ca pronaos, vezi *Dicţionarul limbii române*, XI, 2, 1982, p. 269.

[68] C. Rezachevici, *op. cit*., p. 242.

[69] V. Drăghiceanu, *Mănăstirea Vintilă-Vodă (Buzău)*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", XXVI, 1933, p. 169–171. Pentru personaj, vezi C. Rezachevici, *op. cit*., p. 186.

Întrebarea este când încetează această practică, întrucât – mai ales în bisericile mănăstireşti cu pronaos dezvoltat –, în buna tradiție a ctitoriei neagoene care a reprezentat o proclamație dinastică în forme arhitecturale, epoca următoare ne pune în fața unei realități schimbate: toate monumentele păstrate ale voievozilor-ctitori sunt, de acum înainte, în naos, ca altădată în Serbia medievală (dar fără legătură cu aceasta, desigur).

La biserica mănăstirii Cotroceni, piatra de marmură de pe mormântul din 1688 al lui Şerban Cantacuzino este în partea meridională a navei[70], iar la dispăruta biserică a mănăstirii Văcăreşti, tot în naos, în partea dreaptă, se găsea, din 1730, piatra funerară a lui Nicolae Mavrocordat[71], care încheia, prin marea sa ctitorie, tradiția arhitectonică începută cu mai bine de două secole înainte, la Curtea de Argeş.

Rămâne deschisă, pe cale de consecință, şi o altă întrebare: care va fi fost situația la edificiul sacru de tip Argeş ce făcea intrarea acestui plan de mausoleu dinastic în noua capitală a țării de pe malul Dâmboviței, anume biserica mihnească a Sf. Troițe, devenită Radu Vodă?

Situația actuală în biserica refăcută la începutul secolului al XVII-lea pare a se alinia cutumei noului veac: mormântul lui Radu Mihnea, fiul lui Mihnea Turcitul şi nepot al primului ctitor, Alexandru al II-lea Mircea – el însuşi devenind al doilea fondator – se află, din 1626 începând, în zona de trecere dinspre naos spre pronaos, pe partea de sud[72], în timp ce în pronaos se află două lespezi de marmură provenind de la prima biserică, cea din 1589, a Elenei, fiica lui Alexandru al II-lea Mircea[73] şi cea din 1590 a altui fiu al Turcitului, Vlad[74]. Lucrurile se complică aici puțin, întrucât, din prima biserică a mănăstirii – care aducea planul argeşean în București, unde a făcut carieră – s-a păstrat, mutilată, piatra funerară de marmură albă[75], din 1577, a chiar primului ctitor, amintitul Alexandru al II-lea Mircea, descendent, la a şasea generație, din ctitorul Coziei. Se va fi aflat mormântul său, ca în toate celelalte ctitorii-necropole voievodale ale veacului al XVI-lea, în pronaosul primei biserici a Sf. Troițe bucureştene – pe linia deschisă de mormintele unor Mircea cel Bătrân şi Neagoe Basarab –, acolo unde se vor fi aflat, ca şi într-a doua biserică de aici, cele două pietre tombale, cea a fiicei sale şi cea a nepotului său, refăcând aproape aidoma, pentru urmaşii Drăculeştilor, situația de la Curtea de Argeş a „noilor Basarabi" din ramura Dăneştilor care se stingea? S-ar putea interpreta cumva, în acest sens, cuvintele lui Paul din Alep care vedea aici, după mijlocul secolului al XVII-lea şi la câteva

[70] *Inscripțiile medievale ale României. I. Oraşul Bucureşti*, Bucureşti, 1965, nr. 85, p. 235–236; Gh. Cantacuzino, *Mănăstirea Cotroceni*, Bucureşti, 1968, p. 26.

[71] *Inscripțiile medievale*…, nr. 489, p. 436–437.

[72] *Ibidem*, nr. 318, p. 346.

[73] *Ibidem*, nr. 316, p. 345, p. 863.

[74] *Ibidem*, nr. 317, p. 345, p. 925.

[75] *Ibidem*, nr. 624, p. 513–514; cf. N. Iorga, *Piatra de mormânt a lui Alexandru-Vodă Mircea*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", XXII, 1929, p. 161.

decenii de la înălţarea lăcaşului cel nou, „în partea de miazăzi a bisericii locul mormintelor domnilor, cu pietrele lor de marmură albă, împodobite cu acoperăminte... din ţesătură de fir”[76] – *stricto sensu* nu putea fi decât piatra lui Alexandru al II-lea Mircea şi cele ale tinerelor sale rude apropiate –, dacă nu cumva aceasta înseamnă că văzuse, în spaţiul de trecere din naos spre pronaos, nu doar piatra de mormânt a lui Radu Mihnea existentă şi azi, ci şi aceea, reaşezată, a bunicului său, provenită de la biserica de sfârşit de secol XVI. Un răspuns cert nu poate fi dat şi nu vom şti niciodată dacă pe colina de la Radu Vodă se încheia cumva tradiţia îngropării princiare în pronaos sau, dimpotrivă, începea aceea a înhumării în naos sau dacă, iarăşi nu cumva poziţia cu totul neobişnuită a lespedei lui Radu Mihnea în punctul extrem al naosului, la joncţiunea cu careul de coloane din pronaos (fig. 7) – replică a bisericii de la Argeş – nu va fi reprezentat un compromis, al cărui înţeles liturgic ne scapă.

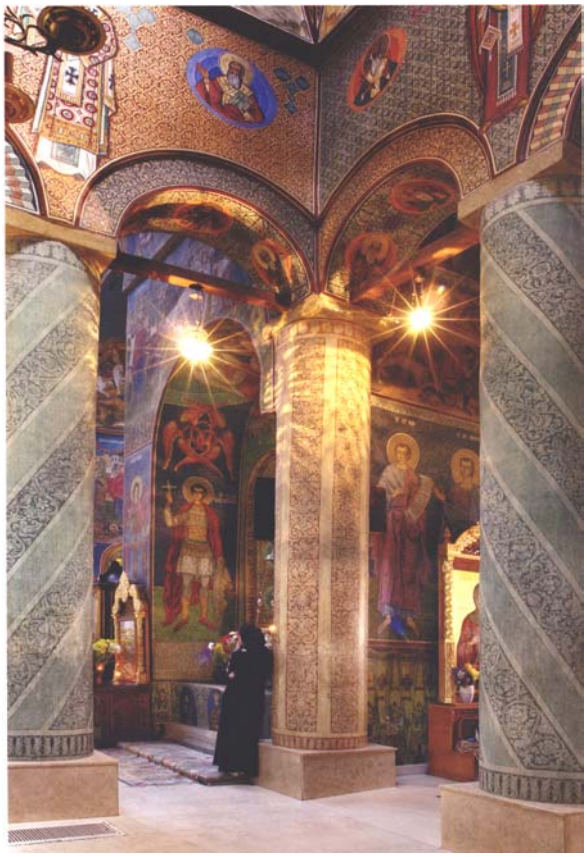

Figura 7. Radu Vodă. Biserica mănăstirii. Vedere spre naos din pronaos.

[76] *Călători străini despre Ţările Române*, VI, 1976, p. 229. Se poate citi, în pasajul menţionat, „partea din faţă a bisericii”, ceea ce ar corespunde mai clar pronaosului (informaţia o datorez doamnei dr. Ioana Feodorov).

Pentru că, fără doar şi poate, numai de un sens liturgic poate fi vorba în plasarea unor monumente funerare într-un anumit spaţiu al lăcaşului de cult, dedicat rugii pentru morţi, pentru martiri, cum era nartexul; aceasta într-o atmosferă de reculegere isihastă specifică secolului al XIV-lea şi Coziei lui Mircea cel Bătrân, apoi într-un climat de mare religiozitate congruent idealului ascetic al „Învăţăturilor" către Teodosie şi ideii de unire prin rugăciune cu divinitatea[77], la Curtea de Argeş în timpul lui Neagoe Basarab şi în toate celelalte lăcaşuri monastice ale veacului al XVI-lea. Aşa cum s-a văzut, toate aceste îngropări s-au făcut în locurile sacre unde cinul „îngeresc" avea să aureoleze, pentru totdeauna, pe monarhul defunct şi unde ruga monahală pentru morţi avea greutatea pe care o ştim. Nu mă pot împiedica, de altminteri, să observ că, în paralel cu ceea ce se petrecea în Ţara Românească, Moldova secolelor XV–XVI rezolva arhitectonic problema spaţiului funerar în mod diferit, prin crearea – exclusiv, din nou, în biserici mănăstireşti – a camerei mormintelor dintre naos şi pronaos, gropniţa apărând la prima biserică a Bistriţei înainte de 1407, la prima biserică a Probotei înainte de 1465, la prima biserică a Putnei în 1469, înainte de momentul bine ştiut de la Neamţ, din 1497[78] (unde parcimonia luminării încăperii prin numai două mici ferestre[79] era în acord cu atmosfera funerară necesară şi putea aminti întrucâtva de nartexurile muntene cu puţin mai vechi).

Pronaosul unei biserici, al bisericii cu caracter monastic în primul rând, cu o încărcătură teologică unde funcţiunea funerară şi baptismală era legată şi de readucerea din altar a problematicii Întrupării şi de glorificarea Logosului întrupat, decorat cu cicluri iconografice care evocau evenimentele premergătoare Mântuirii – aşadar, celor înfăţişate în naos –, era şi spaţiul unde se citeau vieţi de sfinţi, unde diversele „typika" de secol XIV ne lasă să ştim că se pomeneau călugării morţi, se făcea „Litia mică pentru morţi" sau „Parastasul cel mic" în ajunul marilor sărbători, cu procesiuni, mai ales în serile de vineri[80], cu rugăciuni de umilinţă şi de pocăinţă, cu spovedanii[81] şi cu slujbe de înmormântare[82].

Faptul că în climatul isihast particular al Olteniei[83], fondatorul primei biserici mânăstireşti devenită necropolă princiară – ştim că, printre privilegiile ctitoriceşti (τὰ προνόμια), în tradiţia bizantină a ariei ortodoxe sud-est europene erau şi acela al îngropării înlăuntrul bisericii, acela al zugrăvirii tabloului votiv şi acela al

[77] D. Zamfirescu, *Neagoe Basarab şi Învăţăturile către fiul său Theodosie*, Bucureşti, 1973, p. 165, p. 289.

[78] L. Bătrâna, A. Bătrâna, *O primă ctitorie şi necropolă voievodală datorată lui Ştefan cel Mare: mânăstirea Probota*, în „Studii şi cercetări de istoria artei. Seria artă plastică", 24, 1977, p. 210, 213, 218; C. Moisescu , M. A. Musicescu, A. Şirli, *Putna*, Bucureşti, 1982, p. 14–15.

[79] Gr. Ionescu, *op. cit*., p. 253.

[80] E. Branişte, *Liturgica specială*, Bucureşti, 1985, p. 557.

[81] *Ibidem*, p. 431.

[82] Idem, *Liturgica specială*, ed. a II-a, Bucureşti, 1993, p. 295 (tot aici despre iconografia pronaosului ilustrând dogma Întrupării).

[83] R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident*…, p. 234–256.

pomenirii perpetue[84] – era aşezat în locul penumbrei premergătoare mormântului şi al permanentei amintiri întreţinute de monahi, ne apare ca deplin logic. Acest caz de la 1418 se deosebea limpede de acelea, mai vechi cu câteva zeci de ani, din biserica argeşeană a Sf. Nicolae, unde înaintaşii imediaţi ai lui Mircea vodă se îngropau, după alte reguli, într-un lăcaş care nu era cel al unei mănăstiri.

Că noua rânduială din pronaosul cozian a durat, în cazuri similare, în diferite puncte ale Ţării Româneşti, aproape două sute de ani – în fapt, până în veacul al XVII-lea când atmosfera spirituală era deja alta –, iată o constatare care poate interesa, deopotrivă, pe istoricii de artă, pe istoricii bisericii, pe arhitecţi sau pe teologi şi pe care o comunic acum şi aici. O cercetare extinsă asupra întregii arii balcanice şi nord-dunărene, în ceea ce priveşte funcţiile funerare la nivel palatin şi raportul lor cu spaţiile liturgice va fi, cred, plină de noutăţi şi de învăţăminte.

[84] V. V. Munteanu, *Organizarea mănăstirilor româneşti în comparaţie cu cele bizantine (până la 1600)*, Bucureşti, 1984, p. 52. În *Tâlcuirea dumnezeieştii Liturghii*, Nicolae Cabasilas aminteşte, în secolul al XIV-lea, că morţii se împărtăşesc şi ei din sfintele daruri prin sufletele lor care „dezlegate de trupuri… sunt mai pregătite şi mai vrednice de părtăşia cu Mântuitorul, nu numai faţă de cei mai mulţi dintre cei ce trăiesc în trup, ci şi faţă de ele însele dacă ar fi în trupuri" (*Scrieri*, Bucureşti, 1989, p. 96).

RAKOVSKI, TEZAURUL ŞI RAPORTURILE ROMÂNO-SOVIETICE (1917–1918)*

Acad. FLORIN CONSTANTINIU

Comunicarea de faţă îşi propune să abordeze două probleme viu controversate: **a)** situaţia tezaurului românesc, depus la Moscova, după confiscarea lui de către guvernul sovietic; **b)** Acordul Averescu-Rakovski (20–24 februarie/5–9 martie 1918).

Reluarea celor două probleme este posibilă datorită unor noi surse documentare, publicate în Federaţia Rusă: protocoalele şedinţelor Consiliului Comisarilor Poporului (noiembrie 1917 – martie 1918) şi corespondenţa dintre Christian Rakovski şi Maksim M. Litvinov din decembrie 1923 – februarie 1924.

Şi în cazul tezarului, şi – de prisos să o mai spunem – în cazul acordului sovieto-român, din 1918, Christian Rakovski a fost unul din actorii de seamă ai evenimentelor, iar scrisorile sale către Litvinov conţin informaţii de cel mai mare interes pentru cunoaşterea relaţiilor româno-sovietice, în special în problema Basarabiei.

A devenit un adevărat loc comun, când este prezentată viaţa lui Christian Rakovski, să se sublinieze caracterul cosmopolit al personalităţii şi activităţii sale[1]: bulgar prin naştere, român prin cetăţenie, francez prin cultură, sovietic prin adopţie; funcţiile ocupate confirmă şi ele acest micro-Turn Babel: medic de la Universitatea din Montpellier, unul din conducătorii Partidului Social-Democrat din România, preşedinte al Consiliului comisarilor poporului din Ucraina Sovietică şi comisar al poporului pentru Afacerile Străine al aceleiaşi republici sovietice, reprezentant plenipotenţiar (ambasador) al U.R.S.S. la Londra, apoi la Paris, fruntaş al „opoziţiei de stânga" (troţkiste) din Uniunea Sovietică, exilat la Saratov şi Astrahan, supervizor al învăţământului medical din U.R.S.S. şi, în final... deţinut în închisorile staliniste, pentru a sfârşi împuşcat[2]. Un itinerar de viaţă puţin obişnuit, dar ilustrativ pentru acest medic bulgar, câştigat de utopia comunistă, în slujba căreia s-a pus pentru a o transforma în realitate în întreaga lume. Şi în viaţa privată, Rakovski s-a dovedit a fi „fără frontiere", căci s-a căsătorit cu românca Alexandra Alexandrescu, a cărei fiică din prima ei căsătorie cu dr. Filip Codreanu, Elena, a devenit fiica adoptivă a lui Rakovski[3].

* Comunicare prezentată la şedinţa publică a Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie a Academiei Române (19 mai 2011).

[1] Vezi, de pildă, Attilio Chitarin, „Introducere" la Christian Rakovski, *I pericoli professionali del potere*, Roma, Ed. Samonà e Savelli, 1967, p. 5; Chitarin îl citează în acest sens pe Troţki.

[2] O cronologie a vieţii lui Christian Rakovski la Pierre Broué, *Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays*, Paris, Fayard, 1996, p. 421–428.

[3] Vezi, pe larg, *De-a lungul şi de-a latul secolului (1908–1999). Însemnări autobiografice şi reconstituiri documentare despre Elena Codreanu-Rakovski*, culese şi adnotate de G. Brătescu, Bucureşti, Ed. Univers Enciclopedic, 2002.

În perioada neutralității României, când marea majoritate a populației se pronunța în favoarea desăvârşirii unității naționale, prin eliberarea Transilvaniei, Bucovinei şi Basarabiei, Rakovski s-a declarat pentru neutralitate; el considera că micile puteri sunt simple instrumente în conflictul de interese dintre marile puteri. Adversar al „păcii civile" sau a „uniunii sacre", lozinci proclamate de liderii socialişti din Germania şi Franța la începutul Primului Război Mondial, el condamna în termeni aspri „social-patriotismul". În opinia sa, „interesele clasei muncitoreşti din țările beligerante nu impuneau părăsirea, chiar vremelnică, a luptei de clasă"[4].

Poziția lui Rakovski a determinat guvernul Ion I.C. Brătianu – consecventul său antagonist – să-l aresteze. Considerându-l un element primejdios, la evacuarea în Moldova – ca urmare a rapidei înaintări a trupelor Puterilor Centrale şi aliaților lor, între care Bulgaria – l-a transferat pe liderul socialist bulgaro-român în Moldova, fiind deținut, în cele din urmă, la Iaşi. Revoluția din februarie 1917, care a provocat căderea autocrației țariste şi „contaminarea" trupelor ruse din România cu microbul revoluționar, au creat şi în Moldova o stare de agitație şi de instabilitate. Cu prilejul demonstrației de 1 mai, militarii ruşi l-au eliberat din închisoare pe Rakovski, care s-a grăbit să ia imediat cuvântul la un miting al soldaților ruşi şi al muncito-rilor români[5], apoi a plecat, împreună cu Mihail Gheorghiu Bujor, la Odessa. Aici, cei doi au creat un „Comitet român social-democrat de acțiune", având misiunea de a pregăti revoluția în România[6].

De la Odessa, Rakovski a plecat la Petrograd, unde – potrivit celor relatate de el în scrisoarea către Litvinov, din 11 februarie 1924 –, a avut discuții cu Lenin în problema Basarabiei. Întrucât el spune că dialogul lor s-a desfăşurat în ajunul convocării Adunării Constituante, înseamnă că termenul *ante quem* al discuției este 5/18 ianuarie 1918: „Am vorbit – scrie Rakovski – că Basarabia, dacă îşi exprimă dorința, poate să se alipească viitoarei Republici Sovietice Socialiste Române şi, dacă ar fi fost în România puterea sovietică, desigur că rezolvarea acestei probleme nu ar fi prezentat greutăți nici acum"[7].

[4] Christian Rakovski, *De la Zimmerwald la Berna*, în vol. *Gândirea marxistă în România precomunistă. O antologie*, ed. Stelian Lambru, Bucureşti, Ed. Dominor, 2006, p. 449.

[5] Gus Fagan, *Biographical Introduction to Christian Rakovsky*, în vol. Christian Rakovsky, *Selected Writings on Opossion in the USSR, 1929–1930*, ed. Gus Fagan, Londra New York, 1980, http://www.marxists.org/archive/rakovsky/biog/index.htm.

Afirmația că la miting au participat 20 000 de oameni ni se pare exagerată; vezi descrierea mitingului la A.A. Mossolov (ministrul Rusiei în România, în 1916–1917), *Misiunea mea în România*, ed. Marin C. Stănescu, București, Ed. Silex, 1997, p. 146–147 şi în raportul şefului Serviciului Siguranței de la Marele Cartier General, în *Ideologie şi structuri comuniste (1917–1918)* (citat, mai departe, *Ideologie*), ed. Florian Tănăsescu, Bucureşti, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1995, p. 221–223; Christian Rakovski a relatat şi comentat el însuşi eliberarea sa într-un ziar din Odessa, *ibidem*, p. 231–234.

[6] Gus Fagan, *op. cit.*; vezi şi amănunțitul raport despre activitatea elementelor comuniste din România pe teritoriul Rusiei Sovietice întocmit de Alexandru Nicolau şi destinat Secretariatului Internaționalei a III-a comuniste, în Costin Feneşan, *Sub steag străin. Comuniştii şi Partidul Comunist din România în arhiva Kominternului (1919–1924)*, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2011, p. 134 şi urm.

[7] *Nam necego toropitsia vînimat iz rumînskoi noghi bessarbaskuiu zanozu. Perepiska H. Rakovskogo s M. Litvinovîm* (citat mai departe, *Nam necego*), ed. Oleg Ken, Aleksandr Rupasov, „Istocinik", 2001, nr. 1, p. 58.

Situaţia intervenită în Basarabia (dezarmarea unor unităţi militare ruse) şi, probabil, discuţiile Lenin-Rakovski au făcut ca aceste probleme să fie discutate în şedinţa Consiliului Comisarilor Poporului din 11 ianuarie 1918 stil vechi.

Potrivit Protocolului, Consiliul a ascultat „raportul lui Troţki despre situaţia din România, în legătură cu abuzurile nemaipomenite din partea guvernului român faţă de trupele noastre. Consfătuire cu Rakovski şi cu alţi tovarăşi (Comisia pentru problemele României)". Hotărârea a fost următoarea: „Să se propună partidelor bolşevicilor şi socialiştilor revoluţionari de stânga să ia cunoştinţă de componenţa comisiei pentru a o completa cu membrii lor"[8].

După cum se ştie, în acel moment, raporturile româno-sovietice erau foarte tensionate. Guvernul sovietic, invocând dezarmarea unor unităţi militare sovietice de către armata română, a ordonat arestarea ministrului României la Petrograd, Constantin Diamandy, precum şi a membrilor Legaţiei şi ai Misiunii militare române (1 ianuarie 1918 stil vechi) – ceea ce a determinat intervenţia corpului diplomatic acreditat la Petrograd, în frunte cu ambasadorul S.U.A., care a obţinut eliberarea celor arestaţi –, măsură arbitrară, urmată de ruperea relaţiilor diplomatice dintre cele două ţări şi confiscarea tezaurului aflat la Moscova (13 ianuarie 1918 stil vechi), guvernul sovietic anunţând că îl va remite, la momentul potrivit, poporului român[9].

La Protocolul şedinţei din 15 ianuarie 1918 stil vechi a Consiliului Comisarilor Poporului figurează şi o anexă intitulată „Către Consiliul Comisarilor Poporului. Raportul Comisiei pentru lichidarea contrarevoluţiei române". Iată textul raportului amintit: „Discutând informaţiile avute la dispoziţie despre situaţia din Moldova şi Basarabia, Comisia (*pentru lichidarea contrarevoluţiei române – n.n.*) a ajuns la concluzia că este necesar să se ia imediat cele mai hotărâte măsuri de înăbuşire a contrarevoluţiei române. Pentru conducerea generală, în Moldova şi Basarabia, a acestei acţiuni, după părerea Comisiei, sunt necesare următoarele: 1) Să se creeze, la Chişinău, un Colegiu autonom superior ruso-român în problemele româneşti şi basarabene, format din reprezentanţi ai organizaţiilor locale revoluţionare, aflate pe poziţiile Puterii Sovietice, ca, de exemplu: «Rumcerod» (*Comitetul Executiv Central al Sovietelor de deputaţi soldaţi, marinari, muncitori şi ţărani din Comitetele Frontului din România, Flota Mării Negre şi Regiunea Militară Odessa – n.n.*), Sovietele de deputaţi muncitori şi ţărani din întreaga Basarabie şi din oraşul Chişinău, Partidul Social-Democrat Muncitoresc din România, Partidul Social-Democrat Muncitoresc din Moldova şi alte organizaţii; 2) Pentru transpunerea, cât mai rapidă, în viaţă a celor de mai sus, Comisia consideră necesar să delege neîntârziat, la alcătuirea ei, a următorilor tovarăşi: Hristian Gheorghievici Rakovski, Mihail Gheorghievici Bujor, Mihail Manuilovici Braşevan, Viliam Bernardovici Spiro, Aleksandr Konstantinovici Voronski, Fedor Ivanovici Kulea (Poliarnîi) şi, de asemenea, Antoli Grigorievici Jelezniakov cu împuterniciri având următorul conţinut: «Deţinătorul documentului, tov. *[loc alb]*, se numeşte de către Consiliul Comisarilor Poporului în calitate de

[8] *Protokolî zasedanii Soveta Narodnîh Komissarov RSFR, noiabr 1917 – mart 1918 gg.* (citat mai departe, *Protokolî*), Moscova, ROSSPEN, 2006, p. 203.

[9] Pentru toate aceste desfăşurări, vezi notele şi comunicatele guvernelor sovietic şi român, în *Relaţiile româno-sovietice. Documente*, vol. 1, *1917–1934* (citat, mai departe, *RRS*), ed. Dumitru Preda, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 1999, p. 9 şi urm.

comisar-organizator în problemele ruso-române, în sudul Rusiei»[10]; 3) Să se aloce Colegiului Superior – pentru necesităţile enumerate mai sus, din fondurile Consiliului Comisarilor Poporului – cinci milioane de ruble; 4) Pentru îndeplinirea hotărârilor comisarilor să se trimită, în acelaşi timp cu ei, un detaşament de marinari şi soldaţi revoluţionari, sub comanda comisarului tov. Jelezniakov; acestui detaşament îi va fi încredinţată misiunea de a furniza – într-unul din punctele sigure din sud – fondul Trezoreriei de campanie a armatei de pe Frontul românesc, a ordonanţelor de plată pentru Flota Mării Negre, precum şi a sumelor menţionate mai sus, necesare Colegiului Superior.

Comisia roagă Consiliul Comisarilor Poporului să adopte o hotărâre urgentă în problemele menţionate mai sus.

Preşedintele Comisiei, Gheorghi Cicerin.

Membrii: A. Voronski, F.I. Kulea, M.G. Bujor, A. Jelezniakov, Viliam Spiro, H. Rakovski, Braşevan (trei semnături nu au fost descifrate).

Secretar: V. Şenşev”[11].

Pe acest document, în aceeaşi zi, de 15 ianuarie 1918 stil vechi, există următoarele rezoluţii: „Să se ia cele cinci milioane din banii româneşti, confiscaţi la Moscova. Preşedintele Consiliului Comisarilor Poporului, V. Ulianov (Lenin). Administratorul treburilor Consiliului Comisarilor Poporului, Vlad[imir] Bonci-Bruevici. Cele cinci milioane de ruble luate se acoperă din Fondul român confiscat. Protocol nr. 47, dosar 11”[12].

O altă anexă din acelaşi grup de documente are următorul conţinut: „Către Departamentul Trezoreriei de Stat, lui Dmitri Petrovici Bogolepov. Stimate tovarăşe, Consiliul Comisarilor Poporului a hotărât, în şedinţa sa din 15 ianuarie, să aloce cinci milioane de ruble din fondurile Trezoreriei de Stat, pentru Colegiul Superior Român în problemele româneşti şi basarabene. Comunicându-vă această hotărâre a Consiliului, vă rugăm să luaţi măsuri urgente pentru realizarea, cât mai rapidă, a acestei alocări, ţinând seama [de faptul] că un milion este de dorit să fie dat în bancnote româneşti”[13].

Din textele reproduse mai sus, reiese limpede că autorităţile sovietice urmăreau să „stimuleze” revoluţia în Basarabia şi în Moldova, creând în acest scop un organ de conducere cu o componenţă, într-adevăr, „internaţionalistă” (revoluţionari din Rusia, România, Basarabia şi Bulgaria), la dispoziţia căruia au fost puşi bani – cele cinci milioane de ruble – proveniţi din tezaurul românesc confiscat.

Convinşi de iminenta victorie a revoluţiei comuniste în România, urmată de constituirea unui guvern comunist în această ţară, conducerea sovietică a întocmit şi un proiect de decret, anexat la Protocolul din 18 ianuarie 1918 stil vechi, cu următorul conţinut: „Guvernul Muncitoresc-Ţărănesc al Republicii Socialiste Ruse al Sovietelor salută primul Guvern Socialist Româno-Basarabean al Sovietelor,

[10] Mihail Gheorghiu Bujor menţionează, în amintirile sale despre întâlnirile cu Lenin, că a primit de la liderul bolşevic „decretul de numire în acest important organism”, purtând semnătura lui Lenin, vezi Mihail Gheorghiu Bujor, *Scrieri social-politice (1905–1961)*, ed. Nicolae Copoiu, Bucureşti, Ed. Politică, 1979, p. 322–323.

[11] *Protokolî*, l. c., p. 218–219.

[12] *Ibidem*, p. 219.

[13] *Ibidem*.

format din tovarăşii... (*numele lor nu este indicat – n.n.*), exprimându-şi bucuria faţă de sporirea rândurilor revoluţiei cu un nou aliat socialist; Guvernul Muncitoresc-Ţărănesc Rus pune la deplina dispoziţie a acestuia (*Guvernului Socialist Româno-Basarabean al Sovietelor – n.n.*) întreg fondul de aur existent şi toate bunurile fostului guvern regal român, aflate pe teritoriul Republicii Ruse a Sovietelor"[14].

În şedinţa Consiliului Comisarilor Poporului, din 19 ianuarie 1918, este luată în discuţie „finanţarea revoluţiei române" cu suma de 10 milioane de ruble, la solicitarea lui Rakovski şi M.G. Bujor. De astă dată, se decide ca solicitarea să fie transmisă Colegiului Finanţelor. Nu cunoaştem, deocamdată, decizia luată[15].

Trecând la problema acordului Averescu-Rakovski, prima constatare, care intrigă pe cercetător, este că „textul «înţelegerii» nu se găseşte în arhivele diplomatice româneşti şi nici nu apare menţionat ulterior într-o formă oarecare"[16], ceea ce – evident – îngreunează considerabil investigaţia istoricului.

Care a fost conţinutul exact al acestei „înţelegeri" între primul-minstru şi ministru de Externe al României, generalul Alexandru Averescu, şi Christian Rakovski, preşedintele Colegiului Suprem Autonom al Sovietului Comisarului Poporului pentru Afacerile Ruso-Române[17].

De-a lungul vieţii, Christian Rakovski a susţinut consecvent că acordul prevedea retragerea trupelor române din Basarabia în decurs de două luni de la semnarea Înţelegerii[18]. Istoriografia sovietică şi cea rusă (postsovietică) au afirmat răspicat acest punct de vedere prin publicarea textului înţelegerii şi prin acordarea „dreptului de cetate" – am spune – în literatura de specialitate[19].

Istoriografia română nu a acordat o atenţie deosebită acordului Averescu-Rakovski, subliniind, în schimb, importanţa votului de unire a Basarabiei cu

[14] *Ibidem*, p. 244. În şedinţa Consiliului Comisarilor Poporului a fost audiat un raport a lui Gheorghi Cicerin despre România. Ţinându-se seamă de tensiunile din relaţiile sovieto-române, Rakovski a propus Consiliului adoptarea unui decret prin care să se salute viitorul guvern revoluţionar român. Stalin s-a opus discutării acestei probleme. Protocolul nu indică motivele atitudinii sale, *ibidem*, p. 234.

[15] *Ibidem*, p. 247.

[16] *RRS*, l. c., p. 26; notă de subsol a ediţiei române, absentă în ediţia rusă. Afirmaţia că înţelegerea Averescu-Rakovski nu ar fi menţionată ulterior este însă greşită. În arhiva Ministerului de Externe există documente care discută conţinutul acestui acord. Mulţumesc şi pe această cale domnilor Nicolae Nicolescu şi Stelian Obiziuc, care mi-au semnalat un astfel de document, deosebit de important.

[17] Din partea sovietică „înţelegerea" mai este semnată de comisarul Afacerilor Străine al Republicii Sovietice din Regiunea Odessa, M. Braşevan, de preşedintele Rumcerodului, V.G. Iudovski, de preşedintele Comitetului Executiv al Sovietului de Deputaţi Odessa, A.K. Voronski, şi de M.A. Muraviev, comisarul-şef al Armatei Sovietice de Sud.

[18] Vezi, de pildă, scrisoarea lui Rakovski către M.M. Litvinov, din 5 ianuarie 1924 (*Nam necego*, l. c., p. 53) şi cea din 11 februarie 1924 către acelaşi (*ibidem*, p. 58).

[19] De pildă, *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*, vol. I, Chişinău, 1970, p. 66–67 îi consacră articolul *Acordul sovieto-român din martie 1918* (textul este redactat într-un spirit de ostilitate faţă de România: „Guvernul României regale a încălcat mişeleşte tratatul şi a anexat Basarabia"); Mihail Meltiuhov, *Osvoboditelnîi pohod Stalina. Bessarabskii vopros v sovetsko-rumînskih otnoşeniiah, 1917–1944 gg.*, Moscova, „Iauza" „Eksmo", 2006, p. 57, îi atribuie o semnificaţie deosebită: „Tratatul a avut o mare însemnătate pentru Rusia Sovietică deoarece a fost al doilea act internaţional, după tratatul de la Brest-Litovsk, în care ea a fost recunoscută ca stat suveran şi primul tratat cu o ţară care se alăturase Antantei".

România, dat de Sfatul Țării. După tăcerea totală din anii ’40–’50, impusă de stricta dependență de Moscova, a regimului de la Bucureşti, pe măsura distanțării lui de Moscova (după 1964) şi a afirmării aşa-numitului „comunism național”[20], acordul Averescu-Rakovski a fost trecut sub tăcere sau negat cu desăvârşire. Într-o lucrare reprezen-tativă pentru orientarea istoriografiei române în perioada Ceauşescu se poate citi: „În unele lucrări din străinătate (*o modalitate de referire la cele sovietice – n.n.*), se obişnuieşte să se spună că s-ar fi ajuns la un acord cu privire la retragerea armatei române din Basarabia. În fapt, această interpretare constituie o inexactitate istorică”[21].

Cel mai recent şi cel mai documentat cercetător al problemei intitulează paragraful consacrat acordului din biografia mareşalului Averescu „Un acord controversat”[22] şi conchide că „răspunsul guvernului român era întrucâtva neglijent întocmit, fapt explicabil prin confuzia generală şi dinamica foarte rapidă a eveni-mentelor”[23].

Pentru istoric ar fi fost o adevărată mană cerească să dispună de însemnările personale ale generalului Alexandru Averescu din perioada discuțiilor cu Rumcerodul şi încheierii Înțelegerii. Spre marea lui neşansă, notele zilnice tipărite ale lui Alexandru Averescu din Primul Război Mondial se opresc exact la 5 martie 1918 şi nu cuprind informații despre negocieri cu forurile sovietice de la Odessa. Un adaos[24] relatează, la 28 februarie 1918, discuția cu Ion Inculeț, preşedintele Sfatului Țării, privind posibilitatea unirii Basarabiei cu România[25].

Un adversar politic al mareşalului Averescu, I.G. Duca, este categoric în privința existenței acordului Averescu-Rakovski şi a consecințelor sale negative pentru poziția României în chestiunea basarabeană. Textul din memoriile sale sunt un adevărat rechizitoriu, pe care-l reproducem în întregime:

„Se ştie în ce situație cu adevărat tragică se aflau compatrioții noştri de la Odessa şi din sudul Rusiei în genere. Era, deci, o datorie pentru guvernul Averescu să facă tot ce-i va sta în putință pentru a-i salva. Dar, după câte mi s-a spus, din îndemnul lui Argetoianu, ai cărui părinți erau la Odessa, Averescu, cu o uşurință nepermisă, a încheiat cu Romcerodul (*sic!*), adică, de fapt, cu Rakovski, o convenție în temeiul căreia, în schimbul repatrierii compatrioților noştri, el se obligă să evacueze în termen de două luni Basarabia. Este de neînchipuit ce argument a dat, astfel, bolşevicilor împotriva noastră căci mărturiseam noi înşine într-un act oficial

[20] Vezi discuția conceptului la François Fejtö, *L'héritage de Lénine*, Paris, Libraire Générale Française, 1977, p. 403–411. Autorul aşază comunismul național între „devierile minore”.

[21] Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, Ed. Ştiințifică şi Enciclopedică, 1983, p. 565. Autorii invocă drept argument o declarație a lui G.V. Cicerin din 2 martie 1920 că „negocierile din februarie/martie 1918 au fost zădărnicite «prin invaziunea germanică şi austriacă»”. De remarcat caracterul neobişnuit al traducerii lui Cicerin: „invaziune” în loc de „invazie”, „germanică” în loc de „germană”. Autorii trimit la un text în limba rusă, publicat în 1958.

[22] Petru Otu, *Mareşalul Alexandru Averescu. Militarul, omul politic, legenda*, București, Ed. Militară, 2005, p. 212; o analiză pertinentă a împrejurărilor semnării acordului Averescu-Rakovski, la Alexandru Murad-Mironov, *Improvizație sau iresponsabilitate? Acordul Alexandru Averescu-Christian Rakovski, martie 1918*, „Istorie şi civilizație”, noiembrie 2009, nr. 2, p. 18–23.

[23] *Ibidem*, p. 217.

[24] Autorul a tipărit cu litere cursive textele adăugate la jurnalul personal în vederea editării.

[25] Mareşalul Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din război, 1916–1918*, București, Ed. Cultura Națională, f. a., p. 309.

că ocuparea Basarabiei era un act precar, când teza noastră şi strigătorul adevăr istoric era că acest ţinut românesc să se reîntoarcă în chip firesc şi pentru totdeauna la Patria Mumă, din trupul căreia fusese pe nedrept şi cu forţa răpit de Rusia ţaristă. Mă întreb şi astăzi cum ar fi fost cu putinţă ca generalul Averescu să iscălească un asemenea act? Chiar în sine, concepţia de a plăti viaţa câtorva sute de români cu preţul evacuării Basarabiei este monstruoasă. Prin căderea lui Averescu a căzut, bineînţeles, şi convenţia, dar nu este mai puţin adevărat că această nenorocită greşeală este singurul act pe care Rusia îl poate invoca împotriva noastră în chestia Basarabiei, şi tare mă tem să nu ne pricinuiască într-o zi mari greutăţi. Deocamdată, el dovedea încă o dată că nu era omul potrivit pentru cerinţele vremii şi că plecarea lui se impune cât mai neîntârziat"[26].

Finalul citatului dezvăluie partizanatul politic, inspirator al evaluărilor lui I.G. Duca. Liberalii şi, în primul rând Ion I.C. Brătianu, nu puteau accepta ca puterea să fie în mâna unui om ostil oricărei obedienţe politice. Averescu nu accepta ideea de a fi un instrument în mâna celui de-al doilea „vizir" al vieţii politice româneşti: Ion I.C. Brătianu (primul fusese tatăl lui!). Este firesc, aşadar, ca I.G. Duca să dea o viziune apocaliptică despre acordul Averescu-Rakovski şi să pună hotărârea de a-l încheia pe seama intervenţiei – dictate din motive exclusiv personale – ale lui Constantin Argetoianu (de remarcat că I.G. Duca introduce, totuşi, o rezervă: „după câte mi s-a spus").

Greşită este afirmaţia lui I.G. Duca că „prin căderea lui Averescu a căzut, bineînţeles, şi convenţia". Acordul a căzut *de facto* prin fuga de la Odessa a conducătorilor bolşevici, între care Rakovski, ca urmare a apropierii de oraş a trupelor germano-austriece.

Critica formulată de I.G. Duca la adresa lui Averescu porneşte de la premisa – greşită, credem noi – că prezenţa armatei române în Basarabia a fost factorul decisiv al unirii cu România. O astfel de poziţie nu se deosebeşte, în esenţă, de cea a autorităţilor sovietice şi a istoriografiei sovietice. Basarabia s-a unit cu România nu ca urmare a unei acţiuni militare, ci a hotărârii Sfatului Ţării, un organ reprezentativ şi democratic. Votul Sfatului Ţării nu a fost dictat de prezenţa militară a României în Basarabia. Desfăşurarea dezbaterilor din Sfatul Ţării nu a avut nimic de-a face – pentru a lua un termen potrivit de comparaţie – cu şedinţa Parlamentului cehoslovac care, după invadarea ţării de către trupele Tratatului de la Varşovia (cu excepţia României) a legalizat prezenţa lor pe teritoriul naţional (18 octombrie 1968). Cine citeşte mărturiile din epocă înţelege imediat că opiniile erau împărţite în Sfatul Ţării, că dezbaterea a fost o confruntare autentică de opinii, că înflăcărata pledoarie a lui Constantin Stere a jucat un rol capital.

Dacă I.G. Duca afirmă atât de răspicat existenţa acordului Averescu-Rakovski, prevăzând obligaţia părţii române de a se retrage de pe teritoriu în decurs de două luni, este şi o altă interpretare, menită, parcă, să-l ferească pe generalul Averescu de „vina" de a fi acceptat retragerea trupelor române şi de a păstra, astfel, imaginea unei Românii hotărâte să conserve provincia înstrăinată, devenită teatru de operaţii a bandelor bolşevice, având drept obiectiv instalarea puterii sovietice. Potrivit acestei interpretări, Averescu, preocupat să salveze viaţa românilor de la Odessa şi

[26] I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. III, München, Jon Dumitru-Verlag, 1982, p. 75.

din sudul Rusiei, supuşi arestărilor şi ameniţărilor bolşevicilor, în frunte cu Rakovski[27], a trimis acestuia, prin colonelul canadian J.W. Boyle, textul înţelegerii, cu precizarea că acceptă toate cererile şi prevederile impuse în textul trimis de Rumcerod, cu excepţia celei dintâi, privitoare la evacuarea trupelor române din Basarabia în decurs de două luni. În fond, această clauză era cea mai importantă din cuprinsul întregului acord (de aceea, era şi prima!).

Frederic Nanu, diplomat român şi excelent cunoscător al arhivelor diplomatice româneşti, oferă următoarea explicaţie în legătură cu poziţia lui Averescu faţă de cererile Rumcerodului: „Primul ministru român, generalul Averescu, a scris peste textul ultimatumului: «Toate condiţiile, cu excepţia primei, vor fi acceptate. Dar înainte chiar de a începe negocierile, românii din Odessa trebuie eliberaţi». În acelaşi timp, el a scris «nu» pe marginea primului paragraf, care cerea evacuarea, şi «da» la celelalte paragrafe. Negaţia sa s-a întâmplat să se refere tocmai la rândul care menţiona evacuarea Benderului. Colonelul Boyle, preocupat să salveze vieţile ostatecilor, a adus schiţa unui răspuns afirmativ, pe care dorea să-l ia cu el în ziua următoare. La această schiţă s-a adăugat cererea guvernului Averescu privind un schimb imediat de prizonieri, iar la propoziţia care aproba evacuarea, cuvintele «cu excepţia condiţiei de la Clauza I, cerând evacuarea imediată a Benderului». Este evident că aceasta era o greşeală datorată grabei, căci nu avea niciun sens să se menţină o garnizoană într-un oraş de pe frontiera basarabeano-ucraineană, în timp ce se retrăgeau trupele din interior şi se lăsau comunicaţiile la discreţia bolşevicilor; la fel, nu se putea continua ceva al cărui început fusese dezaprobat, aşa cum a explicat generalul Averescu Parlamentului român, la 24 iunie 1918, aşa că evacuarea trebuia să înceapă cu Bender. În plus, într-o telegramă din 11 martie, trimisă de generalul Averescu pentru a informa pe comandantul român din Basarabia că s-a ajuns la un acord, la 5 martie, cu organizaţiile lui Rakovski şi Iudovski pentru a considera încheiat conflictul armat dintre trupele române şi cele maximaliste, Averescu afirmă că «linia de demarcaţie dincolo de care nici măcar patrulele nu vor trece va fi malul drept al Nistrului»”[28].

Aşadar, potrivit lui Frederic Nanu, controversa în jurul acordului Averescu-Rakovski s-a născut dintr-un accident grafic – acel „nu” figura în dreptul rândului privitor la evacuarea Benderului –, accident grafic amplificat, apoi, de o redactare grăbită.

O teză asemănătoare este susţinută, cum s-a arătat mai sus, de Petre Otu, după care „răspunsul guvernului român era întrucâtva neglijent întocmit, fapt explicabil prin confuzia generală şi dinamica foarte rapidă a evenimentelor”[29].

În ce ne priveşte, credem că, dacă explicaţia redactării pripite este cea corectă, generalul Averescu se face culpabil de un act descalificant pentru un şef de

[27] Vezi raportul din 10 martie 1918 (stil vechi), al maiorului G. Lucasievici, reprezentat al României pe lângă guvernul Republicii Democratice Moldoveneşti, în Ion Ţurcanu, *Unirea Basarabiei cu România. Preludii, premise, realizări (1918)*, Chişinău, Tipografia Centrală, p. 244; vezi şi raportul directorului general al Serviciilor de aprovizionare şi transporturi, Vivescu, adresat Ministerului de Război la 1 aprilie 1918, în *Ideologie*, l. c., p. 396–403.

[28] Frederic C. Nanu, *Politica externă a României, 1919–1933*, traducere Liliana Roşu şi Emanuela Ungureanu, Iaşi, Institutul European, 1993, p. 108–109.

[29] Petre Otu, *op. cit.*, p. 217.

guvern şi un ministru de Externe: nu se expediază un act – oricât de mare era ameninţarea care plana asupra românilor de la Odessa şi din sudul Rusiei – fără o verificare atentă – am spune arhiatentă – a redactării. Generalul Averescu era însă un militar cu sânge rece (o dovedeşte întreaga sa activitate militară şi politică) şi cu simţul responsabilităţii, nu putea acţiona sub imperiul panicii şi nici nu putea da dovadă de neglijenţă într-o problemă de stat.

Înainte de a avansa o explicaţie, se cuvin puse în lumină două realităţi esenţiale.

Mai întâi, răspunsul guvernului român, trimis Rumcerodului de la Odessa, suna astfel: „Tous les termes (clauses) de la susdite proposition (*textul bolşevicilor – n.n.*) sont acceptés tels qu'exposés à l'exception de la condition contenue dans la clause I exigent l'immédiate evacuation de Bender"[30].

Guvernul român, în redactarea transmisă la Odessa, acceptă, aşadar, evacuarea Basarabiei în următoarele două luni, dar dorea să menţină ocupat Benderul.

În al doilea rând, sursele de care dispunem, începând cu răspunsul autorităţilor sovietice de la Odessa şi terminând cu mărturiile românilor aflaţi la Odessa, concordă în a arăta că, odată primit răspunsul guvernului român, bolşevicii au considerat aplanat conflictul cu România[31].

Considerăm că cel mai semnificativ document privind receptarea răspunsului dat de guvernul român este telegrama trimisă, la 28 februarie/13 martie 1918, de Rakovski lui Lenin şi Troţki: „Pacea a fost încheiată, prin intermediul colonelului Boyle din armata canadiană. Articolele din tratat sunt următoarele: România declară oficial că evacuează treptat Basarabia şi că va evacua imediat golful Jebianski [Jebieni], punct strategic militar din apropiere de gurile Dunării. Pe măsura plecării trupelor române, punctele evacuate vor fi ocupate de trupele noastre. După două luni, în Basarabia vor rămâne numai zece mii de soldaţi români pentru paza depozitelor şi căilor ferate române"[32]. După ce relatează evenimentele care au slăbit poziţia bolşevicilor, Rakovski conchide: „Am fi putut obţine condiţii mai bune de pace de la România, dacă am fi avut mai mult timp pentru tratative"[33].

Lăsând la o parte justificările lui Rakovski, este evident, din relatările martorilor de la faţa locului, că răspunsul guvernului român a fost considerat ca o înţelegere sovieto-română, care să pună capăt acţiunilor dure ale autorităţilor sovietice faţă de cetăţenii români de la Odessa şi din sudul Rusiei. Astfel, căpitanul aviator C. Andreescu scria, într-un raport către Biroul de Informaţii al Marelui Cartier General, la 2 martie 1918 (st. v.), despre sosirea, la 25 februarie, a colonelului Boyle „cu confirmarea tratatului de pace din partea guvernului român, conform căruia trebuia să se facă de urgenţă schimbul de prizonieri"[34]. Toate mărturiile

[30] *RRS*, l. c., p. 22.

[31] Vezi Gr. Procopiu, *Parlamentul în pribegie (1916–1917). Amintiri, note, impresii*, ed. a II-a, Bucureşti, Ed. Universitaria, 1992, p. 90–91; Henri Stahl, *Cu Parlamentul în URSS (1916–1918)*, ed. a II-a, Bucureşti, Ed. Dominor, 2003, p. 203–204. „Cu Rusia aţi făcut pace, dar cu noi, revoluţionarii români, nu!", i-a avertizat Rakovski pe ostatecii români.

[32] *RRS*, l. c., p. 28.

[33] *Ibidem*, p. 29.

[34] *Rakovski. Dosar secret*, ed. îngrijită şi prefaţă de Stelian Tănase, Iaşi, Polirom, 2008, p. 95–96; vezi relatarea lui Emil Nicolau, *op. cit.*, p. 113.

converg în a arăta că partea sovietică (Rumcerod) a văzut în răspunsul lui Averescu acceptarea condițiilor lui Rakovski şi ale tovarăşilor săi, cu excepția evacuării Benderului, rezervă primită de sovietici.

Adversarii politici din România ai lui Averescu s-au plasat şi ei pe aceeaşi poziției. În „duelul" parlamentar dintre general şi C.C. Arion, vice-premier şi ministru de Externe în guvernul Marghiloman, desfăşurat în şedința Adunării Deputaților din 23 iunie 1918, cel din urmă a fost categoric: „Ați respins numai prima condițiune, adică: să se înceapă evacuarea cu Bender şi Sabin (*în textul acordului: Jebriani – n.n.*). Atâta tot. Aşa s-a interpretat şi de Rakowsky, care a primit condițiunea d-voastră"[35]. Ideea că răspunsul lui Averescu a cuprins acceptarea cererilor lui Rakovski, cu excepția evacuării Benderului şi că Rakovski şi tovarăşii săi au fost satisfăcuți de răspunsul primit este reluată mereu de C.C. Arion.

Expunerea lui Averescu a fost contradictorie şi fragilă. Dincolo de duelul dintre militar şi avocat, generalul a relevat, în cuvântarea rostită în Adunarea Deputaților, la 23 iunie 1918, împrejurările semnării controversatului acord[36].

Cuvântarea fostului premier a cuprins câteva puncte esențiale, care au fost apoi dezvoltate sau reluate în dialogul cu C.C. Arion. Le enumerăm mai jos:

a) Textul trimis la Odessa a căpătat o redactare, care nu coincidea întru totul cu rezoluția lui Averescu: „Biuroul, când a lucrat [...] a dezvoltat rezoluția mea. Nu a schimbat lucrurile, dar, desigur, nu concordă cu ea"[37]. Aşadar, teza redactării inexacte – pripite? – repede atacată de C.C. Arion: „Iată, domnule general, cum ați fost victima biurourilor. V-a făcut să acceptați tocmai ceea ce nu vreați! [...] Suntenți victima Biuourilor? (Ilaritate)"[38].

b) Chiar dacă „Biuroul" a redactat inexact poziția lui Averescu – refuzul de evacua Basarabia – totuşi, susținea generalul, intenția sa nu a fost transmisă alterat. Formularea care exprimă refuzul de a evacua Benderul trebuie, potrivit lui Averescu, interpretată astfel: Rumcerodul ceruse „evacuarea progresivă a Basarabiei, începând cu Benderul", refuzul lui de a evacua Benderul făcea imposibilă evacuarea Basarabiei: „dacă nu începi cu Benderul – a spus Averescu – nu poți să continui progresiv evacuarea. Astfel a înțeles cel care a redactat textul"[39]. Argumentul sună a arguție.

Poziția lui Averescu a fost, aşadar, că, deşi redactarea a răspunsului trimis de la Odessa nu corespundea deciziei lui, totuşi, şi în forma transmisă părții sovietice, poziția lui era clară: atâta timp cât evacuarea progresivă a Basarabiei, cerută de

[35] „Monitorul Oficial", *Dezbaterile Adunării Deputaților*, nr. 16 din 6 septembrie 1918, Şedința din 23 iunie 1918, p. 226.

[36] Este ilustrativ pentru un anumit mod de cercetare din istoriografia română că, în diverse lucrări, data acestei cuvântări diferă: Frederic Nanu o plasează la 24 iunie 1918 (*Politica externă*, l. c., p. 109); ediția română a *RRS*, vol. I, p. 22, nota 1 o datează 18 august 1918; un documentar asupra acordului Averescu-Rakovski, întocmit de Ministerul de Externe român (*Negocierile Averescu-Rakovski din 1918*, AMAE, *Fond 71/URSS*, vol. 131, f. 147) o datează 29 iunie 1918. În realitate, Averescu şi-a justificat acordul cu Rakovski, răspunzând unei critici a lui C.C. Arion, în şedința Adunării Deputaților din 23 iunie 1918, tipărit în „Monitorul Oficial", *Adunarea Deputaților, Şedința din 23 iunie 1918*, ale cărei dezbateri au apărut în nr. 16 din 4 septembrie 1918, p. 215–230.

[37] *Ibidem*, p. 222.

[38] *Ibidem*, p. 227.

[39] *Ibidem*, p. 223.

Rumcerod, începea cu Benderul (şi Jebriani), dar se refuza părăsirea Benderului, însemna că se respinge, implicit, evacuarea Basarabiei. Prezentând acest argument, Averescu conchidea retoric: „Iată domnilor, cum am dat Basarabia”[40].

Generalul a subliniat că, de-ar fi admis evacuarea Basarabiei, el rămânea în cadrele fixate la intrarea trupelor române pe teritoriul provinciei, întrucât în manifestul publicat atunci de şeful Statului Major General se afirma răspicat că, odată ordinea şi liniştea restabilite în Basarabia, militarii români vor părăsi provincia.

Generalul Averescu şi-a prezentat apoi rezervele în ceea ce priveşte oportunitatea unirii Basarabiei cu România în acel moment. Ele pot fi rezumate astfel:

a) Înainte de încheierea păcii cu Puterile Centrale şi aliaţii lor, Germania şi Austro-Ungaria sugerau României să ocupe Basarabia, ca o compensaţie pentru pierderea Dobrogei[41].

b) Basarabia îi apărea ca o zonă contaminată de bolşevism, a cărei includere în hotarele ţării ar fi putut crea mari dificultăţi interne.

c) Între România şi Basarabia existau mari deosebiri de structură şi organizare (regimul agrar, situaţia confesională etc.), care făceau dificilă încorporarea provinciei.

d) Caracterul temporar al slăbirii Rusiei, care avea să-şi recapete puterea, deschizându-se, astfel, o nouă fază în litigiul dintre cele două ţări[42].

Concluzia generalului – care, să nu se uite, era basarabean de origine – a fost următoarea: „cred că a fost prematură unirea Basarabiei cu România, înaintea semnării Tratatului de Pace; astăzi, dacă s-ar fi făcut unirea, ar fi avut o altă valoare. Vă urez din suflet să nu aibă absolut nicio consecinţă”[43].

În lumina declaraţiilor generalului Averescu, credem că se pot reconstitui considerentele, care au prezidat încheierea acordului cu Rakovski.

Obiectivul principal, urmărit de primul ministru era salvarea ostatecilor români de la Odessa, aflaţi la discreţia măsurilor arbitrare ale lui Rakovski[44]. Încheierea rapidă

[40] *Ibidem*. Referindu-se la localitatea Jebriani, el preciza: „Mai este o localitate, a cărei evacuare se cerea, Sibrianul [...] dar această localitate este dincolo de Nistru. S-a făcut foarte bine că s-a evacuat, pentru că noi ne-am limitat la graniţa Nistrului”, *ibidem*.

[41] Merită a fi amintit faptul că, în 1941, mareşalul Ion Antonescu, deşi era hotărât să anexeze Transnistria (vezi Raoul Bossy, *Jurnal, 2 noiembrie 1940 – 9 iulie 1969*, Bucureşti, ed. Ion Mamina, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2001, p. 52), nu voia să o spună explicit în public pentru a nu da pretext germanilor să susţină că teritoriul dintre Nistru şi Bug este o compensaţie pentru Transilvania de Nord (vezi: *ibidem*, p. 53.)

[42] Iată cuvintele lui Averescu: „Rusia este bolnavă, incontestabil că e foarte bolnavă; dar Rusia nu a pierit, şi se va însănătoşi. Noi, o putere mică, nu se cuvine să abuzăm de această stare de paralizie în care se găseşte un vecin al nostru. Suntem înconjuraţi de bulgari, de unguri şi de ruşi. Nu avem nici un interes, din contră, ar fi politică nechibzuită de a căuta să ne punem rău cu toţi. Prin urmare, fără motiv binecuvântat nu trebuie să provocăm o stare de lucruri care [ar] putea să aibă consecinţe în relaţiunile noastre viitoare cu Rusia”, „Monitorul Oficial”, *Desbaterile Adunării Deputaţilor*, 6 septembrie 1918, p. 224. Replica lui C.C. Arion a fost: „Rusia nu învie, Rusia aşa cum a fost nu mai poate să învieze. Rusia de altă dată a murit pentru totdeauna, pentru că nu se poate ca să renunţe la viaţa de stat nici Ucraina, nici Finlanda şi nici unul din statele care s-au născut pe ruinele Rusiei, pentru ca să se confunde iarăşi într-o mare de despotism şi autocraţie”, *ibidem*, p. 228. Două orientări de politică externă, care oferă un excelent prilej de meditaţie, în lumina regulii epilogului istoric, asupra capacităţii de predicţie a oamenilor politici români.

[43] *Ibidem*, p. 225.

[44] Vezi, între altele, relatarea plină de culoare a lui Constantin Argetoianu, ai cărui părinţi se aflau la Odessa, *Memorii pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, ed. Stelian Neagoe,

a înţelegerii cu autorităţile bolşevice de la Odessa era prima condiţie pentru a veni în ajutorul celor loviţi şi ameninţaţi de acţiunile lui Rakovski.

În momentul încheierii acordului cu bolşevicii, Averescu nu considera – s-au văzut, mai sus, argumentele sale – oportună unirea Basarabiei cu România. Formula vagă şi interpretabilă privind evacuarea Basarabiei avea dublul avantaj de a-i pune la adăpost pe românii din Odessa şi din sudul Rusiei şi de a beneficia de un răgaz de două luni pentru reglementarea problemei basarabene: prezenţa militară a României între Prut şi Nistru şi unirea Basarabiei cu România, după încheierea păcii cu Puterile Centrale şi aliaţii lor.

Nu trebuie uitat că, în cele două luni, în cursul cărora urma să se desfăşoare evacuarea trupelor române din Basarabia, avansul Puterilor Centrale în Ucraina – aşa cum s-a şi întâmplat – putea să pună capăt autorităţii bolşevice de la Odessa şi să ofere României mijloace de acţiune în Basarabia, mai ales, după încheierea păcii cu Germania, Austro-Ungaria şi aliaţii lor.

Convins că unirea Basarabiei cu România trebuie să mai aştepte, Averescu, în calitate de prim-ministru, îl sfătuise pe Ion Inculeţ, preşedintele Sfatului Ţării, şi pe Daniel Ciugureanu, şeful guvernului moldovean/basarabean, să amâne proclamarea unirii, în aşteptarea unor condiţii mai bune[45]. Potrivit acordului cu Rakovski, în Basarabia puteau staţiona 10 000 de militari pentru paza depozitelor şi a căilor de comunicaţie, ceea ce însemna menţinerea unei prezenţe militare româneşti, dispusă în interiorul provinciei, aşa cum avea să decidă Comandamentul român.

În opinia noastră, Averescu a semnat, aşadar, înţelegerea de la Odessa cu bolşevicii pentru a salva ostatecii şi a câştiga timp, în vederea încheierii păcii cu Puterile Centrale şi aliaţii lor şi a creării condiţiilor favorabile pentru alipirea Basarabiei la România.

În ceea ce îl priveşte pe Rakovski, el a rămas cu convingerea că acordul semnat cu Averescu prevedea evacuarea trupelor române din Basarabia în decurs de două luni: o afirmă răspicat în scrisorile din 5 ianuarie 1924 şi 11 februarie 1924 către M.M. Litvinov, texte care, având un caracter închis, lipsite, deci, de obiective propagandistice, exprimau adevăratele sale convingeri.

Rămas un adversar consecvent al oricărei concesii sovietice în problema Basarabiei, el îşi exprimă poziţia, în scrisoarea către Litvinov, din 29 decembrie 1923, în următorii termeni: „Nu trebuie să ne grăbim, în niciun fel, să scoatem spinul basarabean din piciorul României”[46].

În directiva Biroului Politic al Partidului Comunist (b) privind tratativele româno-sovietice, care aveau să se desfăşoare la Viena (27 martie – 2 aprilie 1924), se spunea foarte limpede „Basarabia, în niciun caz, nu poate fi cedată României”[47]. Rakovski nu putea să fie decât arhisatisfăcut.

vol. V, Bucureşti, Bucureşti, Ed. Machiavelli, 1995, p. 94 şi urm. Autorul dă în anexă chitanţa eliberată de Rakovski generalului Ion Argetoianu, după ce-i confiscase depunerile dintr-un seif aflat la Banca „Le Crédit Lyonnais”, *ibidem*, p. 307.

[45] Constantin Kiriţescu, *Istoria Războiului pentru întregirea României, 1916–1918*, ed. a II-a, vol. III, Bucureşti, Ed. Casei Şcoalelor, f. a., p. 111; Andrei Popovici, *The Political Status of Bessarabia*, Washington, Randsell, 1931, p. 211–212.

[46] *Nam necego*, l. c., p. 52.

[47] *Ibidem*, p. 49.

GENERAȚIA PAȘOPTISTĂ ȘI ROSTUL EI ISTORIC*

Acad. DAN BERINDEI

Este potrivit ca la „Sfântul Sava" să se vorbească despre generația paşoptistă, pentru că, în bună măsură, această generație s-a format la „Sfântul Sava" şi lucrul acesta nu trebuie uitat.

Românii au trecut prin trei miracole istorice. Primul a fost cel reprezentat de rezistența extraordinară pe un teritoriu şi existența noastră ca popor romanic. Din momentul în care s-a pus „Sigiliul Romei", cum spunea Nicolae Iorga, românii au rămas în această zonă a romanității din care nimeni nu-i va mai putea desprinde. Da, a fost un miracol: 2000 de ani de existență şi de persistență.

Al doilea miracol l-a reprezentat soluția care s-a găsit în relația cu Imperiul otoman. Românii au fost singurii din zonă care au reuşit să-şi păstreze statele şi în schimbul recunoaşterii de către ei a preeminenței sultanului, şi-au păstrat domnii şi secole de-a rândul aceşti domni au putut fi aleşi în țară, s-a putut menține clasa dominantă, boierimea, s-a păstrat forma românească de organizare a statului şi mai ales s-a putut menține şi păstra neîntinată credința. N-au existat moschei pe teritoriul Principatelor şi lăcaşele noastre s-au bucurat de respect în această parte a lumii, în timp ce şi astăzi, dacă mergi în Grecia, vei găsi nişte biserici scunde, cele mai vechi, deoarece în timpul dominației otomane biserica trebuia să fie mai scundă decât minaretul. La noi aşa ceva n-a existat, n-am avut moschei, n-am avut minarete, în afară de cetățile dunărene ocupate direct şi supuse stăpânirii otomane până la 1829.

Dar am mai avut şi al treilea miracol, cel al constituirii României moderne din „cioburi", dacă vreți, românii fiind împărțiți sub trei stăpâniri, în situații diferite legate de dependența de unele mari puteri, dar şi în ceea ce privea propria lor organizare. Am trăit lungă vreme împărțiți şi totuşi uniți printr-un alt unic miracol al națiunii române – limba.

Suntem singurul popor cu o limbă romanică unitară. Țăranul din Maramureş şi cel de la Dunăre vorbesc la fel, se pot înțelege. Astăzi, dacă călătoreşti în Germania şi ai prilejul să ai nişte vecini de compartiment, unii dintre ei vorbesc într-un dialect pe care, chiar dacă cunoşti bine limba germană, nu-l poți înțelege. La noi aşa ceva nu se întâmplă şi nu s-a întâmplat. Deci, pendularea aceasta a limbii a fost permanentă şi ne-a asigurat o unitate dincolo de separațiile impuse de vremuri.

Şi s-a născut această România, la mijlocul veacului al XIX-lea, în împrejurări de o complicație extremă, cu trei mari puteri care niciuna dintre ele nu era plină de

* Conferință ținută la Colegiul Național „Sf. Sava" din Bucureşti (mai 2011).

bunăvoinţă şi nu dorea să se constituie o Românie. Nu dorea acest lucru Imperiul otoman, pentru că Principatele îi erau vasale şi risca să le piardă, ele fiind nişte grânare foarte bogate. Nu dorea acest lucru nici imperiul Austriei, care se temea de următoarea desprindere din cadrul său a provinciilor cu majorităţi româneşti şi totodată urmărea să-şi continue expansiunea dinspre vest spre Constantinopol, în timp ce imperiul Rusiei îşi urma şi el expansiunea dinspre Răsărit, după ce în 1812 anexase teritoriul dintre Prut şi Nistru desprins din trupul Moldovei.

Am reuşit să ne croim drumul spre o eliberare a teritoriilor româneşti, spre realizarea unităţii lor şi totodată să iniţiem succesiva lor modernizare, totul petrecându-se într-un răstimp istoric foarte scurt. De aceea, mărturisesc, la vârsta mea de 87 ani, că mi-e ruşine de felul cum ne comportăm noi, cei de astăzi, în comparaţie cu înaintaşii noştri, care au zidit o Românie şi au putut s-o zidească cu strădanie şi dăruire, pentru că n-a trăit fiecare numai pentru el, ci pentru această ţară. Aceasta a fost generaţia paşoptistă, oameni pentru care ţara, idealurile ei, treceau înainte de orice. Unii dintre ei, cum au făcut-o marii boieri Golescu, şi-au vândut moşie după moşie ca să întreţină mişcarea naţională, mişcarea de eliberare. În răstimpul pe care îl am la dispoziţie nu pot intra în multe detalii, dar pot spune următorul lucru: la temeiul complexului proces de constituire a României a stat Revoluţia din 1821 şi conducătorul ei. Tudor Vladmirescu a fost un om cu totul remarcabil. Era legat de toate categoriile sociale ale vremii lui. Se născuse moşnean, ţăran liber, ajunsese apoi în rândurile păturilor mijlocii, ale unei tinere burghezii născânde, ocupându-se de negoţ, de arendări; era un om întreprinzător, dar un întreprinzător cum rar întâlneşti astăzi, de o cinste ireproşabilă. Pe lângă aceasta, el spunea că se considera „mai vârtos oştean”. Toată viaţa a fost purtător de arme ca pandur, până în ultimele clipe ale vieţii sale. Dar a fost şi boier, a fost înălţat în rang, a ajuns sluger şi a fost recunoscut ca atare. Era vestit pentru cinstea, dar şi asprimea şi integritatea lui. Totodată era un intelectual, un om care mergea la băi la Mehadia, în Banat, dincolo de Ţara Românească şi căuta cărţi înainte de plecare; între altele a citit, câţiva ani după apariţie, *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia* a lui Petru Maior. Avea o viziune a romanităţii în întregimea ei, iar „Cererile norodului”, programul său din 1821, a stat şi la temeiul programului din 1848 şi mai departe al programului care a dus la înfăptuirea României. El, Tudor, a fost şi recunoscut ca atare de cei din generaţia paşoptistă ca cel care s-a jertfit pentru ca ei să poată trece la faptele din 1848.

Mulţi dintre fruntaşii paşoptişti s-au format, cum spuneam, în această şcoală la „Sf. Sava”. Vorbim mai întâi de cei care au putut, după aceea şi mulţumită mijloacelor materiale pe care le-au putut pune la dispoziţie părinţii, să-şi continue studiile în Occident, în Germania şi mai ales la Paris, pe lângă cei care n-au plecat la studii şi au format o intelectualitate autohtonă. Aceşti intelectuali formaţi aici au avut un rol foarte important în această perioadă a Revoluţiei de la 1848, dar şi în procesul de naştere şi de constituire a statului român. Un rol l-a avut şi generalul Kiseleff, într-adevăr un modernizator în sensul bun al cuvântului. Intenţiile lui erau, firește, cele ale unui nobil rus cu vederi înaintate, care ar fi dorit să pregătească cele

două principate ca gubernii model pentru imperiul pe care îl slujea. Din fericire, nu vom deveni două gubernii model, dar vom avea două țări în care a fost inițiat procesul de modernizare.

Tot Kiseleff a sfătuit pe boierii care aveau mijloace să-şi trimită copiii la studii în străinătate şi nu le-a spus să-i trimită la Petersburg sau la Moscova, ci în Germania şi la Paris.

Lucrul acesta s-a întâmplat şi aşa s-a format o nouă elită conducătoare în acel moment, alcătuită din nişte oameni excepționali, nu atât prin ceea ce au învățat, cât mai ales prin dăruirea lor către țară. Formarea lor a fost multiformă, unii dintre ei devenind viitori constructori şi conducători ai unei Românii la care visau. Cuza şi Alecsandri au studiat şi medicina printe altele, dar şi drept şi istorie, formându-se ca nişte intelectuali moderni ai acelui moment. Toți aceşti tineri s-au întors în țară ca s-o slujească. Din cei şapte Goleşti, doar unul – Dimitrie – a rămas în Belgia, căsătorindu-se.

Parte dintre aceşti tineri au participat la Revoluția din februarie 1848 la Paris, revenind apoi în spațiul românesc pentru a fi declanşatori şi conducători ai revoluției române. Revoluția din Țara Românească li s-a datorat în largă măsură şi ea a reprezentat un fapt extraordinar, deoarece puține mişcări similare din Europa au rezistat peste trei luni de zile, iar sfârşitul ei s-a datorat unei intervenții externe şi nu unui proces intern. De altfel, în aceste trei luni de zile s-au făurit nişte lucruri extraordinare: s-a desăvârşit ideea de națiune, ideea de unitate a națiunii, pentru ei nu au mai existat munteni şi moldoveni sau ardeleni, ci doar români, iar România care avea să se constituie a devenit patria virtuală a tuturor. De asemnenea, tot aceşti paşoptişti au întocmit un program model pentru un stat modern, dar şi unitar, destinat să strângă toți românii într-o alcătuire statală similară celor din vestul Europei. În Moldova, cu capitala situată nu departe de graniță, revoluția nu a putut rezista; intervenția militară a Rusiei s-a produs de asemenea mai devreme. Dar datorită minții limpezi a lui Mihail Kogălniceanu, unul dintre fruntaşii tinerilor moldoveni, românii au fost înzestrați cu unul dintre cel mai de seamă programe – *Dorințele partidei naționale în Moldova* – care va fi de mare folos la edificarea României. Tinerii ardeleni ai epocii s-au găsit şi ei în primele rânduri, străduindu-se să transforme Transilvania într-o provincie în care românii să-şi ocupe locul care li se cuvenea, ținând seama de vechimea, numărul şi aportul lor. Importantă a mai fost şi conlucrarea dincolo de granițele din acea vreme a acestor tinere elite paşoptiste, ele sprijinindu-se între ele şi colaborând.

Paşoptiştii au deschis drum spre a doua parte a veacului al XIX-lea, veac care a înregistrat constituirea României de la 1859, apoi neatârnarea ei de la 1877, momente esențiale. În acelaşi timp, a continuat mai intens procesul de modernizare pornit de la Kiseleff şi premers de proiectul de Constituție al marelui boier cu vederi progresiste, Ioan Cantacuzino, la sfârşitul veacului al XVIII-lea, ca şi prin programul lui Vladimirescu, care prevăzuse, între altele, secularizarea averilor mănăstireşti, ele urmând să fie utilizate pentru dezvoltarea învățământului şi pentru armata națională pe care slugerul Tudor o voia renăscută. Deci, silințele de

modernizare au fost vechi şi aproape neîncetate, deşi unii vorbesc de ea astăzi, ca şi cum ar fi doar invenţia timpurilor noastre. Totul este însă ca modernizarea să se înfăptuiască efectiv şi nu doar să se vorbească despre ea!

Revenind la generaţia paşoptistă, aceste tinere elite au construit un program modern de dezvoltare, ele au realizat unitatea naţiunii, în primul rând pe plan spiritual, tot ele au realizat mobilizarea naţiunii – lucru care ne lipseşte astăzi! – atunci toţi erau solidari şi activi. Până şi ţărănimea, considerată de unii amorfă, a răspuns acestei chemări naţionale şi lucrul acesta se va repeta în 1857, când s-au întrunit Adunările ad-hoc şi când fiecare categorie socială a putut să-şi exprime dorinţele. Deputaţii ţărani au acceptat atunci să amâne realizarea dorinţelor lor (eliberarea de clacă, împroprietărirea) pentru ca mai înainte să se făurească România.

Această manifestare a solidarităţii naţionale nu trebuie s-o uităm. Numai aşa se poate construi, dezvolta şi apăra o ţară; dacă nu există solidaritate naţională, totul este pierdut.

Vreau să mai vorbesc ceva despre conducătorii acelei etape şi o să-mi îngădui să depăşesc limitele anului 1848. În 1848 revoluţia a fost îndrumată de comitetele revoluţionare, atât în Moldova şi Ţara Românească, cât şi în Transilvania. Toţi au pus umărul şi au conlucrat. Dar, în momentul când statul naţional a fost înfăptuit, s-a impus necesitatea unui conducător care să reprezinte noua ţară şi care să se afle ca factor de îndrumare şi echilibru al complexelor procese aflate în desfăşurare. Au fost doi conducători succesivi ai României care s-a afirmat ca o nouă entitate europeană, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: Alexandru Ioan Cuza şi Carol I. Într-o vreme, cei doi au fost opuşi, ceea ce a reprezentat un lucru forţat; de fapt, ei s-au aflat într-un proces de succesiune, completându-se. Cei şapte ani ai lui Cuza au fost esenţiali. El a rezolvat probleme foarte mari şi foarte complicate, legate de trecerea dintr-o lume aproape feudală într-o lume modernă. Să ne gândim numai la recâştigarea teritoriului naţional, un sfert din teritoriul ţării, preluat din mâinile mănăstirilor închinate. În timpul domniei sale, s-au dat noi temeiuri organizării moderne a justiţiei, armatei şi învăţământului (în această privinţă, să ne amintim că în 1860 s-a înfiinţat Universitatea din Iaşi, iar în 1864 Universitatea din Bucureşti şi tot în 1864 a intrat în vigoare o lege a instrucţiunii publice de un înalt nivel, superioară în această privinţă actualei noastre legi a învăţământului).

Carol I – vă mărturisesc – a reprezentat pentru noi, într-un moment critic, un fel de minune, deoarece riscam atunci ca întreaga operă a domnitorului Cuza să fie compromisă. Imperiile limitrofe României se gândeau chiar la o desfacere a Unirii. Acceptarea de către tânărul principe german a tronului ce-i fusese oferit ne-a ajutat să evităm grave complicaţii. Trebuie să-i mulţumim că a riscat, că a acceptat provocarea. Ne-a fost de folos atunci şi cancelarul Bismarck, căruia, într-un moment critic şi pentru Prusia, aflată în preziua războiului cu Austria, i-a convenit ca prinţul de Hohenzollern-Sigmaringen să meargă în România, în coasta Austriei, şi l-a încurajat în acest sens, fără să-şi închipuie însă că avea să rezulte un lucru statornic. Însă tânărul prinţ a răspuns provocării cu o seriozitate germană. A acceptat să conducă o ţară despre care nu ştia nimic, dar a învăţat s-o cunoască, studiindu-i

problemele şi străbătând-o în lung şi-n lat. Ca să-l cunoşti pe Carol I trebuie să-i citeşti corespondența de familie, cu tatăl lui, cât a mai trăit, cu fratele lui Leopold, cu sora lui. Lor le mărturisea în detaliu problemele politice extrem de complicate ale României, un sistem de relații politice interne pe care îl dirija cu o mână de maestru. El a învățat cum trebuie să conducă această societate, s-a adaptat ei, Bismack îl tot presa să fie mâna forte, dar a evitat greşeala pe care o făcuse Cuza. Domnitorul Unirii se găsise în necesitatea de a recurge la o astfel de soluție datorită marilor puteri, care ne dăduseră o lege fundamentală strâmbă. Carol I a ştiut să evite astfel de situații, iar în relațiile cu oamenii politici nu putea fi descifrat, nu puteai să spui că este liberal ori conservator; el era domnitorul şi apoi – din 1881 – regele şi atât, un înalt şi obiectiv arbitru al vieții publice.

Primul deceniu de domnie a fost un deceniu de frământări, marcat şi de intenții de abdicare, cu opoziții foarte înverşunate, dar adaptarea s-a realizat progresiv. Momentul de catalizare între domnitor şi țară a fost cel din 1877, când principele a intrat în haina sa profesională de ofițer, profesie pentru care fusese pregătit în tinerețea sa. A trecut Dunărea, s-a dus lângă soldați, a suferit rigorile şi mai ales primejdiile războiului şi cu aceasta sudura definitivă dintre el şi națiunea română a fost înfăptuită.

Evident, se poate vorbi la infinit, dar cred că este bine să ne amintim de astfel de conducători, de acest tip de conducători cu totul remarcabili şi deosebiți; în cazul domnitorului Carol, un om care vine din altă lume, la o vârstă matură şi care reuşeşte să se adapteze atât de bine şi să-i fie de atât de mare folos României.

Cu respect să ne gândim la făuritorii acestei Românii, de la ultimul țăran şi până la cei din fruntea societății, să ne gândim cu respect la marii bărbați de stat, să ne gândim ce moştenire ne-au lăsat şi să ne gândim şi la cei care au ajuns în frunte şi care au condus țara în momente foarte grele, dar şi foarte frumoase. Tare mult aş dori ca momente frumoase pentru România să mai avem şi ca prin faptele noastre să ne arătăm demni de faptele înaintaşilor!

CODUL CIVIL DE LA 1864 ÎN ISTORIA MODERNĂ A ROMÂNIEI*

Acad. DAN BERINDEI

Alexandru Ioan Cuza a fost domnul Unirii, dar şi al reformelor. El rămâne nu doar ca simbol al unității naționale, ci şi ca simbol al înnoirii şi modernizării României. Clasa politică a vremii sale, deşi minată de divergențe, a avut ca numitor comun *competența* şi mai ales *dăruirea către țară*. Principatele Unite, prima denumire oficială a statului național român, nu erau un stat independent, ci ele se găseau sub suzeranitatea Imperiului otoman şi sub garanția a şapte puteri, dar, cu toate acestea, conducătorii lor din acea vreme şi în primul rând domnitorul, au ştiut să realizeze, cu tact şi măsură, dar şi cu fermitate şi demnitate, un întreg program reformator.

Prima parte a domniei a fost sub semnul desăvârşirii unității, care se realizase prin dubla alegere, deci a uniunii personale, urmărindu-se unirea politico-administrativă, acțiune finalizată în ultimele luni ale anului 1861 şi la începutul anului 1862. Cu toate acestea, ceea ce se putuse realiza în limitele Convenției de la Paris din 1858 s-a înfăptuit şi în acei ani de început ai domniei lui Alexandru Ioan Cuza, mai ales în ceea ce privea unificarea şi organizarea oştirilor din cele două țări componente ale noului stat. A mai intrat în activitate Comisia Centrală de la Focşani. Au fost realizate egalitatea în fața legii şi a impozitelor, desființarea privilegiilor, îmbunătățirea şi modernizarea aparatului judiciar, organizarea serviciilor de statistică, reorganizarea serviciilor de lucrări publice. Principatele Unite au fost, de asemenea, dotate cu un sistem fiscal modern. În toamna anului 1860, a fost înființată Universitatea ieşeană, căreia i se va adăuga, în august 1864, cea de la Bucureşti. Era doar începutul unei adevărate revoluții instituționale multiforme.

Reforma agrară şi cea electorală, care au urmat secularizării averilor mănăstireşti din decembrie 1863, nu aveau însă să fie realizate decât în 1864, când procesul de reformă a fost mult accelerat. O nouă lege a pensiilor, Consiliul de Stat, Curtea de Conturi, legea contabilității, legea consiliilor județene, legea instrucțiunii publice, cea a sistemului metric au fost, printre altele, rezultate ale activității legislative din timpul guvernării lui Kogălniceanu. Importantă a fost şi adoptarea, tot atunci, a noi coduri de legi, dintre care se impune Codul civil.

* Comunicare prezentată la sesiunea „Codul civil – moment istoric în dezvoltarea dreptului român", desfăşurată în Amfiteatrul „Ion Heliade Rădulescu" al Bibliotecii Academiei Române (29 septembrie 2011).

Procesul extraordinar care s-a desfăşurat în cursul celor şapte ani de domnie ai domnitorului Cuza[1] avea însă temeiuri istorice, în perioadele anterioare, inclusiv în ceea ce privea problema codificărilor. Domnii fanarioţi, ei înşişi reformatori, se arătaseră preocupaţi de problemele juridice şi, de asemenea, ei s-au străduit să aducă Principatele pe acest plan pe o poziţie asemănătoare celei din ţările înaintate ale vremii, ori, cum se exprima domnul Scarlat Callimachi, să utilizeze „mijoace din noi condici evropeneşti”[2]. Ei au dat curs tendinţei de codificare, constatată în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în ţările germanice, atât Frederic al II-lea, cât şi Maria Tereza şi Iosif al II-lea patronând realizarea unor coduri de legi, într-un veac în care „ideile franceze” îşi exercitau şi ele puternica influenţă. La sfârşitul periadei fanariote, Codurile Calimach şi Caragea, ca şi manualul lui Andronache Donici au marcat progresele realizate şi începuturi de integrare în epoca nouă. Silinţe de acest fel au fost continuate în perioada Regulamentului organic şi apoi în timpul domniilor de la Balta Liman, când s-a recurs mai ales la legislaţia franceză. De fapt, activitatea de codificare a reflectat şi în spaţiul românesc necesitatea dotării justiţiei cu instrumente care să reflecte necesităţile noilor timpuri, respect-tându-se însă şi tradiţiile.

Deşi Codul Calimach a fost întocmit sub impactul primordial a codului austriac – şi acesta reprezentând în epocă o noutate! – se constată şi existenţa în acest cod a unor texte aflate sub influenţa celor franceze[3]. În deceniile următoare, influenţa aceasta pe plan juridic avea să se accentueze. Importantă a fost în această privinţă aplicarea codului comercial în Ţara Românească, tradus de Moroiu din cel francez şi revizuit de o comisie a Obşteştii Adunări înainte de a fi adoptat. În orice caz, şi în privinţa codului civil, chiar înainte de 1864 şi a celui penal, modelul francez şi influenţa franceză au fost evidente[4].

Rămâne însă fundamentală în ceea ce priveşte metodologia întocmirii acestor coduri o observaţie de acum 70 de ani a lui Andrei Rădulescu, şi anume: „Ne-am străduit să alegem mai cu seamă ceea ce am socotit mai necesar şi mai potrivit cu stările de la noi”; cu alte cuvinte, n-a fost vorba de un act de imitaţie, fără discernământ, nejudecat şi mecanic, cum s-a cam întâmplat, în nu puţine rânduri, cu unele din acţiunile de realizare a legislaţiei din timpurile noastre. „Privirea de total – scria Andrei Rădulescu cu decenii în urmă – ne duce la concluzia că, în această perioadă, am căutat nu să copiem servil, ci să adaptăm la noi dreptul francez”[5]. Au fost folosite, mai adăuga el, „texte, lucrări, dar mai ales idei” şi cea mai mare parte a dreptului aplicat în ţările noastre a rămas „dreptul românesc cu bază romană şi cu însuşirile lui originale”[6].

[1] Pentru reformele din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza vezi *Istoria românilor*, Bucureşti, 2003, vol.VII, partea I-a, p. 477–551 şi Dan Berindei, *Epoca Unirii*, ediţia a II-a, Bucureşti, 2000.

[2] Andrei Rădulescu, *Influenţa franceză asupra dreptului român până în 1864*, în „Memoriile Secţiunii Istorice a Academiei Române”, seria III, tomul XXVII (1944–1945), p. 428.

[3] *Ibidem*.

[4] *Ibidem*, p. 436.

[5] *Ibidem*, p. 442.

[6] *Ibidem*, p. 443.

Este drept însă că în 1864, prin Codul civil, impactul modelului francez a fost copleşitor, dar şi atunci a fost vorba de un consens național, lucru demonstrat prin rămânerea în vigoare a noului cod şi după înlăturarea lui Alexandru Ioan Cuza. De asemenea, se mai adaugă şi faptul că această puternică influență n-a blocat evoluția dreptului autohton, ci dimpotrivă a fost un impuls al unei evoluții proprii şi pentru „creații originale”[7].

Un Cod civil cât mai modern pentru acele vremuri a fost o cerință imperioasă, care s-a impus societății româneşti după momentul crucial din 24 ianuarie 1859. În octombrie 1859, George Crețianu, ministrul ad-interim al Justiției, propunea adoptarea codurilor franceze şi în primul rând a Codului civil. Pentru întocmirea proiectului de Cod civil a fost constituită o comisie alcătuită din câte un reprezentant al Comisiei Centrale şi a fiecăreia din cele două Adunări şi din cei doi miniştri de Justiție[8]. Deşi se voise să se forțeze aproape cursul firesc al lucrurilor, proiectul urmând chiar să intre în vigoare fără a mai fi supus Comisiei Centrale şi Adunărilor[9], s-a renunțat până la urmă la graba exagerată, problema nefiind soluționată până la realizarea unirii politico-administrative. În consecință, după aceasta, în vara anului 1862 a fost constituit un comitet de specialişti[10] şi apoi o comisiune de unificare legislativă, care şi-a continuat activitatea şi în 1863, întocmind un proiect alcătuit din 717 articole[11].

După lovitura de stat din 1864, la 11 iulie, Consiliul de Stat a fost invitat de domnitor să completeze proiectul existent, ceea ce a fost desăvârşit până la 25 noiembrie 1864[12]. Sancționat de domnitor în ziua următoare, Codul civil, căruia i s-a dat numele său, a fost publicat în „Monitorul Oficial” între 4 decembrie 1864 şi 19 ianuarie 1865[13]. Trebuia să intre în vigoare de la 1 iulie 1865, dar acest lucru a fost apoi amânat până la 1 decembrie 1865, când efectiv acest lucru s-a realizat[14]. După răsturnarea lui Alexandru Ioan Cuza, Codul civil a rămas în vigoare, fiind înlăturat din denumire doar numele lui Alexandru Ioan Cuza[15].

Deşi domnitorul recomandase să fie utilizat proiectul de Cod civil italian, a rămas dominant în noul elaborat modelul Codului civil francez[16]. Din proiectul italian au fost preluate un număr de articole, ca şi din legea belgiană pentru regimul ipotecar, iar Codul civil francez, deşi modelul dominanat n-a fost preluat necritic, ci s-a ținut seama de criticile care i se aduseseră, de jurisprudență şi de comentarii; de asemenea, şi dreptul vechi românesc a fost ținut în seamă în unele privințe[17].

[7] *Ibidem*.

[8] Idem, *Şaizeci de ani de Cod Civil*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române”, seria III, tomul VI (1927), p. 89–90.

[9] *Ibidem*, p. 90.

[10] *Ibidem*.

[11] *Ibidem*, p. 90–92.

[12] *Ibidem*, p. 92–93.

[13] *Ibidem*, p. 93–95.

[14] *Ibidem*, p. 96–97.

[15] *Ibidem*, p. 97.

[16] *Ibidem*, p. 98–99.

[17] *Ibidem*, p. 104, 105.

Prin redactare şi prin nu puține îmbunătățiri a fost întocmit în final un Cod civil reprezentativ, care, cum remarca tot Andrei Rădulescu, era „mai înaintat în unele privințe" în 1865 decât cel francez, care-l inspirase cu prioritate[18]. Totodată, acest cod a dobândit, cum s-a remarcat, „cetățenia română", prin părțile sale „de originalitate" şi prin completările ce i s-au adus[19].

Rosturile acestui Cod civil în istoria modernă a României au fost foarte însemnate. El a contribuit la întărirea ideii de drept, dar mai ales la consolidarea şi grăbirea proceselor de modernizare, de înnoire a tiparelor societății. După Unirea cea Mare din 1918, el a dominat şi în noua Românie desăvârşită în hotare naționale, deşi instaurarea sa în noile provincii n-a fost lesnicioasă[20]. Ea a avut loc în Basarabia în 1928, în Bucovina în 1938, iar în Transilvania abia în 1943[21]. Codul civil avea să sufere impactul răsturnărilor urmate după instaurarea regimului comunist, dar în multe privințe continuitatea sa din 1864 a rămas evidentă. Rolul său în existența statului şi a societății româneşti, timp de un veac şi jumătate, contribuția sa la evoluția modernă a României rămâne hotărâtoare prin efecte şi urmări. Codul civil reprezintă o unealtă de modelaj a societății româneşti, de aducere a ei la un numitor comun cu țările cele mai evoluate.

Procesele de creştere şi dezvoltare, provocările cărora a trebuit să li se facă față în mersul României, în epoca modernă şi contemporană, s-au desfăşurat în corelare şi sub impactul existenței acestui cod de legi fundamental. Codul civil din 1864 merită o legitimă cinstire, iar alcătuitorii săi inițiali întreg respectul nostru pentru priceperea lor şi mai ales pentru dăruirea lor către țară şi pentru înnoirea ei.

[18] *Ibidem*, p. 106.
[19] *Ibidem*.
[20] *Ibidem*, p. 127–132.
[21] Idem, *Codul nostru civil în anii 1925–1945*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române", seria III, tomul XXVIII (1945–1946), p. 274–275.

ORAŞUL BUCUREŞTI, CENTRU COMERCIAL SUD-EST EUROPEAN, ÎN VEACURI DE ÎNCEPUT*

Acad. DAN BERINDEI

Bucureştii au reprezentat pentru balcanici un centru de libertate, iar Dunărea marca un hotar intern al stăpânirilor Imperiului otoman, deoarece în cele două principate române autoritatea Porții otomane nu se exercita direct, ceea ce asigura cu mult mai multă libertate operațiilor comerciale. Principală reşedinţă domnească a Ţării Româneşti de la mijlocul veacului al XV-lea şi până la mijlocul celui de-al XVII-lea, iar apoi din 1659 capitală a principatului muntean, Bucureştii ocupau o poziție favorizantă, la 60 km de Dunăre şi ca loc unde se putea stabili contactul economic de către negustorii Imperiului sultanilor şi prin Transilvania, cu Europa Centrală. Conflictele şi campaniile militare n-au lipsit, dar, cu toate acestea, perioadele în care se puteau efectuau operațiile comerciale au reprezentat răstimpurile cele mai îndelungate şi oraşul Bucureşti era una din plăcile turnante ale contactelor şi schimburilor dintre Orient şi inima Europei.

Oraşul s-a dezvoltat pe plan economic, ca centru meşteşugăresc, dar şi ca centru neguțătoresc întemeiat pe propria-i evoluție economică, legată neîndoielnic de treptata consolidare şi afirmare a statului muntean, dar şi de rolul pe care 1-a dobândit în procesul de schimb internațional. Domnia a ocrotit, de altfel, pe neguțătorii țării. „Dacă vă vom slobozi negustorii să cumpere şi să vândă prin oraşele noastre – scria Țepeluş braşovenilor – atunci săracii şi negustorii noştri cum se vor mai hrăni şi cui vor vinde peştele şi cum se vor înlesni să plătească dajdia domniei mele?" Măsurile preventive şi limitările şi protecție n-au însemnat însă întreruperea unor relații economice, atât negustorii transilvani ajungând la Bucureşti, cât şi cei munteni fiind prezenți dincolo de munți, în primul rând la Braşov. Chiar în a doua jumătate a secolului al XV-lea, autoritățile locale se silesc a rezolva neînțelegerile comerciale cu cetatea de peste munți, cum s-a întâmplat de pildă în 1479, când vornicul Neagu îi informa din Bucureşti pe braşoveni în legătură cu un litigiu în care erau implicați Ştefan Literatul din Braşov, italianul Gaspar şi patru greci. Cu câțiva ani mai înainte, Laiotă Basarab scria braşovenilor vestindu-i că „a venit un neguțător turc cu marfa bună şi multă", „bun prieten" al său. „…oricine... ar avea ceva de cumpărat – le scria el – să-şi trimită omul şi să se tocmească şi să se învoească cu turcul în cetatea Bucureşti, cum îi va fi voea". Doar peste câțiva ani, o altă scrisoare a lui Țepeluş, de data aceasta, îi îndemna pe braşoveni să-şi trimită un reprezentant la Bucureşti pentru rezolvarea unui litigiu, cel în cauză urmând să stea la judecată „cu turcul înaintea domniei mele". Important era şi faptul că salvconductele pe care le obțineau negustorii transilvani erau valabile până la Dunăre, prin aceasta

* Comunicare prezentată la sesiunea Asociației „Dobrogea. Istorie şi civilizație" (Constanța, 19 noiembrie 2011).

Bucureştii devenind un loc aproape obligatoriu pentru efectuarea operaţiilor de schimb! Totodată, era vorba evident de un schimb într-adevăr internaţional, în care erau implicaţi în afara românilor neguţători de diferite etnii, în primul rând balcanice şi în care domnului Ţării Româneşti îi revenea rolul de ponderator şi funcţia de intermediar între două lumi, care aveau la Bucureşti un însemnat punct de contact.

Deşi relaţia cu Imperiul Otoman impunea din ce în ce mai accentuat prioritatea deservirii acestuia şi satisfacerea cerinţelor pieţii sale, aveau loc şi legături cu ţări europene. Totodată, numărul negustorilor străini, cu prioritate balcanici şi printre aceştia mai ales greci, caracterul internaţional al unei părţi însemnate a schimburilor era evident. În 1580 într-un document privind Bucureştii se menţiona că „amestec să nu aibă... nici grec, nici orăşan", ceea ce evidenţia acest lucru, iar zece ani mai târziu un alt document înşira un mare număr de străini – Gianpali Servu, Ghiorghie Duca, Hotos Simu, Dimitris Raftis, Polihronos etc. – inclusiv pe un Mircea al lui Procu, başa al străinilor". Nu lipseau nici turci, în 1623 apărând şi o uliţă a turcilor; de altfel, un ienicer turc acaparând trei dughene a fost scos din ele în 1561. La sfârşitul veacului al XVI-lea, italianul Sivori constata la Bucureşti „multe prăvălii bine înzestrate cu mărfuri de toate soiurile". Printre acestea nu lipseau cele orientale – „turceşti" – ca şi mărfurile din Europa aduse din Transilvania.

În privinţa relaţiilor dintre Bucureşti şi Braşov, dominant era tranzitul produselor orientale. În 1503, ca un exemplu, operaţiile comerciale dintre Braşov şi Bucureşti se ridică la 182 823 aspri, din care nu mai puţin de 134 598 aspri reprezentau tranzitul şi 48 225 aspri importul de produse apusene; în mod semnifcativ, importul de produse apusene se dublează după o jumătate de veac, ajungând, în 1550, la 83 100 aspri, ceea ce indica o dezvoltare şi o creştere a consumului în Bucureşti, dar şi, dat fiind caracterul acestor importuri, o creştere a calităţii vieţii şi a numărului celor care le achiziţionau, aceştia reprezentând o categorie evident mai elevată social-economic, dar şi cultural. Trebuie însă precizat că relaţia economică cu Imperiul otoman era copleşitoare, mai ales în ceea ce privea cantitatea bunurilor.

În 1632, un bilanţ al funcţiilor economice ale oraşului este realizat de suedezul Paul Strassburg. Acesta relata că „toate străzile şi pieţele oraşului erau pline de mărfuri scumpe pe care negustorii italieni, greci, armeni şi turci le expuseseră spre vânzare". Numărul prăvăliilor era foarte mare; numai mănăstirea Plumbuita stăpânea în 1614 nu mai puţin de 13 prăvălii. Mănăstirile şi boierii concurau negustorii în stăpânirea prăvăliilor, apar „rândurile comerciale" şi încep să se construiască hanuri cu bolţi, apare „târgul de sus" şi apoi şi cel „de jos", ulterior contopite în „târgul din lăuntru". Populaţia oraşului creşte, mai ales după ce în 1625, domnia îşi restabileşte aici reşedinţa. Tot Paul Strassburg remarca, privind populaţia oraşului, că „mulţimea şi numărul poporului erau atât de mari, de părea că toţi valahii se strânseseră acolo". De altfel, la mijlocul veacului al XVII-lea Paul de Alep atribuia Bucureştilor în vremea lui Matei Basarab 6000 de case şi 40 de mănăstiri şi biserici. Un călător turc, Evlia Celebi, avea să califice Bucureştii: „un oraş aşa de bogat şi de frumos şi de locuit, încât s-ar zice că este un fel de vie"!

Bucureştii au ajuns să se afirme ca cel mai de seamă centru urban după Constantinopol (Istanbul) din partea Europei aflată sub stăpânirea directă sau sub control otoman. Balcanicii vin aici profitând de libertatea de care puteau dispune în comparaţie cu regimul statornicit de puterea otomană la sudul Dunării. Numărul lor a fost în permanenţă foarte ridicat. Faptul că se putea exercita cultul creştin fără

nici un fel de opreliște şi că nu existau lăcaşuri de cult mahomedane reprezenta de asemenea un punct de atracție pentru creştinii balcanici supuşi restricțiilor şi limitărilor pe plan religios în Imperiul otoman. Evident că ființa şi argumentul economic, balcanicii având la Bucureşti posibilitatea exercitării negoțului în condiții cu mult mai libere şi deci mai profitabile decât la sudul marelui fluviu. Mulți dintre ei s-au statorncit definitiv, căsătorindu-se cu pământene şi întemeind familii, unele şi astăzi existente.

Dacă regimul fanariot a avut consecințe negative, mai ales pe planul fiscalității, el a avut şi unele pozitive, mai ales că a coincis cronologic cu etapa de destrămare a relațiilor Vechiului Regim. S-a înregistrat o evidentă creştere şi dezvoltare a comerțului, accentuându-se rolul jucat în această privință de oraşul Bucureşti. Numărul negustorilor „în putere" a crescut şi pentru ei cel dintâi rol îl aveau operațiile comerciale cu exteriorul, Bucureştii fiind unul din centrele comerciale cele mai importante pentru comerțul de tranzit între Germania şi Imperiul otoman. Potrivit boierilor munteni, în 1770 se importau mărfuri din Turcia, Rusia, Polonia, Viena, Graz şi Lipsca şi, de asemenea, din Veneția. Din Austria şi spațiul german se aduceau pânzeturi, sticlărie, oglinzi, ceasornice, fierărie, din Rusia blănuri, postavuri, articole de oțel şi fier, din Franța mătăsuri, stofe, aurării, vopsele, tutun. Printre negustori erau numeroşi străini. În 1811 dintre cei 78 lipscani, cei mai importanți negustori ai oraşului, 50 erau supuşi „nemți", 13 francezi, 5 ruşi şi doar 10 erau pământeni, iar dintre marchitani majoritatea erau supuşi ruşi, ca şi toți cazaclii. Negoțul cu monede era şi el practicat, mai ales de supuşi cezaro-crăieşti, Bucureştii fiind un punct prin care se scurgea în Imperiul habsburgic tezaurul metalic turcesc.

După tratatul de la Adrianopol din 1829, funcțiile economice ale Bucureştilor s-au accentuat, în condițiile statornicirii desăvârşitei libertăți comerciale. Consulul prusian Neigebaur caracteriza în preajma lui 1848 camerțul „de consum" din capitala Țării Româneşti ca „foarte important", aici găsindu-se laolaltă „produse ale luxului european şi asiatic". Tabloul pe care el îl face comerțului bucureştean este edificator pentru oraş şi pentru aprecierea situației social-economice: „Iată – scria el – cam ce se găsesc aci: mărfuri de galanterie, croitorie şi bijuterie din Leipzig sau produse germane din Nürnberg, material şi fierărie nemțească, articole de modă şi lux din Franța, care sunt aici foarte căutate, fiindcă deşi, în general, se poate spune că boierii cei bogați sunt economi, totuşi pentru gustul femeilor de obicei nimic nu le este scump... În prăvăliile greco-armene-turceşti sunt adunate covoare, şaluri, aromate, tutun şi alte produse orientale împreună cu alte mărfuri venite din Asia. În dughenile ruseşti şi lipoveneşti, numite marchitănerii, se pot cumpăra: iuft, fier, porțelan, alamă, ceai etc..., iar în magazinele numite braşovenii: lucrări de fier, lemn, lână, ceară, păr de cal. În fine, la negustorii evrei găseşti sticlă ordinară, fierărie, praf de puşcă etc.".

În momentul în care după tratatul de la Adrianopol se iniția cea dintâi modernizare a Principatelor, Bucureştii numărau o populație statornică de 58 792 locuitori, la care se mai adăugau 10 000 de flotanți, iar în acea vreme Sofia, Atena şi Belgradul nu aveau încă fiecare o populație de 20 000 de locuitori – Atena avea 10 000 de locuitori în 1821, iar Belgradul număra în 1846 o populație de 19 000 de locuitori. Oraşul Bucureşti juca rolul unei capitale economice creştine a spațiului european aflat sub controlul Porții otomane şi era considerat ca atare de numeroşi balcanici.

CERCETĂRI ISTORICE ŞI ARHEOLOGICE LA BISERICA SÂN NICOARĂ DIN CURTEA DE ARGEŞ[*]

Dr. SERGIU IOSIPESCU

Situl istorico-arheologic Sân Nicoară. Ruina Sân Nicoară este situată pe un bot de deal cu o altitudine de circa 448 metri mărginit către nord de valea Schitului, iar spre sud–sud-est de o altă vale, mai largă, unde se adună pâraiele într-unul – pârâul Doamnei, ce se varsă în râul Argeş. Valea pârâului Doamnei separă şi oraşul actual în două părţi distincte. Sân Nicoară domină terasa văii Argeşului unde se află curţile bisericii Sfântul Nicolae Domnesc, precum şi vechiul spital orăşenesc, devenit Muzeul Curtea de Argeş, toate situate de cealaltă parte a drumului.

Situaţia actuală a sitului aproape în centrul oraşului, care ar putea să dea o idee greşită istoricului şi arheologului, este corectată de cea mai veche imagine a locurilor din litografia făcută după desenul lui Michel Bouquet. În „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice" pentru anii 1917–1923[1], număr consacrat Curţii de Argeş, „perspectiva" spre Sfântul Nicolae şi Sân Nicoară este datată de cel ce a reprodus-o[2], desigur după albumul de la Biblioteca Academiei Române, la 1826. Precizarea nu este fără importanţă întrucât, născut la Lorient în 1807, Michel Bouquet călătoreşte în Ţara Românească la 1840[3], deci în vremea domniei principelui Alexandru Dimitrie Ghica. Desenul „după natură" al lui Michel Bouquet datează aşadar în realitate după cutremurul de la 1838 şi reflectă situaţia ruinelor bisericii Sân Nicoară la începutul deceniului cinci al secolului al XIX-lea.

Perspectiva lui Bouquet până departe spre munţii cu nea este luată dintr-un punct destul de depărtat spre sud ca să fi cuprins deopotrivă curtea bisericii Sfântul Nicolae de la turnul de intrare şi partea dinspre est de botul de deal pe care se înalţă biserica Sân Nicoară. Central, într-un plan intermediar, se zăreşte, într-un luminiş, o biserică cu un turn de intrare pe latura sudică, care se poate identifica, cu destulă probabilitate, cu biserica Olari. În fundal se distinge mănăstirea lui Neagoe Vodă Basarab, cu o incintă cu turn de poartă şi spre interior înalte turnuri subţiri.

Dacă lângă biserica Sfântului Nicolae Domnesc se adăpostesc mici căsuţe cu acoperişuri de şiţă şi în preajmă se află două împrejmuiri din nuiele, Sân Nicoară se înalţă hieratic într-un peisaj agrest. La poalele dealului ei, pe lângă gardurile de nuiele, drumul de ţară bătut duce pe sub copaci la mănăstire.

[*] Prezentată în şedinţa de comunicări a Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie (22 noiembrie 2011).

[1] „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", X, 1917–1923, p. 7.

[2] De bună seamă de autorul părţii istorico-arheogice Virgil Drăghiceanu.

[3] Vezi George Oprescu, *Ţările Române văzute de artişti francezi (sec. XVIII şi XIX)*, Bucureşti, 1926, p. 27.

Este evident un peisaj din afara oraşului, extra-muros. Nici Sfântul Nicolae Domnesc şi nici Sân Nicoară nu fuseseră cuprinse încă de oraşul Curtea de Argeş, situat undeva, la sud, în spatele şevaletului lui Michel Bouquet. Sân Nicoară nu era o biserică de mahala şi singura sa relaţie, de proximitate măcar, era cu vecinul hram al Sfântului Nicolae.

*

Cercetările anterioare

Săpăturile arheologice. O influenţă de loc neglijabilă asupra creării unor convingeri privitoare la Sân Nicoară le-au avut săpăturile efectuate între 10 şi 16 septembrie 1920 de Virgil Drăghiceanu[4], acelaşi care lucrase şi la Sfântul Nicolae Domnesc, reprezentând Comisiunea Monumentelor Istorice, la acea dată prezidată de Dimitre Onciul. „Şanţurile de explorare" săpate sub conducerea lui Virgil Drăghiceanu, deşi nu sunt marcate pe planul sumar publicat, par să fi fost orientate pe direcţia nord-sud şi să fi acoperit o bună parte din suprafaţa interioară a bisericii, dacă este să judecăm după mormintele descoperite (vezi planul). Majoritatea înmormântărilor se făcuseră în coşciuge de lemn de brad, unele cu fundul din blăni de 5 cm grosime, putrezite doar parţial. Din descrierea publicată, doar trei morminte (10, 8 şi 8 bis) din „tindă" par să fi avut osemintele păstrate *in situ*. Mormintele se aflau la circa 0,50–1 m sub nivelul solului pe care se călca în 1920. Inventarul descoperit în morminte este sumar prezentat: un gros, nedatat, la mormântul 8 bis; în mormântul 7 „puţine oseminte şi un craniu spart, bumbi de tunică verzui, foarte friabili, asemănători celor găsiţi la cavalerul Fleurs de Lys din biserica domnească"; sub toate înmormântările din partea de nord a tindei la nr. 5 „pulberea violacee a unei haine pe mijlocul căreia se înşirau aceiaşi bumbi auriţi găsiţi şi la no. 6; bumbii succedându-se câte patru unul de pe altul, lasă un interval între fiecare serie de patru"[5].

La exterior, în dreapta şi stânga uşii de intrare, săpăturile au mai descoperit două sarcofage din lespezi de piatră, profanate. „În faţa porţii bisericii" la interior şi exterior s-au mai găsit oseminte suprapuse până la adâncimea de -1,60 m, unde s-a dat de un craniu.

Deasupra stratului cu înmormântări, cam peste tot, s-a descoperit un nivel de arsură gros de circa 4 cm.

Cele mai adânci gropi de morminte (-1,60 m) erau aproape pe pietrişul „pe care este zidită biserica". Şanţurile lui Virgil Drăghiceanu din 1920 au mai scos la iveală în naos, la circa jumătate de metru adâncime, „urme sporadice de pardoseală de cărămizi de dimensiunile 32 × 19 × 4 cm; 33 × 20½ × 5 cm; 22 × 13½ × 4 cm; 22 × 18 × 4 cm; 34 × 20 × 4 cm; 34 × 20 × 4 cm; 31 × 15½ × 4 cm". În „tindă" spre partea de nord sub pardoseală s-au găsit „urme de teracote". La încă un metru adâncime de la pardoseală săpăturile au dat de un „pietriş betonat natural"[6].

[4] Virgil Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeşului*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", X, 1917–1923, p. 147–148, cu planul fig. 158.

[5] *Ibidem*, p. 148.

[6] *Ibidem*, p.147.

Nicio consemnare stratigrafică şi nicio determinare cronologică nu însoţeşte „jurnalul săpăturilor" lui Virgil Drăghiceanu. Singurul indiciu ar fi bumbii de tunică verzui, fribili, din mormântul 7, asemănători celor descoperiţi în mormântul 3 „Cavalerul Fleur de Lys" din biserica Sfântul Nicolae Domnesc. Mormântul „cavalerului cu floare de crin", după denumirea propusă de autorul săpăturilor, este încadrat de acesta între acelea ale tinerilor membri ai familiei domneşti, eventual din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Virgil Drăghiceanu mai socoate că mormântul nr. 5 de la Sân Nicoară ar părea să fie al unui episcop de Argeş, după culoarea violacee a veşmintelor, şi, deşi remarcă în treacăt că mormintele sunt „aşezate ca şi la biserica domnească", ele îi par a nu prezenta vreun interes deosebit, fiind „cu totul recente"[7]. El se avântă şi în consideraţii asupra bisericii Sân Nicoară, afirmând că „de pe tradiţie şi de pe stil..., cu un mare turn clopotniţă, în faţă de pe moda occidentală, este o biserică catolică", găsindu-i şi analogia cu Latinska Ţrkva din Serbia[8]. De aici porneşte o incursiune asupra catolicismului în Principatele Române, folosind tradiţii şi izvoare, pentru a conchide însă că după „apareiaj" (i.e. parament) biserica Sân Nicoară a fost construită după Sfântul Nicolae Domnesc, la prima „tuf-calcarul" fiind folosit sporadic, câtă vreme la aceasta apare frecvent ca piatră de „taille" la muchiile zidurilor. Sân Nicoară ar fi fost înălţată tot în vremea domniei lui Basarab (I), fiind legată de activitatea Scaunului Papal în Ţara Românească, de doamnele catolice ale primilor principi, de existenţa episcopatului catolic, la Severin în 1382, la Argeş în 1390, ai căror titulari „oficiau, desigur, la Sân Nicoară". Virgil Drăghiceanu citează apoi mărturia de la 1603 a episcopului catolic de Argeş, Bernardino Quirini – rezidând însă la Bacău – despre „«loco ecclesiae Argiensis in Transalpina, funditus eversae» (fundamental distrusă)"[9].

În sfârşit, menţiunea călătorului englez Clarke de la 1802 despre ruina acestui „templu roman" din cărămidă, ca şi notiţa lui Bouquet din *Album Moldo-Valaque*, identificând, prin tradiţie, Sân Nicoară capelei doamnei lui Negru Vodă, catolică şi descendentă a „Bourbonilor Ungariei", îl întăresc pe Virgil Drăghiceanu în opinia sa. Totuşi alte tradiţii, mai noi, îl obligă să adauge, cu un „se pare", că biserica ar fi fost reparată la începutul veacului (al XIX-lea), servind cultului ortodox. Localnicii îşi mai aminteau de frescele interioare şi de icoana hramului Sfântului Nicolae deasupra uşii de intrare[10].

Pilduitoare pentru începuturile şi scăderile arheologiei medievale româneşti, săpăturile şi consideraţiile lui Virgil Drăghiceanu au fost urmate la Sân Nicoară de sondaje ale lui Dinu V. Rosetti[11], despre rezultatele cărora nu am aflat nimic.

Cu ocazia desfăşurării marelui şantier de cercetare arheologică de la biserica Sfântul Nicolae Domnesc, domnul Nicolae Constantinescu, conducătorul acestuia,

[7] Idem, *Curtea Domnească din Argeş. Note istorice şi arheologice*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", X, 1917–1923, p. 58, 43.

[8] *Ibidem*, p. 40 şi n.1.

[9] *Ibidem*, p. 42.

[10] *Ibidem*, p. 43.

[11] Informaţie dată, cu amabilitate, de domnul dr. arheolog Nicolae Constantinescu.

a făcut şi câteva secţiuni la Sân Nicoară, rămase inedite, concluzia sa publicată în monografia consacrată Curţilor domneşti de la Argeş, plasează biserica Sân Nicoară la cumpăna secolelor XV/XVI pe temeiul descoperirii, probabil într-o situaţie stratigrafică decisivă, a unei monede de la regele Ungariei Vladislav al II-lea Jagello (1490–1516)[12].

Fără să socotim că lucrul are o relevanţă majoră, trebuie semnalat că şi în cazul cercetărilor sale de la Cozia, făcute, după cum domnia sa însuşi îmi declara, sub imperativul aniversării şi extazierii monahalo-dogmatice a figurii lui Mircea cel Bătrân, construirea Coziei Vechi era atribuită, arheologic, secolelor XVI–XVII[13].

Studiile de arhitectură. Primul cercetător român al monumentului în această direcţie, arhitectul Nicolae Gabrielescu, rezuma la 1886 o legendă locală potrivit căreia Sân Nicoară ar fi fost înălţată de doamna Margareta, catolică, a lui Negru Vodă, chiar în faţa bisericii domneşti, stârnind nemulţumirea boierilor şi furia domnului, provocând fuga celei vinovate şi înecarea ei într-un râu ce se va numi al Doamnei. De la Sân Nicoară un tunel ar fi făcut legătura cu biserica domnească şi curţile vecine[14].

Se mai ştia „sigur" că în biserica de la Sân Nicoară s-a slujit până la 1730, după unii, sau 1820, după alţii, iar bătrânii din deceniul al nouălea al secolului XIX îşi mai aduceau aminte de zugrăvelile din bolta altarului şi de vremurile când mai avea acoperiş. Hramul ar fi fost Sfântul Nicolae.

Din cauza săpăturilor locuitorilor spre a lua cărămidă, în toamna anului 1868 s-a prăbuşit jumătatea estică a turnului. La 1882, pentru a face un contrafort la Sfântul Nicolae, epitropii de la biserica domnească au luat cărămidă, ruinând bolta altarului şi zidurile laterale. În iarna 1885/1886, din cauza ploilor, s-a mai prăbuşit un sfert din turn. În aceste împrejurări, la 1886 Nicolae Gabrielescu s-a adresat lui Dimitrie A. Sturdza, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii, care a acordat banii pentru consolidarea zidurilor, pentru săpături şi cercetarea necesară conservării a ceea ce se mai păstra.

Dezgroparea zidurilor şi cercetarea lor a permis arhitectului Gabrielescu să întocmească planurile şi să facă descrierea ruinei.

Cu o singură navă, de forma unei „basilici romanice", lungă de 16 m şi lată de 8,5 m, „proporţii obişnuite la romani", biserica era terminată cu o absidă în arc de cerc şi nu semicirculară. Absida avea şi două absidiole, spre nord o firidă pentru proscomidie şi la sud diaconiconul; la apus un nartex peste care se înălţa un turn „foarte greoiu". Nartexul era străbătut de două intrări, una de afară şi alta de trecere spre navă. Încă o uşă în partea de sud a navei permitea accesul direct în biserică.

[12] Domnul Nicolae Constantinescu, căruia îi mulţumim şi aici, a avut amabilitatea să ne arate grundrissurile secţiunilor sale (una interioară longitudinală prin biserică şi două exterioare la nordul peretelui exterior al navei) pentru a orienta noile săpături.

[13] Nicolae Constantinescu, *Cercetarea arheologică de la Cozia*, în „Mitropolia Olteniei", XVII, 7–8 (1965).

[14] Este o legendă comună tuturor monumentelor istorice din ţară.

Iluminarea navei se făcea printr-o îngustă ferestruică în absidă, lată de 10 cm, şi poate încă una deasupra uşii de pe latura sudică. Biserica era acoperită de o boltă cilindrică divizată cu arcuri. La exterior altarul avea o suită de firide adâncite circa 10 cm în zid.

Construcţia zidurilor era stângace, cu „opus reticulatum" la exterior ca în Grecia, cu trei rânduri de cărămizi şi unul de bolovani sau piatră spongioasă. „Tot astfel, fără nici cea mai mică deosebire, e făcută şi zidăria de la Biserica Domnească, încât nu e mirare ca amândouă să fi fost făcute de aceiaşi meşteri"[15]. Piatra spongioasă fusese adusă de la 20 km în amonte pe Argeş, iar bolovanii chiar din râu. Cărămizile aveau dimensiunile de 28 cm lungime, 14 cm lăţime şi 4 cm grosime, cu rosturile de mortar de aceeaşi grosime. Arhitectul Gabrielescu remarca boltirea absidei altarului, după modelul edificiilor bizantine de la Atena, rosturile cărămizilor încrucişându-se ca o „frunză de ferigă" pe linia mediană.

Spre a asigura rezistenţa zidăriei, după un sistem asiatic din ţări bântuite de cutremur (!), erau introduse grătare de lemn în lungimea şi lăţimea zidurilor, la distanţă de 1,60 m. Arhitectul socoate însă că, mai ales la îmbinări, sistemul de grinzi de lemn prin zid fragiliza construcţia după putrezirea acestora.

Turnul de peste nartex fusese făcut numai din cărămidă spre a fi mai uşor. Cărămizile de 33 cm lungime, 20 cm lăţime şi 4 cm grosime, diferă de cele ale restului construcţiei, fără a putea stabili o cauză. Mărimea şi masivitatea sa îl îndemnau pe arhitectul săpător să creadă într-o funcţie militară, de apărare.

Nelămurită îi apărea şi funcţia absidiolelor de la altar care nu coboară până la pardosea, eventual putând fi folosite ca dulapuri. Absidiolele ar fi putut fi o reproducere a bisericilor cu nave laterale, similitudini pentru Sân Nicoară aflând la Santa Fosca din Torcello, Daphni de lângă Atena (secolul IX), Sfântul Nicomed de la Atena (secolul XI), unde ele serveau drept proscomidie şi diaconicon.

Iluminarea slabă a bisericii doar prin ferestruica din altar, s-ar putea datora funcţiei sale de capelă funerară a bisericii domneşti vecine. Analogii pentru această interpretare sunt semnalate la capela Saint-Croix de la Mont-Majour, Saint-Saturnin şi Portincalla (Franţa).

Deşi arhitectului Nicolae Gabrielescu i se păreau fireşti comparaţii cu bisericile din Franţa şi Italia, concluzia sa este surprinzătoare: „însă din cercetările de mai sus am văzut că clădirea aceasta trebuie să fi avut altă întrebuinţare decât ca biserică şi apoi originea arhitecturii şi felul construcţiei ne împiedică a crede că era catolică"[16].

Din acelaşi punct de vedere, arhitectural, în ultima sa contribuţie – sinteza franceză a monumentalei sale *Evoluţii a arhitecturii în Muntenia*, Nicolae Ghika-Budeşti (1869–1943), după ce reia opinia construirii bisericii Sân Nicoară de Nicolae Alexandru Basarab pentru soţia sa catolică, opinie precedată de un prudent „se zice", plasează totuşi edificiul pe la 1350 sau poate chiar mai înainte. Arhitectul istoric face să derive Sân Nicoară din tipul capelelor de la Turnu Severin, având în

[15] Nicolae Gabrielescu, *Ruina Sân Nicoară din Curtea de Argeş. Studiu arheologic*, Bucureşti, 1888, p. 9.

[16] *Ibidem*, p. 14.

vedere compunerea naosului din trei travee egale, marcate prin arcurile dublouri de cărămidă care întăresc bolta în leagăn. Pronaosul pătrat, mai mic, are deasupra un turn masiv cu trei rânduri de ferestre suprapuse cu arcuri în plin cintru, sugerând forme ale clopotnițelor romanice. Intrarea se face pe latura de vest, între doi contraforți, al căror rol îi apare nelămurit. Altarul are de ambele părți ale absidei centrale două abside mai mici, formând în interior nişe.

Arhitectul şef al Comisiunii Monumentelor Istorice socoate biserica Sân Nicoară un edificiu cu influențe bizantine – zidăria cu piatră încastrată în cărămidă, tripla absidă cu exteriorul în fețe tăiate şi bolta altarului în cărămidă pusă pe curmeziş – şi occidentale – turnul clopotniță cu contraforții săi – amestec corespunzător secolului al XIV-lea[17]. Asemănarea cu Bogdan Saray de la Constantinopol este sugerată.

Dar nu fără importanță pentru chestiunea în discuție sunt concluziile arhitectului Nicolae Ghika-Budeşti referitoare la însuşi obiectivul principal al cercetărilor din 1920 de la Curtea de Argeş – biserica Sfântul Nicolae Domnesc. Analiza sa a fost facilitată de sinteza din 1916 a lui Gabriel Millet referitoare la arhitectura bizantină, dar şi de investigațiile întreprinse cu Gheorghe Balş la ruinele de la Mesembria (Nesebăr) şi doar ale celui din urmă la bisericile din Serbia[18]. Concluzia sa este că Sfântul Nicolae Domnesc se încadrează tipului de biserici pe plan de cruce greacă înscrisă, apărut în Imperiul bizantin în secolele X–XI, răspândită până în secolul al XIV-lea la Thessalonic şi Sfântul Munte Athos.

Tipul este foarte rar în alte zone ale Peninsulei Balcanice, Nicolae Ghika-Budeşti enumerând, din vremea lui Ştefan Duşan (1331–1355) biserica sa din Mateić şi la Mesembria Sfântul Ioan Aliturgitos, datată, atunci, în secolul al XV-lea. După cercetările sale, cea de la Mateić înfățişează cele mai mari asemănări cu Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş, cea din Mesembria încadrându-se altei evoluții[19].

Surprinzător, ilustrul, dar atât de smeritul arhitect, se opreşte la indicarea acestor drumuri ale cercetării de o atât de făgăduitoare perspectivă, nu numai pentru Sfântul Nicolae Domnesc, ci şi pentru Sân Nicoară.

În monografia *Curtea de Argeş văzută prin monumentele sale din 1940*, regretatul preşedinte al Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice, profesorul Grigore Ionescu, se apleca şi asupra bisericii Sân Nicoară, pe care o socoate de la început contemporană sau chiar cu câțiva ani mai veche decât „biserica curții domneşti din vale". El semnalează consolidarea

[17] Nicolae Ghika-Budeşti, *L'Ancienne architecture religieuse de la Valachie. Essai de synthèse*. Quatre conférences tenues à la Sorbonne. École des Hautes Études. Séction des Sciences Réligieuses, en 1937, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", XXXV, 1–2, 1942, p. 10–112, pl. I, fig. 3–10.

[18] Gabriel Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916; idem, *L'ancien art Serbe*, Paris, 1910; Gheorghe Balş, N. Ghika-Budeşti, *Ruinele din Mesembria*, Bucureşti, 1912; Gheorghe Balş, *Câteva biserici din Serbia*, Bucureşti.

[19] Pentru imaginile bisericii Naşterea Fecioarei de la Mateić, Kumanovo, v. Svetlana Tomeković, *Database of Byzantine Art*, http://ica.princeton.edu/tomekovic/main.php.

ruinelor efectuată de Comisiunea Monumentelor Istorice în 1915 şi respinge ideea unei „refaceri, care nu mai era nici posibilă şi nu-şi mai avea nici rostul”[20].

După plan, biserica Sân Nicoară nu ar fi putut fi decât ortodoxă, „primul exemplu de arhitectură bizantină” în Ţara Românească, după parament având „înfăţişarea caracteristică monumentelor provinciale bizantine din acea vreme”[21]. Semicalotele absidei şi absidiolei din stânga erau cu cărămizile dispuse după un procedeu bizantin în evantai, în vreme ce la absidiola din dreapta în inele plane. Naosul era acoperit cu o boltă semicilindrică continuă, întărită cu două arcuri dublouri. Profesorul-arhitect remarca păstrarea în pronaos, în colţul din stânga, a amorsei unei bolţi cilindrice dispusă însă transversal pe pronaos „deasupra căreia, într-o epocă posterioară, necunoscută, s-a ridicat numai din cărămidă aparentă, un înalt turn prismatic, ce a putut fi loc de observaţie asupra oraşului, sau poate numai clopotniţă a bisericuţei”[22]. Socotind desenul lui Bouquet – pe care-l consideră de la 1826 – nu lipsit de fantezie, Grigore Ionescu se întreabă chiar dacă turnul va fi fost vreodată terminat. El combate părerea lui Nicolae Iorga că biserica ar fi opera unor meşteri ardeleni şi nu se alătură nici lui Nicolae Ghika-Budeşti, care o compară cu paraclisul de la Bogdan Sarai din Constantinopol, al cărui sistem de boltire era diferit. Grigore Ionescu îmbrăţişează însă cu unele corective analogia propusă de Orest Tafrali cu capelele de la Trapezita, conchizând că Sân Nicoară „este opera unor meşteri bizantini crescuţi la una din şcolile de arhitectură provincială din Balcani”[23]. În sfârşit, el respinge cu totul identificarea edificiului cu sediul episcopiei catolice, întemeindu-se tocmai pe raportul de la 1603 a lui Bernardino Quirini, unde se spune că biserica acelei episcopii de la Argeş fusese cu totul dărâmată[24].

Biserica Sân Nicoară nu putea lipsi, de bună seamă, din fundamentala *Istoria artei feudale în Ţările Române* a academicianului Virgil Vătăşianu. Încadrarea sa în acelaşi tip de edificii de cult cu acelea de la Cotmeana şi Severin reprezintă însă o anomalie, întrucât cele trei edificii prezintă planuri diferite. Nu poate fi vorba de similitudini între Cotmeana cu abside laterale şi bisericile de la Severin şi Sân Nicoară de la Curtea de Argeş, lipsite de acestea. Şi chiar dacă am accepta asemănarea dintre Sân Nicoară şi bisericuţa din cetatea Severinului după planurile lor, aceasta este foarte aproximativă. La Severin, absida altarului este circulară la interior şi pentagonală la exterior, la Sân Nicoară ea are doar trei laturi. Peretele despărţitor dintre pronaos şi naos are două deschideri, cu arcade susţinute de doi pilaştri şi un stâlp pătrat la Severin, o singură deschidere la Sân Nicoară. Cu totul alta este însă înfăţişarea altarului de la Sân Nicoară: după academicianul Virgil Vătăşianu „el e precedat de către două nişe pătrate, scobite în pereţii laterali ai navei şi flancat de două firide semicirculare în peretele de răsărit”[25]. Luând în

[20] Grigore Ionescu, *Curtea de Argeş. Istoria oraşului prin monumentele lui*, Bucureşti, 1940, p. 101.
[21] *Ibidem*, p. 102.
[22] *Ibidem*, p. 103, 105.
[23] *Ibidem*, p. 107.
[24] *Ibidem*, p. 110.
[25] Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, Bucureşti, 1959, p. 136–137.

discuție clopotnița ridicată deasupra „tindei" (pronaosului) – şi care de fapt deosebeşte cu totul Sân Nicoară de bisericile din aceeaşi serie creată ad-hoc – ilustrul istoric al artei medievale româneşti află imediat soluția. Consimțind în treacăt că pătrunderea clopotnițelor în arhitectura bizantină se datorează constituirii Imperiului latin de la Constantinopol, el indică similitudinea cu aceea a bisericii Stanimaka, ridicată sub domnia lui Ioan Asan al II-lea. Concluzia academicianului Vătăşianu este că Sân Nicoară a fost o biserică ortodoxă, înălțată de „aceiaşi meşteri români sau străini, dependenți de şantierele din Bulgaria, cărora li se datorează şi biserica de la Turnu-Severin şi cea de la mănăstirea Cotmeana şi ea trebuie să fi fost ridicată tot prin ultimii ani ai veacului al XIII-lea sau în primii ani ai celui următor"[26].

În sfârşit mai este semnalată o biserică asemănătoare ca plan celei din cetatea Severinului, descoperită numai ca fundații în curtea liceului din acelaşi oraş dunărean, dar al cărei altar semicircular la interior este septagonal la exterior.

Sân Nicoară şi bisericuțele de la Severin, în pofida seriei conturate anterior, îi impun o concluzie specială: „Aceste biserici-sală dovedesc că în ultimele decenii ale veacului al XIII-lea şi în anii imediat următori există o strânsă legătură între şantierele Țării Româneşti şi cele din regiunea de la Sudul Dunării, îndeosebi cele din Bulgaria, iar sporadic se desprind şi unele vagi influențe greceşti sau macedonene, precum şi altele constantinopolitane"[27].

Ilustrul istoric al artei medievale respingea cu totul ideea atribuirii bisericii Sân Nicoară cultului catolic, cu atât mai mult cu cât, pe urmele lui Nicolae Ghika-Budeşti şi uneori în discordanță cu acesta, analizase arhitectura de la Câmpulung-Muscel şi de la Turnu-Severin.

Spre a rezuma opiniile exprimate până acum de cei ce au săpat ori au studiat biserica Sân Nicoară, edificiul ar fi fie o capelă catolică ridicată sub domnia lui Basarab I († 1351/1352), dar după construcția Sfântului Nicolae Domnesc, fie o construcție de pe la A.D. 1500; pentru arhitecți şi istorici de artă, ea ar fi o biserică ortodoxă din veacul al XIV-lea sau chiar de la cumpăna cu cel de-al XIII-lea, turnul fiind eventual ridicat ulterior, sau chiar niciodată terminat. La aceasta trebuie adăugată obsesia înrâuririi sârbeşti, în pofida lipsei vecinătății medievale directe a Țării Româneşti cu statele sârbeşti.

Noile cercetări arheologice şi istorice de la Sân Nicoară, impuse de necesitatea imperioasă a consolidării monumentului, a refacerii sale, în condițiile degradării sitului şi pericolelor ce amenință construcția, trebuiau, din punctul de vedere istoric să încerce să risipească îndoielile referitoare la vechimea şi rostul acestei biserici. În primul rând trebuiau stabilite caracteristicile turnului de la Sân Nicoară şi ale întregului edificiu, vechimea sa; apoi, prin săpături pe platoul din jurul bisericii, să verifice dacă a existat o incintă a acesteia care să justifice tradiția unei „cetăți", în care au crezut odinioară şi Nicolae Iorga şi Orest Tafrali.

[26] *Ibidem*, p. 138–139.
[27] *Ibidem*, p. 139.

Tototdată, reluarea cercetărilor arheologice şi de parament era cerută şi de faptul că săpăturile anterioare nu se soldaseră cu rapoarte însoţite de planuri şi profile stratigrafice, iar sondajele domnului Nicolae Constantinescu, restrânse, au rămas inedite.

Campaniile de cercetare arheologică şi de parament din anii 2009–2011[28]. În vederea pregătirii săpăturilor arheologice au fost cercetate împreună cu Raluca Iosipescu, arhivele Institutului Naţional al Patrimoniului[29], fosta noastră Direcţie a Monumentelor Ansamblurilor şi Siturilor Istorice[30], îndeosebi fondul vechii Comisiuni a Monumentelor Istorice. Rezultatele sunt cu totul surprinzătoare pentru cunoaşterea degradărilor şi transformărilor suferite de monument.

Prăbuşirea în iarna 1885/1886 a colţului nord-vestic al turnului se datorase faptului că din 1882 epitropii bisericii dărâmaseră bolta altarului şi părţi de zid spre a vinde cărămida. În 1886, arhitectul Nicolae Gabrielescu refăcuse altarul, îl consolidase, *dar şi astupase fereastra absidiolei sudice.* Lucrările fuseseră continuate de Lecomte de Noüy, care reparase zidul de nord *şi absidiola de pe această parte a bisericii.* După moartea arhitectului francez, în anul următor, 1915, consolidarea fusese încheiată de Comisiunea Monumentelor Istorice. În sfârşit, înfăţişarea actuală a monumentului – fără distrugerile ultimilor ani – fusese realizată de Direcţia Monumentelor Istorice prin dezgroparea monumentului până la -0,28 m – altfel spus răşluirea unei părţi a stratului arheologic –, înălţarea şi completarea zidului nordic până la 2 m de la nivelul superior al soclului absidei, ţeserea zidăriei, rostuiri, refacerea şapei de ciment şi a grilajelor de la ferestre şi intrarea în turn.

De o deosebită importanţă îmi pare închiderea strâmtelor ferestre ale absidiolelor, *care astfel nu apar pe nici un plan al bisericii.*

Mai mult, consolidarea şi şapa revărsată peste restul zidului din colţul sud-estic al pronaosului – catul de jos al turnului – nu numai că denaturează citirea ruinei, *dar au acoperit lăcaşul scării în colimaçon care permitea accesul de la parter la primul cat al turnului* (vezi planul ridicat de arhitectul Gabrielescu modificat).

Cu acelaşi prilej al studiilor preliminare şi foarte recent la Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române am putut îmbogăţi dosarul iconografic pentru Sân Nicoară. La finele ocupaţiei austriace în Principate, în vara lui 1857, generalul conte de Coronini-Cronberg a dispus ca locotenentul şi destoinicul fotograf Ludwig Angerer să facă un album fotografic Curtea de Argeş[31]. Mă aflu pe urmele sale la Gorizia, dar, din fericire, în vechile colecţii ale Comisiunii Monumentelor Istorice se află o fotografie a lui H. N. Haydvogel după clişeul lui Angerer, înfăţişând, minune!, turnul de la Sân Nicoară întreg. Astfel este infirmată

[28] Pentru care vezi şi raportul din *Cronica cercetărilor arheologice*, Bucureşti, 2012.

[29] Cercetări întreprinse împreună cu Raluca Iosipescu.

[30] Direcţia, deopotrivă cu Comisia Naţională a Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice, înfiinţate sub Revoluţie, în februarie 1990, au fost suprimate în vara anului 1994 de regimul Iliescu.

[31] Informaţia datorată amabilităţii nedezminţite a prietenului Emanuel Bădescu de la Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române.

ciudata idee a profesorului Grigore Ionescu potrivit căreia turnul nu ar fi fost nicicând terminat. Mai importantă este însă înfăţişarea ferestrelor celor trei caturi ale turnului, mult mai înguste decât s-ar fi crezut şi care, astfel, nu exclud rostul său defensiv.

În sfârşit, în august-septembrie 2009 şi septembrie-octombrie 2010 Institutul pentru Studii de Apărare şi Istorie Militară din Bucureşti, cu sprijinul financiar al Arhiepiscopiei Argeşului şi Muscelului, prin bunăvoinţa IPS Sale părintelui arhiepiscop Calinic, a efectuat două campanii de cercetare arheologică la biserica Sân Nicoară din Curtea de Argeş, totalizând cinci săptămâni[32], însoţite de studii de parament, încheiate în vara anului 2011.

Obiectivele cercetării erau de a stabili mai precis parametrii construcţiei şi stratigrafia pentru a răspunde chestiunilor ridicate de Sân Nicoară: vechimea bisericii şi a turnului şi dacă au fost ridicate deodată, caracteristicile şi rostul celui din urmă – cu deosebire interesant pentru castelologie şi, deci, istorie militară –, întinderea şi caracterul sitului în care este implantată construcţia, existenţa unui zid de incintă, a unei fortificaţii pe colină în care crezuse şi Nicolae Iorga, la fel de importantă pentru trecutul militar românesc, raporturile între situl de la Sân Nicoară şi cel al bisericii Sfântul Nicolae Domnesc, în general cu oraşul Curtea de Argeş.

În cele două campanii s-au trasat şi lucrat: o secţiune magistrală prin axa longitudinală E-V a bisericii şi patru casete la interior, trei în naos şi una în pronaos, două secţiuni exterioare la nord şi una la sud de pereţii construcţiei, precum şi una la extremitatea nord-vestică a platoului pe care se ridică edificiul. Trasarea secţiunilor şi a casetelor a trebuit să se plieze constrângerilor de securitate a construcţiei, precum şi schelelor de susţinere a zidurilor ce ameninţau cu prăbuşirea, cea magistrală neputându-se prelungi la exterior spre a nu periclita stabilitatea edificiului, mai ales în dreptul altarului.

Secţiunea magistrală prin pronaos (confundat catului de jos al turnului) a descoperit fundaţiile zidurilor de vest şi de est ale turnului. Talpa fundaţiei zidului de vest se află la adâncimea de -2,45 m sub Wagriss-ul trasat de topografi şi arhitecţi, la -1,35 sub nivelul de călcare actual în interiorul turnului[33]. La -1,54 sub Wagriss, de pe temelia mai lată începe elevaţia zidului de est al turnului retrasă faţă de această parte a fundaţiei cu 0,25 m. Şanţul de fundaţie a fost săpat deci de la această cotă (-1,54 m W) până la grohotişul cu nisip solidificat care constituie miezul tare al botului de deal. Este evident că acest deal a fost la origine conul de dejecţie al unui torent, compactat în vremuri geologice şi acoperit de straturile succesive ale solului vegetal.

Arheologic, din săpăturile efectuate în acest carou, rezultă că *nivelul de călcare al constructorilor medievali în interiorul turnului se afla la -1,54 m W sau -0,34 m sub nivelul solului actual*.

[32] La pregătirea pe teren a campaniilor şi la desfăşurarea lor au participat: Raluca Iosipescu (Institutul Naţional al Patrimoniului), colonel (r.) Dan Căpăţână, Ionuţ Iancu (Universitatea Valahia – Târgovişte), Adrian Stănilă (Universitatea din Piteşti) şi Matei Neagu Iosipescu.

[33] Wagrissul se află la circa 1,10 m deasupra solului actual în biserică, în general nivelat de decapările succesive.

Se impune totuşi precizarea că solul actual pe întregul platou ca şi în interiorul bisericii este rezultatul unor prefaceri succesive în secolele al XIX-lea şi al XX-lea şi că, aşadar, situaţia nu reflectă decât în parte succesiunea depunerilor de după înălţarea edificiului.

Zidul de est al turnului a fost descoperit şi s-a păstrat în substanţa originală în secţiunea noastră arheologică la -1,12 m W (-0,10 sub solul actual). Talpa fundaţiei sale se găseşte la -2,35 m Wagriss şi începutul elevaţiei la -1,56 W (-0,36 m sub solul actual), cu o retragere, aparentă, de 0,35 m. Aparentă, deoarece aici elevaţia a fost răşluită de o asiză care ieşea în afară cu cca 25 cm. Secţiunea magistrală a scos la lumină şi cealaltă faţă a zidului, dinspre est, fundaţia având o mică îngroşare la -1,85 m W, iar retragerea aparentă a elevaţiei la -1,25 m W. În zidul de est al turnului în ax cu aceea din peretele vestic se afla o deschidere de circa 0,92 m păstrată după ultima consolidare a zidului şi care, probabil, păstrează dimensiunile celei originale.

Cercetarea atentă a paramentului elevaţiei zidului, facilitată de o casetă săpată în colţul nord-estic al turnului a arătat că de o parte şi de alta a zidului de est, la -1,54/-1,56 m W, s-a aşezat câte o grindă puternică de secţiune pătrată (cca 25 × 25 cm) pentru consolidarea şi stabilitatea zidăriei. Amprenta acestor grinzi şi dimensiunile lor au fost evidenţiate de cercetarea arheologică şi de parament. Grinzile pătrundeau în pereţii de sud şi de nord ai turnului şi respectiv ai naosului, ceea ce a fost constatat arheologic, constituind, după tehnica medievală de construcţie, armătura zidăriei.

Aceasta impune în proiectarea de consolidare-restaurare introducerea unei armături similare ca poziţie, fireşte dintr-un material neperisabil. Trebuie subliniat că ideea curentă potrivit căreia sistemul medieval de armare cu lemn a contribuit peste vreme la ruinarea construcţiilor nu este justă, durata existenţei grinzilor şi dulapilor fiind mult mai mare decât se crede şi structurile prismatice sau tubulare cu pereţi de mortar rămase după putrezirea mterialului lemnos având un rol important în aerisirea zidăriei şi chiar menţinerea rezistenţei acesteia.

Spre a reuni informaţiile referitoare la construcţia turnului rezultate din cercetările arheologice trebuie arătat că lăţimea fundaţiilor zidului de vest al turnului este de cca 2,15 m şi în elevaţia de 1,65 m. Lăţimea zidului estic al turnului este în fundaţie şi elevaţie de 1,40 m.

Imaginea reală a zidului estic al turnului şi chiar a întregii sale părţi ruinate a fost denaturată de turnarea unei şape grosiere de ciment cu prilejul ultimei „consolidări" a ruinei, care acoperă şi ascunde înfăţişarea sa originală.

Dimensiunile încăperii de la parterul turnului sunt de cca 3,10 m × 5,45 m, creind o suprafaţă de aproape 17 mp.

În interiorul culoarului de acces în turn de la vest (lungime 1,65 m, lăţime 1,25 m), la + 0,35 m Wagriss şi la 0,25 m de la faţa exterioară a zidului de află lăcaşul grinzii de blocare a porţii, desigur din lemn şi ferecată, a turnului. Grinda de blocare avea profilul patrulater cu dimensiunile de 14,5 × 17,5 cm.

În interiorul turnului s-au făcut de-a lungul timpului mai multe înmormântări. Osemintele au fost însă răscolite şi materialul în parte luat, mai ales cu prilejul săpăturilor lui Virgil Drăghiceanu.

Săpăturile din 2009 şi 2010 au relevat stratigrafic gropile săpate în anul 1920 pentru scoaterea osemintelor şi mai ales a obiectelor. Prin cercetarea atentă în

secțiunea magistrală a fost descoperit către peretele estic al turnului la -2,10 Wagriss rămăşiţele fundului carbonizat al unui coşciug orientat E-V şi partea superioară a unui craniu deplasat în profilul sudic al secțiunii. Printr-un parteneriat cu Centrul de Studii Transilvane de la Cluj se va încerca datarea mai precisă a fragmentului de craniu descoperit.

Caseta din colțul nord-estic a scos la iveală o monedă mare de argint de 20 Zwanziger de la împăratul Ferdinand I al Austriei (1835–1848), ceea ce ar putea data, eventual, ultima etapă de folosire a bisericii şi abandonarea sa după catastrofalul cutremur din Țara Românească de la 1838.

Secțiunea magistrală a atins absida altarului – *semicirculară la interior în fundaţie şi elevaţie* – în dreptul ferestrei din axul acestuia.

Talpa fundației absidei se află la -3,34 m sub Wagriss acolo unde, probabil, constructorii medievali au găsit un sol consolidat sau au socotit adâncimea suficientă pentru echilibrul static al edificiului. Constatarea este relevantă pentru relieful primitiv al platoului, turnul fiind construit în partea cea mai înaltă a sa, unde a şi profitat de solul natural compactat. Altarul însă a fost ridicat la marginea de est a platoului şi panta ca şi solul nu au fost la fel de prielnice. Elevația altarului începe de la -1,67 m Wagriss, fiind retrasă faţă de masivul de temelie cu 0,35 m. Începutul elevației, cota -1,67 reprezintă totodată nivelul de călcare în altar al constructorilor medievali. O nouă retragere a elevației la cca -1,20 m cu încă 0,15 cm, forma, poate, exedra. Grosimea zidului actual al absidei altarului, poligonală la exterior, este de 0,97 m. Fereastra din axul absidei este în ambrazură cu o deschidere de 0,50 m la interior şi 0,25 m la exterior.

Spre a completa cunoşterea acestei părți a construcției am trasat şi lucrat la exterior, perpendicular pe latura de nord, la joncțiunea naosului cu altarul, o casetă care a pus în evidență fundațiile. Ele par refăcute, paramentul din bolovani de râu şi cărămidă, fiind realizat în grabă şi cu totul neîngrijit.

Cercetarea a continuat în colțul nord-vestic al naosului printr-o casetă care trebuia să lămurească chestiunea accesului direct de pe latura de sud şi legătura dintre turn şi naos. Zidul sudic al naosului are o grosime de 1,32 m, având o alternanță de pilaştri încastrați, care-i sporesc rezistența şi portanța.

Pe patul de mortar pus deasupra temeliei s-au păstrat între pilastrul interior al peretelui sudic al naosului şi zidul estic al turnului, la -1,13 m sub Wagriss, o asiză (un rând) de cărămizi late, similare celor ale turnului, care sunt, cel mai probabil, restul primei pardoseli a naosului. Trebuie remarcată concordanța dintre adâncimile nivelului păstrat al intrării din turn în naos, a ieşindului al doilea din temelia absidei şi a acestei asize de cărămizi pentru a fixa la *cca -1,15 m sub Wagriss nivelul pardoselii originale de cărămizi din naos*.

Cât priveşte accesul direct de pe latura de sud, de afară în naos, lat de 0,92 m – asemeni celui din turn în naos –, cercetările arheologice şi de parament arată că este o amenajare nouă, făcută după modelul celei de la turn în naos, întrucât aici o porțiune de zid, cuprinzând şi posibilul acces, se prăbuşise.

La zidul vestic al naosului a fost găsit sub căciula şapei moderne lăcaşul grinzii de consolidare şi pătrunderea ei în peretele sudic al naosului.

Pentru completarea cunoaşterii acestei părți a monumentului şi în general a sitului a fost trasată şi lucrată o secțiune perpendiculară pe zidul de sud la

joncțiunea naosului cu baza turnului. Fundațiile s-au dovedit a fi fără vreo soluție de continuitate. Prelungită până la marginea platoului secțiunea nu a surprins vreo incintă, ci numai înmormântări şi reînmormântări, databile după materialul ceramic sporadic în secolele XVII–XVIII.

În vederea lămuririi aceleiaşi chestiuni a eventualei incinte o ultimă secțiune şi ulterior o casetă au fost trasate şi lucrate pe propugnaculul nord-vestic al platoului. Aici la -0,15 m sub solul actual au apărut oseminte provenind de la reînhumări şi un schelet *in situ* la degetul mâinii căruia a fost găsit un inel de metal alb cu decor în solzi. Secțiunea prelungită până la marginea platoului nu a scos la iveală vreun zid de incintă. Adâncimea mică a înmormântărilor de aici este, poate, urmarea decapărilor pentru amenajarea platoului ca grădină publică a oraşului, însuşi acest propugnacul fiind locul fostului foişor al fanfarei militare.

*

Materialul arheologic descoperit în săpături, cu precădere ceramic, se încadrează în secolele XIV–XVIII. Ca element de datare mai este de semnalat rozeta unui pinten din secolul al XIV-lea şi fragmentul de cahlă plată, roz, nisipoasă, cu un motiv floral – laleaua –, răspândit din prima treime a veacului al XVIII-lea.

De o deosebită importanță pentru datare este studiul de parament şi de istorie a arhitecturii. Compararea vechilor fotografii ale edificiului cu situația de astăzi arată, prin felurile de cărămizi utilizate şi zidire, meremetiselile de peste ani, transformările datorate restauratorilor şi consolidatorilor. Schelele puse au îngăduit măsurarea a numeroase cărămizi din zidăria veche şi mai ales a turnului, ale căror dimensiuni variază ca lungime între 32,5 şi 34 cm, ca lățime între 18,8 şi 20 cm, iar ca grosime de la 3,2 la 4,5 cm. Rosturile de mortar au între 3 şi 5 cm grosime. Compararea lor cu acelea din zidăria bisericii Sfântul Nicolae Domnesc în zonele cu inscripții care certifică datarea în secolul al XIV-lea, ca şi cu cărămida descoperită zidită în celebrul mormânt nr. 10 cu paftaua, cu dimensiunile 33 × 20 × 5 cm, dovedesc utilizarea, practic, a aceloraşi cărămizi.

Cercetările de monumentalistică. Pe temeiul cercetărilor arheologice şi de parament au putut fi abordate mai lesne comparațiile propuse pentru încadrarea tipolgică a bisericii Sân Nicoară.

În Serbia există mai multe biserici latine (Latinskaia crkva), ceea ce face dificilă identificarea edificiului la care se referea Virgil Drăghiceanu.

O „biserică latină" se află în sudul actualei Serbii, la Prokuplje, raionul Topliča. În secolele XVI–XVII, aici, pe un important drum comercial spre Veneția şi Adriatica, s-a stabilit o colonie negustorească raguzană de vreo 60 de familii, având peste 50 de prăvălii (la mijlocul secolului al XVII-lea). La poalele dealului Hisar, în centrul târgului Prokuplje, se află „biserica latină" Jug Bogdanova, construită de un feudal local, pare-se către mijlocul secolului al XIV-lea. Aceasta a fost folosită de negustorii raguzani, care şi-au avut cimitirul aici[34]. Zidurile bisericii prezintă alternanța piatră-cărămidă, după tipicul bizantin, planul de navă, absidă

[34] Vezi Wikipedia, *Latinska crkva Prokuplje*.

semicirculară la altar, ocnițe pentru icoana de hram situată deasupra intrării pe latura de vest, iar în interior este pictată în frescă. Biserica a fost construită pe locul unei basilici bizantine, la rându-i urmând uneia timpurii creştine; săpăturile arheologice au descoperit un templu roman consacrat lui Hercule Hameum – ultimul fiind şi vechiul nume al aşezării.

O altă „biserică latină" („latinska crkva") se află la Gornîi Matejevać, lângă Niš. A fost construită cu probabilitate în prima jumătate a secolului al XI-lea, fiind printre puținele construcții supraviețuitoare etapei prenemanide. Tipul este de cruce greacă înscris cu arce susținute de pilaştri şi altar semicircular; turla este octogonală cu patru ferestre; zidăria bizantină cu alternanță de rânduri de piatră albă între cărămizi păstrează la interior modeste urme de fresce. Denumirea sa vine tot de la negustorii raguzani, care au folosit-o în secolul al XVI-lea ca edificiu de cult şi pare-se au adăugat şi pridvorul păstrat doar în fundații.

După plan şi elevație ambele biserici se deosebesc hotărâtor de Sân Nicoară. Ceea ce – doar după fundațiile păstrate – părea că este un turn deasupra pronaosului – „tindei" în terminologia lui Virgil Drăghiceanu şi a profesorului Vătăşianu –, era la ambele biserici însuşi pronaosul adăugat însă în secolul al XVI-lea unor edificii mai vechi, bizantine. Denumirea de „biserici latine" se referea tocmai la această fază finală de funcționare, raguzană, şi ea a indus în eroare pe „specialistul" român. Se poate afirma că eroarea a fost chiar dublă pentru că asemănările de construcție ale zidurilor l-au făcut pe Virgil Drăghiceanu să creadă chiar în existența unui tip de biserică catolică având paramentul de manieră bizantină, cu piatră în casete de cărămidă. Suprapunând bisericii Sân Nicoară o tradiție locală, a capelei catolice a doamnei papistaşe a lui Negru Vodă, autorul primelor săpături de la Curtea de Argeş a impus o interpretare ale cărei sechele se întâlnesc şi astăzi.

*

Biserica Naşterea Fecioarei din Mateić, Kumanovo (Macedonia) este, după cercetările mai noi, o parte a mănăstirii omonime, existentă către 1300, doar fresca ei fiind făcută pe la 1356–1360 prin grija țariței Elena, văduva lui Ştefan Dušan, şi a fiului lor, țarul Uroš[35].

Despre Sfântul Dimitrie din Veles este de remarcat stăpânirea îndelungată aici a lui Constantin Dragaš (1355–1395), după cum Sfântul Ştefan Martirul de la Kruševać a fost construită între 1370 şi 1374 sub patronajul cneazului Lazăr. Apariția acolo a absidelor laterale (sânilor), ca şi ferestrele cu menouri, rosacele – deşi amănunte constructive – exclud pare-mi-se această biserică din seria propusă[36]. Ele vor avea o înrâurire asupra etapei constructive din Țara Românească sub Radu I şi Mircea cel Bătrân.

[35] Maria G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material, Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries), The Medieval Mediterranean*, Brill, 2003, p. 303.

[36] Pentru imagini, vezi *Hilandar Research Library, Flickriver.com*. De remarcat şi vulturul bicefal încadrat de doi păuni la partea superioară a ancadramentului uneia dintre ferestre, asemănător celor de la Cozia.

Referinţele propuse, similitudinile de plan sau ale unor elemente constructive cu Karye Djami sau biserica din Stanimaka îndreaptă atenţia asupra acestor edificii care, ulterior lucrărilor arhitectului Nicolae Ghika-Budeşti şi profesorului Vătăşianu, au fost deseori studiate.

Mai recent, Robert G. Ousterhout a remarcat similitudinile paraclisului bisericii Karye Djami – luat ca unitate de sine stătătoare – cu mai multe alte edificii din Balcani cu o singură navă şi turnuri pe nartex (pronaos). O comparaţie cu bisericile Sfinţii Mihail şi Gavril sau Sfânta Paraschiva de la Mesembria (Nessebar) arată unele deosebiri, dar frapante asemănări cu biserica Sfintei Fecioare de la Stanimaka. În general, ca înrudiri de plan, Robert Ousterhout mai atrage atenţia asupra bisericilor stambuliote cu turlă, Toklu Dede Mesdjidi (probabil de la cumpăna secolelor XI/XII), şi – surpriză –, astăzi distrusa capelă Bogdan Saray[37].

La aceeaşi Karye Djami cercetările arheologice au evidenţiat existenţa unui turn clopotniţă din vremea Paleologilor aşezat pe traveea sud-vestică a exonartexului (pridvorului), accesibil printr-o scară în colimaçon construită în grosimea zidului sudic până la primul nivel. Nu este sigură deschiderea ferestrelor de la primul cat. Turnul, foarte probabil cu ferestre boltite deschise la ultimele două nivele, a fost înlocuit cu minaretul existent astăzi.

Introducerea turnurilor clopotniţă şi a clopotelor a fost desigur datorată constituirii, violente, a Imperiului latin de la Constantinopol. Impresionantul sunet al clopotelor a eclipsat vechea folosinţă a modestului sematron (semandron, grec) – toaca noastră. Astfel că în secolele XIII–XIV edificiile de cult al Paleologilor au fost prevăzute cu turnuri clopotniţă, adăugate şi la Sfânta Sofia, probabil chiar în vremea ocupaţiei frânce – după cum mărturiseşte pentru domnia lui Andronic al II-lea (1282–1328), Pachymeres. Poziţia turnurilor clopotniţă, adosate, incluse sau separate şi legate prin porticuri de corpul edificiului, a variat.

De altfel, în general, cucerirea turcă a dus la dărâmarea turnurilor clopotniţă, prin interzicerea folosirii clopotelor şi transformarea bisericilor în moschei.

Prin comparare cu exemplarele de turnuri clopotniţă cele mai bine păstrate – la biserica Bogorodića Ljeviška de la Prizren (1307–1309) şi Panatanassa de la Mistra (1428) – cel de la Karye Djami ar fi avut trei caturi şi o cupolă.

La Panatanassa de la Mistra turnul clopotniţă este adăugat la sud-vestul nartexului, este deschis la catul de jos şi unit cu arcadele de vest şi de sud, în vreme ce accesul se face la catul superior prin tribune (cor).

Includerea turnului clopotniţă în corpul bisericii, deasupra nartexului, apare cel mai timpuriu (sfârşitul secolului al XII-lea – începutul celui de-al XIII-lea) la biserica Sveta Bogorodiţa Petricika de la Stanimaka. Deşi planimetric se constată diferenţe între catul inferior şi partea superioară, ca şi în tehnica de construcţie a acestora, nu există argumente pentru a nu le socoti contemporane. Încăperea de sub turn pare să fi avut rosturi funerare.

Etapele răspândirii balcanice a acestui tip de turn clopotniţă par a fi, potrivit lui Robert G. Ousterhout, Sfântul Dimitrie de la Veles, Pantokratorul, Sfântul Mihail şi Gavril, Sfânta Paraschiva şi Sfântul Ioan Alitugetos din Mesembria

[37] Robert G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, în „Dumbarton Oaks Studies" 25, Harvard University, Washington D.C., 1987, p. 11.

(Nesebăr) şi, ceva mai târziu, la câteva biserici sârbeşti, între care Lazarića. Astfel se defineşte un tip de biserici cu o singură navă şi cu turnul pe nartex lat cât nava şi contrabalansând turla de deasupra aceasteia[38].

*

Biserica Sfintei Născătoare de Dumnezeu (Theotokos) este situată la circa 3 km sud de Stanimachos, pe o înălțime ce domina frontiera din Rhodopi dintre stăpânirea lui Ioan Asan al II-lea (1218–1241) şi Imperiul latin de la Constantinopol. Vechea fortăreață bizantină este pomenită mai întâi în statutele mănăstirii Bačkovo sub numele de Petrič (secolul XI), fiind refăcută sub Ioan Asan al II-lea. După moartea țarului (iunie 1241) ea revine Imperiului latin, apoi bizantin. Biserica are două nivele cu turnul larg rectangular. Pictura este din veacul al XIV-lea, când, sub țarul Ioan Alexandru, după 1344, a intrat în stăpânirea bulgară până la cucerirea turcă. Din 1934 Stanimachos/Stanimaka este botezată de autoritățile bulgare Asenovgrad.

Ceea ce impresionează din lista stabilită de Robert Ousterhout este dominanța planului la Mesembria: nu mai puțin de patru din bisericile cetății peninsulare au caracteristicile evidențiate prima dată la biserica Asăneştilor de la Petrić.

Este de subliniat că Nicolae Ghika-Budeşti, Gheorghe Balş şi Virgil Vătăşianu – necunoscuți autorului american – au identificat de mult posibilele filiații, pe de-o parte ale bisericii Sfântul Nicolae Domnesc, pe de altă parte ale lui Sân Nicoară cu cele din Mesembria, cu aceea de la Stanimachos.

*

Despre biserica Sfântului Ioan, cel „neconsacrat" („Aliturgitos"), deşi datele sigure lipsesc, totuşi construcția ei a fost redatată în secolul al XIV-lea – veacul următor fiind puțin propice înălțării ei –, mozaicurile şi abundența elementelor de marmură plasând-o printre marile monumente bizantine ale Pontului Stâng medieval. Din nefericire cutremurul catastrofal din 1913 („Čirpansko") a distrus în mare parte clădirea, astfel că investigațiile lui Gheorghe Balş şi Nicolae Ghika-Budeşti chiar din preajma catastrofei au o deosebită valoare pentru încadrarea sa tipologică. Planul este în cruce greacă înscrisă cu baza turlei susținută de patru coloane. Lungimea edificiului este de 18,5 m, lățimea de 10 m, cu intrări pe la nord şi sud, mai rar întâlnite. Altarul are trei abside.

Nicolae Ghika-Budeşti constată însă – ceea ce i se părea o evoluție diferită față de Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş – că „pronaosul se transformă, astfel încât deasupra lui să se poată ridica o clopotniță dreptunghiulară"[39].

Cazul nu este însă unic la Mesembria, unde şi biserica lui Hristos-Panthocrator (secolele XIII–XIV) are un turn patrulater peste pronaos, păstrat până la primul cat.

[38] *Ibidem*, p. 106–109.

[39] N. Ghika-Budeşti, *Arhitectura Bisericii Domneşti*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", X, 1917–1923, p. 121.

Dar şi biserica Sfinților Mihail şi Gavril din aceeaşi cetate pontică are pronaosul transformat într-un puternic turn din care se păstrează un ciot[40].

Marea surpriză a venit însă de la cercetările arheologice întreprinse mai cu seamă în ultimele decenii ale secolului trecut în NE Bulgariei şi în primul rând la Caliacra, reşedința despotului Dobrotiță, conduse de regretatul Gheorghi Djingov[41].

Studiul fundațiilor bisericii nr. 1 de la Caliacra, întreprins de arhitecta Maria Iossifova, relevă că în cazul acestei biserici – lungă de 15,80 m şi lată de 8,70 m, cu o singură navă, absida altarului semicirculară atât la interior cât şi la exterior – deasupra pronaosului s-a înălțat un turn cu un singur cat. Reconstituirea Mariei Iossifova este îndreptățită de păstrarea în fundațiile bisericii a începutului scării amenajate în grosimea peretelui dintre naos şi pronaos, scară începând pe fațada sudică a bisericii. Pentru analogii autoarea reconstrucției trimite la biserica Sfintei Paraschiva de la Mesembria. La o privire atentă se constată totuşi că, spre deosebire de biserica de la Caliacra, Sfânta Paraschiva de la Mesembria – care în treacăt fie spus se păstrează doar până la nivelul parterului – are absida altarului poligonală la exterior, şi nu semicirculară. De bună seamă că atât decorația fațadelor, cât şi elevația turnului clopotniță şi a turlei sunt supuse cauțiunii, mai cu seamă prin analogia cu Sfânta Paraschiva de la Mesembria. După cercetările arheologice ale lui Gheorghi Djingov, ca şi potrivit studiilor Mariei Iossifova, biserica nr. 1 de la Caliacra datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea[42].

După cercetările de la Silistra ale lui Stepan Anghelov şi studiile lui Gheorghi Atanasov şi Stela Donceva şi biserica catedrală din Drâstorul secolelor XIII–XIV, reconstruită peste aceea din secolul al XI-lea, fusese prevăzută, într-o ultimă fază, cu un turn, adosat însă la mijlocul zidului de nord al navei[43]. Propunerea de reconstrucție, prin plan şi caracteristici înfățişează însă mai degrabă un turn de fortificație din secolul al XVII-lea.

Astfel că la capătul unei investigații privitoare la bisericile construite pe acest plan cu turn clopotniță pe nartex (pronaos), cele de pe litoralul vest-pontic şi cu deosebire cele de la Mesembria şi Caliacra se apropie cel mai mult de biserica Sân Nicoară de la Curtea de Argeş.

Concluzia este pe deplin firească dacă se rememorează împrejurările mutării scaunului metropolitan de la Vicina la Curtea de Argeş, ale influențelor Bizanțului provincial cu care, către 1359, Țara Românească ajunsese să se învecineze şi să-l moştenească, mai întâi ecleziastic, înainte de a-l anexa teritorial, treptat, din vremurile domniei principelui Radu I[44].

[40] Maria Iossifova, *Some Varieties of the Cross-Domed Churches of the "Tight Cross" Variant*, în „Archaeologia Bulgarica", I, 1997, p. 64.

[41] V. Gheorghi Djingov, Ana Balkanska, Maria Josifova, *Kaliakra*, t. I, Sofia, 1998.

[42] Pentru cercetarea arheologică, vezi Gheorghi Djingov, *Srednoekovna țărcva v Kaliakra*, în „Izvestia na arheologiceski institut", XXXIII, 1972; pentru reconstituirea arhitecturală, Maria Iosifova, *Some varieties of the cross-domed churches of the „Tight cross" [type no. I] variant*, în loc. cit.

[43] Gheorghi Atanasov, *Dobrudjanskoto despostvo*, Veliko Tărnovo, 2009, p. 327–328.

[44] Vezi Sergiu Iosipescu, *Contribuții la domnia principelui Radu I şi a alcătuirii teritoriale a Țării Româneşti în secolul al XIV-lea*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXVIII, 2010, p. 25–48.

*

Cu aproape două decenii în urmă, cercetând săpăturile Comisiunii Monumentelor Istorice şi restaurarea bisericii Sfântul Nicolae Domnesc din anii 1910–1920, ajungeam la concluzia că deasupra pridvorului acesteia se va fi aflat o încăpere şi că alta trebuie să fi fost elevaţia de deasupra acesteia[45]. Pe temeiul studiilor comparatiste de istoria artei această posibilitate fusese sugerată încă de Orest Tafrali[46]. Situaţia este însă ceva mai complexă.

Tabloul votiv de pe peretele nord-vestic al naosului, refăcut probabil la 1827 de zugravul Panteleimon, pune în mâinile perechii princiare, Radu mare voievod[47] şi doamna Ana, o machetă a bisericii cu două turle pe pronaos neverosimile prin înălţime. La vremea preînnoirii picturii, la 1827, Sfântul Nicolae Domnesc avea cu adevărat deasupra pridvorului două mici turle de lemn învelite cu tinichea, îndepărtate la restaurarea de după 1911(vezi foto).

Dar zugravul Panteleimon văzuse în vechea pictură altceva, cu mult mai înalt şi de aici strania sinteză. *Pentru că pictură originală a machetei bisericii Sfântul Nicolae Domnesc avea peste pronaos un turn asemănător celui care se mai păstrează, din fericire, măcar în parte, la Sân Nicoară*[48].

La parterul acesteia se afla o încăpere, desigur *scriptorium* şi arhivă a Mitropoliei Ţării Româneşti.

Astfel, cercetările de la Sân Nicoară sunt relevante pentru introducerea în arhitectura Ţării Româneşti a mijlocului secolului al XIV-lea a unui tip de biserică

[45] Idem, *Comisiunea Monumentelor Istorice iniţiatoarea cercetărilor de arheologie medievală – săpăturile de la Curtea de Argeş,* în „Revista Monumentelor Istorice", LXI, 2 (1992), p. 29–30: „Compararea formei acoperişului de peste pronaos din desenul lui Bouquet cu fotografia timpanului vestic al turlei centrale şi a extradosului bolţilor pronaosului la „desfiinţarea" turlelor de tinichea (iulie–august 1911) relevă existenţa deasupra pronaosului a unei încăperi cu boltă semicilindrică, luminată, probabil printr-o fereastră de pe faţada vestică a bisericii. Ea avea către naos două ferestruici şi o deschidere mai mare cu un parapet de cărămidă. După inscripţiile de pe tencuiala cu ornament geometric, de aşteptare a frescei, din pervazul deschiderii mari, inscripţii semnalate cu prilejul restaurării de pictură în curs şi aparţinând unor grămătici ai voievozilor Basarab şi Alexandru, rezultă funcţia încăperii de peste pronaos – o anexă a cancelariei domneşti... Accesul la această încăpere se făcea pe scara amenajată în grosimea zidului dintre naos şi pronaos, intersecţia de bolţi la ieşirea sa deasupra pronaosului întrezărindu-se în fotografia din 1911. Intrarea pe culoarul scării, situată la cca 3 m înălţime în colţul nord-vestic al naosului, se făcea prin câteva trepte, poate de lemn, a căror substrucţie de bolovani, în retragere ca şi amprenta lor mai sus pe zidul nordic al naosului, au fost descoperite de săpăturile din 1920". Demonstraţia a fost preluată, fără a cita studiul din care se inspirase, de Dan Mohanu (vezi în ultima instanţă textul republicat în „*Calea grămăticilor" de la Argeş. O reconstituire virtuală a bisericii Sf. Nicolae Domnesc*, în *Izvoare istorice, artă, cultură şi societate. În memoria lui Constantin Bălan (1928–2005)*, ed. Constantin Rezachevici, Fundaţia Speteanu, Bucureşti, 2010, p. 63–91).

[46] Orest Tafrali, *Monuments Byzantins de Curtea de Argeş*, Paris, 1931, p. 40–41.

[47] Voi reveni cu un studiu special asupra identificării principelui Radu I în tabloul votiv.

[48] În anii 1990–1993, ca director ştiinţific, apoi şef al serviciului cercetării ştiinţifice al Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice, am încercat zadarnic să-l determin pe domnul Dan Mohanu, pe atunci titularul restaurării picturii de la Sfântul Nicolae, să abordeze tabloul votiv spre lămurirea chestiunilor fundamentale ale istoriei bisericii şi chiar Ţării Româneşti.

ilustrat în vecinătate, la Curtea despotului Dobrotiță de la Caliacra şi la Mesembria. Împrejurările acestei influenţe, a împrumutului de meşteri, se pot reconstitui plauzibil[49]. După ocuparea cetății Vicina de către forţele marelui han Őzbeq – spre transformarea ei către 1340 într-o bază de acţiune împotriva Constantinopolului şi a Strâmtorilor[50] – refugierea mitropolitului dunărean la Curtea Basarabilor şi apoi extinderea orientală a Țării Româneşti – în împrejurările cruciadei antimongole – au constituit premisele marii cotituri în istoria principatului de la 1359, asupra căreia a atras cu precădere atenția, şi acum în urmă, domnul profesor Şerban Papacostea[51]. Venirea la Curtea Basarabilor a mitropolitului de Vicina avea să fie una dintre premisele întemeierii scaunului metropolitan şi domnesc de la Argeş.

La moartea marelui voievod Basarab I era deschis şantierul de construcţie a bisericii mitropolitane de la Curtea de Argeş, zidirea bisericii Sfântului Nicolae fiind în plină desfăşurare la 1351/1352, când pe mortarul umed se făcuse însemnarea morții la Câmpulung a domnului întemeietor al dinastiei.

O ultimă chestiune legată de posteritatea tipului de plan de la Sfântul Nicolae Domnesc şi Sân Nicoară: acelaşi Nicolae Ghika-Budeşti atrăgea atenția asupra bisericii de la Hârteşti, astăzi parte a satului Țițeşti, comuna Bucşeneşti-Lotaşi din buza Piteştilor. Deşi pisania păstrată este de la 1531/1532, totuşi, pe temeiul similitudinii de plan, el socotea clădirea cu mult mai veche, din secolul al XIV-lea[52]. Revenind asupra bisericii într-o cercetare specială[53], Emil Lăzărescu o plasa larg de la finele secolului al XIV-lea până la data pisaniei, exprimându-şi speranța în rezultatele viitoarelor cercetări arheologice[54].

*

Starea actuală a cercetării şi perspective. Atentul studiu diplomatic şi cartografic al domnului Pavel Chihaia privitor la biserica Adormirea Maicii Domnului, ctitoria lui Vlad vodă Dracul de la Argeş[55], a confirmat aserțiunea lui Nicolae Iorga potrivit căreia Sfântul Nicolae Domnesc a fost sediul primei mitropolii a Țării

[49] Este şi o dovadă a funcționării „coridoarelor culturale" evocate de domnul Răzvan Theodorescu în cartea sa *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti*, Bucureşti, 1974, îndeosebi p. 339–348 (capitolul de concluzii *„Coridoare culturale" şi începuturile civilizației medievale româneşti*).

[50] Vezi Vitalien Laurent, *L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin*, în „Revue des Études Byzantines", Paris, 18 (1960), p. 145–162.

[51] Şerban Papacostea, *Orientări şi reorientări în politica externă românească: anul 1359*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXVII, 2009, p. 9–24.

[52] Nicolae Ghika-Budeşti, *Biserica din Hârtieşti–Muscel*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", XXVII, 1934, p. 19–27.

[53] Emil Lăzărescu, *Despre vechime bisericii din Hârteşti*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", IX, 2(1962), p. 386–398.

[54] În cimitirul din jurul bisericii se aflase o monedă de la Vladislav al II-lea (*ibidem*, p. 392–393), ceea ce putea data cimitirul de la mijlocul secolului al XV-lea.

[55] Pavel Chihaia, *Cele două locaşuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeş, deduse din hrisoavele lui Neagoe Basarab*, în „Mitropolia Olteniei", XIX, nr. 7–8 (1967), p. 597–612 şi în Idem, *Din cetățile de scaun ale Țării Româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 46–65.

Românești[56]. Consecințele acestei constatări nu au fost relevate. Ultimele săpăturile arheologice întreprinse la Sfântul Nicolae Domnesc trebuiau să recunoască, *in sotto voce*, existența, probabilă a curților domnești *sub fostul spital al orașului Curtea de Argeș*, azi Muzeul de Istorie.

Altminteri, și mai de-a dreptul spus, ansamblul din jurul bisericii Sfântul Nicolae Domnesc nu este, în realitate, acela al curților domnești, ci al mitropoliei Țării Românești, care a funcționat aici de la 1359, odată cu mutarea scaunului de la Vicina la Curtea de Argeș.

Studiile recente patronate de regretatul Petre Ș. Năsturel referitoare la existența anterioară a unei episcopii subordonate Patriarhiei de Târnovo[57], fac de asemenea posibilă localizarea tot aici, în biserica anterioară celei ridicate de principele Nicolae Alexandru, a sediului acestei episcopii.

Ansamblului Mitropoliei Țării Românești de la Sfântul Nicolae Domnesc îi aparține și biserica Sân Nicoară. Funcția ei trebuie să fi fost aceea de bolniță și construcția sa va fi urmat simultan sau imediat celei a bisericii mitropolitane cu hramul Sfântului Nicolae. De altfel, însuși numele ei nu este altceva decât o derivare din același Nicolae.

Dovada stă în mărturia lui Paul de Alep. Vizitator al Curții de Argeș în ianuarie 1657, venit tocmai spre a vedea minunata întocmire a mănăstirii lui Neagoe voievod, el însemna că orașul are nouă biserici, dintre care patru închinate Sfântului Nicolae[58]. Comentatorul ediției, Nicolae Stoicescu, se grăbea să îndrepte „eroarea", arătînd că „în realitate" erau doar două biserici cu acest hram, cea domnească și Sf. Nicolae din târg. Dar un act de la 13 ianuarie 1613 amintea biserica mică din colțul sfintei mănăstiri cu hramul Sfântului Nicolae, miluită încă de Despina, doamna lui Neagoe vodă Basarab[59]. A patra cu hramul Sfântului Nicolae nu putea fi decât Sân Nicoară, mărturia indirectă a lui Paul de Alep fiind și confirmarea caracterului ortodox al bisericii.

*

Biserica Sân Nicoară, ca și prototipul ei Sfântul Nicolae Domnesc, înfățișează o opțiune, aceea pentru sinteza între Occident și Orient, întrucât, evident, bisericii în cruce greacă i se adaugă o campanilă. Desigur, sinteza se făcuse, poate, în imperiul de la Thessalonic, pe frontierele celui latin de Constantinopol și trecuse în împărăția Asăneștilor și, mai aproape, în despotatul lui Dobrotiță. De la Mesembria ea a ajuns la Caliacra și, de aici, la Curtea de Argeș. Veriga pierdută a fost, probabil, Vicina.

[56] N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, București, 1929, p. 37–39. Vezi și contribuția părintelui Ion Ionescu, *Despre primul lăcaș al Mitropoliei Țării Românești de la Curtea de Argeș*, în „Mitropolia Olteniei", 1–2 (1969), p. 55–60.

[57] Dan Ioan Mureșan, *Philothée Ier Kokkinos, la métropole de Hongrovalachie et les «empereurs de la terre». Istorie bisericească, misiune creștină și viață culturală. II. Creștinismul românesc și organizarea bisericească în secolele XIII–XIV. Știri și interpretări noi*, Galați, 2010, p. 335–406.

[58] *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 164.

[59] *DIR.B.*Veac XVII, vol. II, p.136.

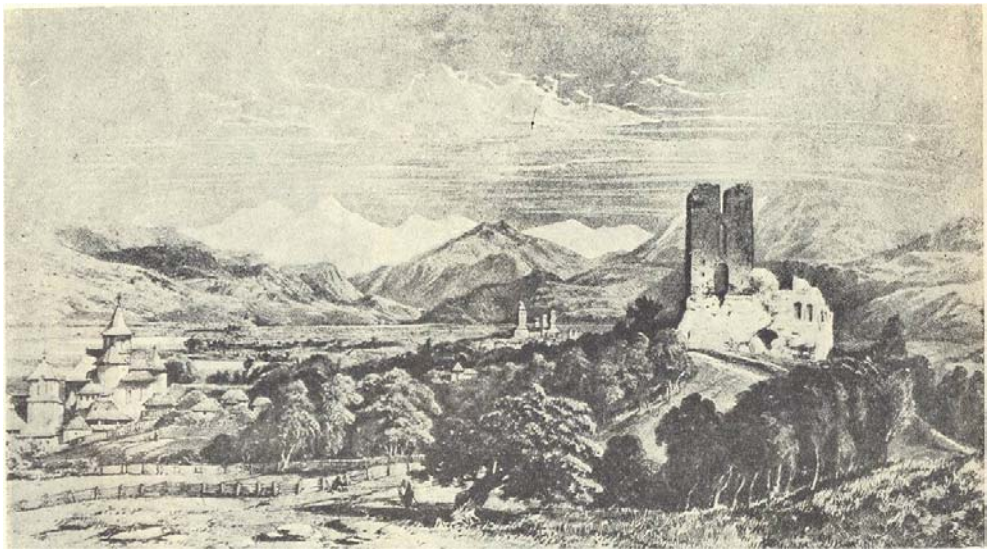

Figura 1. Michel Bouquet, Vedere spre mănăstirea din Curtea de Argeş (1840).

Figura 2. Biserica Sân Nicoară – vedere actuală (foto S. Iosipescu, 2008).

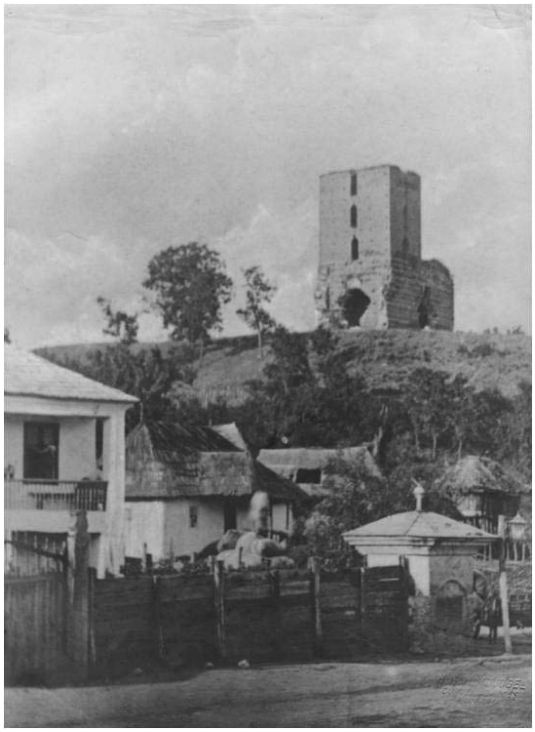

Figura 3. Biserica Sân Nicoară – fotografie din albumul lui Ludwig Angerer, 1857
(Arhiva Institutului Național al Patrimoniului – Bucureşti).

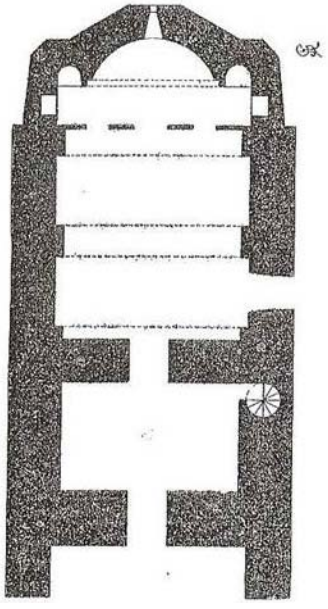

Figura 4. Biserica Sân Nicoară – planul Gabrielescu modificat
în urma cercetărilor din anii 2009–2011.

Figura 5. Biserica Sân Nicoară – aspect al săpăturilor arheologice.

Figura 6. Biserica Bogorodița Petrica de la Stanimachos, azi Asenovgrad.

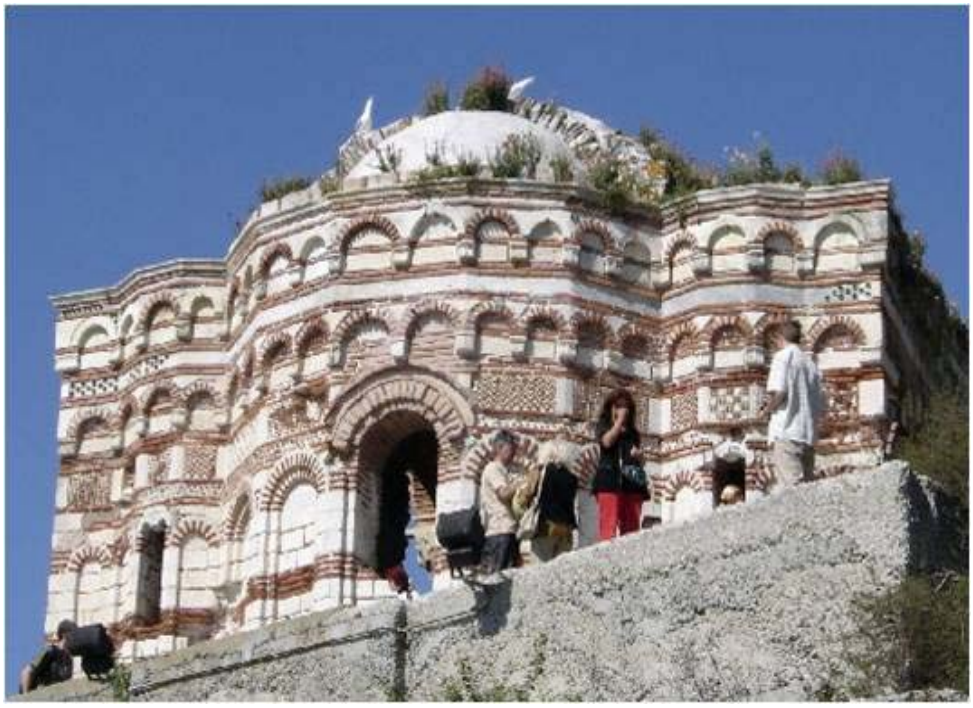

Figura 7. Biserica Sfântului Ioan Aliturgetos din Mesembria.

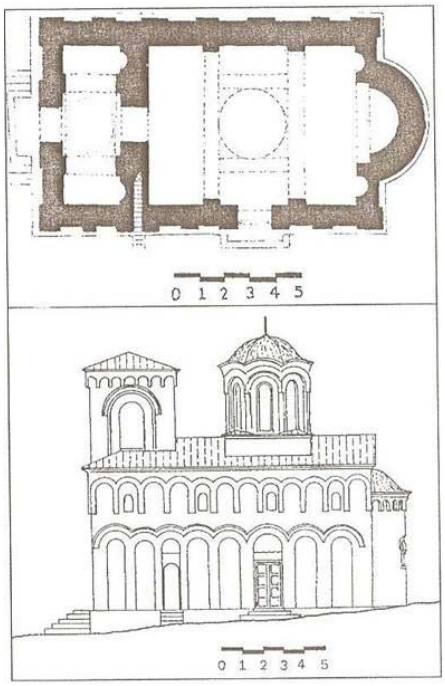

Figura 8. Biserica din Caliacra (după Maria Iossifova).

Figura 9. Biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş – tabloul votiv.

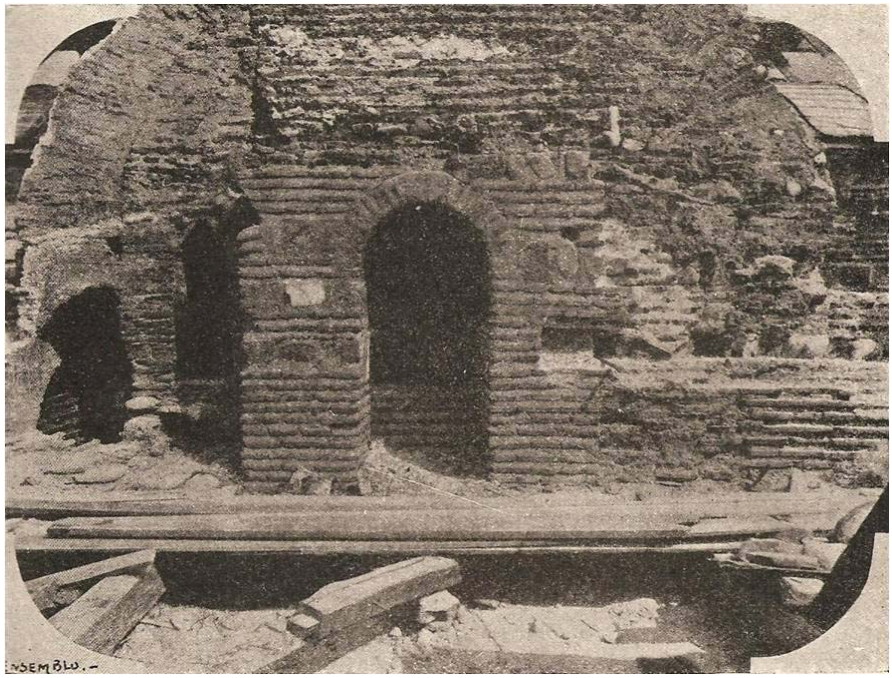

Figura 10. Biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş – ruinele încăperii de deasupra pronaosului, primul etaj al turnului clopotniță (foto 1911, arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului – Bucureşti).

TRADIȚIA CONSTITUȚIONALĂ ROMÂNEASCĂ, CONTINUITATE ŞI DISCONTINUITATE*

Acad. DAN BERINDEI

În sud-estul Europei cele două principate româneşti au avut o existență neîntreruptă din secolul al XIV-lea, această continuitate statală neputând fi constatată la popoarele învecinate. De asemenea, atunci când a avut loc expansiunea otomană, cele două state au ajuns să supraviețuiască într-o formulă care va fi aplicată şi principatului Transilvaniei, când, după bătălia de la Mohacs, otomanii şi-au extins controlul asupra lui. A avut loc astfel, în ceea ce a privit spațiul locuit integral sau în parte, dar majoritar, de români, un al doilea miracol după cel al extraordinarei lor supraviețuiri sub impactul migrațiilor ca popor romanic izolat de celelalte popoare romanice, cel al compromisului istoric româno-otoman. Cele trei țări istorice şi-au păstrat principii, clasa dominantă, propria organizare, credința şi, de asemenea, rânduielile juridice, care n-au fost cele ale imperiului suzeran. În consecință, ele au reprezentat un teritoriu specific, care nu era încadrat nici în Imperiul otoman (cu excepția Dobrogei şi a raialelelor), dar nici nu făcea parte – până la cuprinderea Ardealului în Imperiul habsburgic, la sfârşitul veacului al XVII-lea – din țările care aveau să aparțină o perioadă istorică dinastiei de la Viena.

După tratatul de la Karlowitz, Transilvania şi după cel de la Passarowitz, Banatul, aveau să fie încadrate sistemului imperial habsburgic, în timp ce celelalte două principate au fost supuse regimului fanariot. În paralel, mai ales de la mijlocul secolului al XVIII-lea, românii au trecut, ca şi celelelate popoare din zonă, printr-un progresiv proces de trezire națională modernă, ei găsindu-se şi sub impactul schimbărilor fundamentale care au avut loc în Occident, mai ales sub impactul veacului Luminilor şi al Revoluției franceze din 1789.

Dacă opera de trezire națională s-a datorat în primul rând Şcolii Ardelene, reprezentată mai ales de cărturari uniți greco-catolici, dar şi de unii ortodocşi, demersurile modernizării politice au aparținut unor reprezentanți ai boierimii şi în primul rând ai marii boierimi. Menținerea clasei dominante, continuitatea ei, ca şi experiența istorică pe care ea a dobândit-o, generație după generație, mai ales că în relația cu Imperiul otoman ea era considerată un fel de garant al legăturilor statornicite, au reprezentat o trăsătură specifică a dezvoltării istorice a celor două principate. De asemenea, ca şi în veacurile anterioare – este destul să ne gândim ce au însemnat spre sfârşitul secolul al XVII-lea, la nivel european, un Nicolae Milescu, un Dimitrie Cantemir sau un Constantin Cantacuzino stolnicul – s-au detaşat din

* Comunicare prezentată la simpozionul „Dezvoltarea constituțională a României. Tradiții şi modernitate", ținut în Aula Academiei Române (8 decembrie 2011).

rândurile marii boierimi personalități care s-au străduit să asigure țărilor lor o soartă mai bună şi o încadrare ca entități de sine stătătoare în noua lume care se afirma progresiv.

Când au avut loc tratativele de la Focşani, în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774, la care au participat nu numai diplomați ruşi şi turci, ci şi diplomați reprezentând Austria şi Prusia, mari boieri moldoveni şi munteni au fost şi ei prezenți, urmărind negocierile şi străduindu-se să facă cunoscute doleanțele lor. Dintre ei s-au evidențiat, deşi pe poziții diferite, unul căutând un sprijin la negociatorii otomani, iar celălalt la cei ruşi: Enăchiță Văcărescu şi Mihai Cantacuzino banul. Memoriile şi scrisorile care s-au păstrat dezvăluie revendicări în bună parte similare, dar şi evidente abilități diplomatice. Ei se manifestau la nivelul diplomaților, reprezentând marile state, atât în privința cunoştințelor, cât şi a stăpânirii uzanțelor şi a limbii franceze. Peste un număr de ani, trimis în misiune la Viena de domnul Alexandru Ipsilanti – bunicul eteristului! – Ienăchiță Văcărescu impresionase nu numai prin originalitatea sa, ci şi prin comportament şi cunoştințe, interlocutorii şi interlocutoarele sale. Aceleiaşi categorii avea să-i aparțină, spre sfârşitul aceluiaşi veac al XVIII-lea, Ioan Cantacuzino, a cărui personalitate l-a atras şi pe Bălcescu, care i-a consacrat un studiu evocator. Lui îi datorăm un *Plan sau o formă de oblăduire republiciască aristo-dimocraticească*, atribuit într-o vreme logofătului Dimitrie Sturdza, dar care, în temeiul cercetării lui Iuliu Ciubotaru şi a lui N.A. Ursu, a fost atribuit lui Ioan Cantacuzino. În 1989, am susținut că respectivul plan a fost întocmit în 1790, când la Iaşi apărea periodicul „Courrier de Moldavie", care, paradoxal, dar probabil ca organ al unei loji militare francmasonice, se situa pe poziții moderat revoluționare franceze, ani în care şi Ioan Cantacuzino s-a găsit la Iaşi.

Prin acest *Plan* domnul urma să fie înlocuit prin trei Divanuri, reprezentând o formă aristocratică de republică, prin care se asigura o separare a celor trei puteri şi o participare a tuturor categoriilor sociale, evident însă cu cea predominantă a marii boierimi. Dacă în Divanul de Jos, care urma să decidă cheltuielile statului, erau reprezentați până şi țăranii, celelalte două, cel Pravilnicesc şi Divanul cel Mare, cu rol judiciar, legislativ şi executiv, erau alcătuite amândouă din câte 15 mari boieri, în cel dintâi trebuind ca membrii săi să aibă însă bune cunoştințe juridice. Planul este primul proiect constituțional modern.

În 1821, Tudor Vladimirescu a elaborat în versiuni succesive, îmbogățite, aşa-numitele *Cereri ale norodului*. Nu s-a descoperit până acum versiunea cea mai extinsă în 48 de articole semnalată de foaia britanică „Times", dar în orice caz, în ansamblu, aceste doleanțe reprezentau punctele unei Constituții. Un an mai târziu, în afara unei succesiuni de memorii de reformă, prezente atât în Țara Românească, cât şi în Moldova, s-a înregistrat aşa-numita Constituție a cărvunarilor moldoveni, datorată în principal lui Ionică Tăutu şi având 77 de articole. De data aceasta, proiectul lui Tăutu se apropia într-o şi mai mare măsură de ceea ce ar fi trebuit să însemne o Constituție. Între altele, activitatea legislativă revenea domnului, dar şi adunării generale, stabilindu-se şi supunerea acestora legilor; de asemenea, impozitele neaprobate de adunarea generală nu trebuiau plătite, iar judecătorii erau obligați să respecte în mod riguros legile. Promovarea în dregătorii trebuia să aibă temei

numai în merite şi bună purtare şi se avea în vedere şi o nouă reglementare a relaţiilor agrare, ca şi dezvoltarea şi generalizarea învăţământului elementar, organizându-se şi şcoli de limbi străine.

Dacă până la începutul celui de-al patrulea deceniu al veacului al XIX-lea aceste proiecte constituţionale n-au putut fi consacrate în practică, lucrurile aveau să se schimbe odată cu Regulamentele organice. Acestea n-au avut la bază o consfinţire printr-un vot al tuturor cetăţenilor, dar ele au fost alcătuite aproape similar de câte o comisie întrunită la Bucureşti şi au avut în bună măsură aspectul unor acte constituţionale. Redactate de comisiile care au conlucrat sub supravegherea puterii ocupante, dar beneficiind şi de spiritul deschis al generalului Kiseleff, plimbate şi la Petersburg, cele două proiecte au fost supuse apoi unor adunări care le-au adoptat. Alegerea domnului, compoziţia adunării obşteşti, organizarea şi modernizarea finanţelor publice şi în primul rând a sistemului fiscal, regimul agrar, funcţionarea modernă a administraţiei, ca şi a justiţiei şi a instanţelor ei, dezvoltarea economică, promovarea în funcţiile publice şi organizarea militară, în condiţiile refacerii armatei, sunt tot atâtea probleme conţinute în Regulament. Deşi întâietatea boierimii şi mai ales a marii boierimi a fost menţinută, au apărut şi semne ale deschiderii timide către păturile mijlocii şi perioada regulamentară, dacă a asigurat o supremaţie apăsătoare puterii protectoare, a însemnat însă totodată instaurarea celei dintâi modernizări sub oblăduirea unui statut fundamental.

Regulamentul organic rămânea însă, după expresia lui Kogălniceanu, „o plantă străină", deşi el a fost întocmit în cea mai mare parte de autorii săi români, care au avut în vedere o succesiune de memorii de reformă şi chiar şi *Cererile norodului* lui Vladimirescu. Revoluţionarii din 1848 îl vor respinge şi mai înainte făcuse indirect acest lucru şi colonelul Câmpineanu prin al său *Act de Unire şi Independenţă* şi prin proiectul său de *Constituţie* din 1838, în care proclamase pământul românesc ca un „pământ al libertăţii", unirea şi independenţa ca obiective primordiale, dar şi libertatea individuală şi a cuvântului şi evident separaţia puterilor, respectarea „fidelă a Constituţiei", acceptându-se doar puterea dictatorială a suveranului în caz de război şi numai în acel răstimp, iar în adunarea obştească urmau să fie reprezentaţi toţi românii fără deosebire socială.

În afara programelor revoluţionare, cel mai important document al Revoluţiei române din 1848 a fost proiectul de Constituţie elaborat de Kogălniceanu, alcătuit din 120 de articole şi evident destinat viitorului stat naţional, care era proclamat în cel dintâi articol drept „stat constituţional". Proiectul avea în vedere funcţionarea integrală, în toate domeniile, a statului.

Un deceniu mai târziu, Adunările ad-hoc au oferit din nou prilejul de a se dezbate viitoarea organizare a statului şi implicit problemele cele mai de seamă ale naţiunii, multe dintre ele reprezentând fireşti componente ale unei viitoare Constituţii. În fapt, s-a mers în bună măsură pe problematica lui Câmpineanu şi mai ales pe cea a Revoluţiei din 1848, adusă la zi în noul climat creat de Războiul Crimeii şi de tratatul de la Paris. În afara punctelor fundamentale ale programului unionist, adoptate în forme identice la Iaşi şi Bucureşti, în Adunarea ad-hoc a Moldovei au fost dezbătute un ansamblu de teme, care în parte aveau să folosească şi demersului

constituțional următor şi înainte de toate întocmirii statutului fundamental al Convenției de la Paris din august 1858.

Operă a reprezentanților puterilor garante, act destul de heteroclit şi în parte contrazicător, rezultat din compromisuri ale marilor puteri, Convenția de la Paris a reprezentat totuşi, fără îndoială, cu toate limitele ei, încă un pas înainte pe calea constituirii României moderne. În vara anului 1859, Comisia Centrală de la Focşani, instituție nou constituită în temeiul Convenției, a trecut la elaborarea unei Constituții, ceea ce evidenția faptul că documentul ce fusese oferit românilor la Paris nu satisfăcea cadrul constituțional al aspirațiilor lor. Proiectul complex, extrem de bogat – drepturile românilor erau acoperite prin nu mai puțin de 25 de articole! – răspundea necesității de a se statua printr-o lege fundamentală – elaborată în țară şi de țară – noua existență a românilor în cadrul statului național şi modern. Din păcate, a existat însă şi o componentă de manipulare politică, care l-a determinat pe domnitor la respingerea proiectului.

Dar Convenția de la Paris nu satisfăcea decât parțial necesitățile momentului crucial prin care trecea națiunea română, reprezentând în anumite privințe şi o frână în calea dezvoltării viitoare. Reforme fundamentale, ca cea agrară şi cea electorală, nu se puteau realiza din cauza limitelor reprezentative ale Statutului din august 1858. În situația care se crease, Alexandru Ioan Cuza a ales calea unei reforme constituționale realizată pe o cale bonapartistă. El nu putea însă evita necesitatea de a obține un consimțământ al puterilor garante, iar negocierile inițiate au dus la comentarii de presă internaționale. Proiectul, conținând 67 de articole, punea în relief mai ales pe domnitor. Interesant este că se prevedea, între altele, şi constituirea unui Consiliu de Stat şi a Curții de Conturi.

Constrâns să renunțe la proiectul său, peste o jumătate de an, criza politică din primăvara anului 1864 a condus la adoptarea Statutului dezvoltător al Convenției şi a unei legi electorale, sancționate prin plebiscit. Domnitorul a obținut pe această cale o sporire a atribuțiilor sale şi totodată a fost instituit Senatul. Noua lege electorală a asigurat o extindere a drepturilor electorale, dar şi a posibilităților de control şi de imixitiune în alegeri a autorităților. Statutul, aprobat de reprezentanții puterii suzerane şi a celor garante, nu a fost însă o Constituție nici în ceea ce privea calea adoptării sale şi mai ales prin conținutul său limitat.

În primăvara anului 1866, s-a ajuns, în sfârşit, la înzestrarea țării cu o Constituție rezultată din activitatea unei Constituante. Cuprinzând 80 de articole, această Constituție, folosindu-se modelul Constituției belgiene – țară considerată în epocă o mică țară latină de afirmare şi succes – şi rezultată dintr-o dezbatere uneori înverşunată a reprezentanților liberali şi conservatori, dar şi prin acceptarea ei de Adunare, a marcat încheierea unui proces istoric de oscilații şi schimbări de relativ scurtă durată. Ea a dăinuit peste o jumătate de veac, până în 1923, când a fost înlocuită cu noua Constituție, care a continuat-o, dar a şi adaptat-o şi întregit-o la noile condiții istorice rezultate la încheierea Primului Război Mondial. La rândul ei, această Constituție a ființat până în 1938, când regele Carol al II-lea a înlocuit-o printr-o nouă Constituție, care exprima o adaptare a Constituției din 1923 la regimul instituit de monarh în februarie 1938 şi care a ființat până la 5 septembrie 1940.

Dar la Constituția din 1923 nu s-a revenit decât la 2 septembrie 1944, cu unele excepții şi cu întregirea ei printr-un act constituțional din 11 octombrie 1944 privind urmărirea şi sancționarea celor vinovați de „dezastrul țării". La 30 decembrie 1947, odată cu abrogarea Constituției din 1923 repusă în vigoare în septembrie 1944 şi schimbarea formei de stat, România a fost din nou lipsită de Constituție.

În 1948 s-a intrat într-o nouă etapă istorică. A intrat în vigoare, la 13 aprile 1948, Constituția Republicii Populare Române, înlocuită apoi prin cea din septembrie 1952, supusă unei serii de modificări şi completări, pentru a fi apoi înlocuită prin Constituția Republicii Socialiste România. Aceste documente au fost expresia regimului de dictatură şi au fost departe de a exprima dorințele şi voința românilor. De aceea, adoptarea noii Constituții a României în 1991, de când am reintrat pe o cale constituțională firească, a reprezentat şi reprezintă un moment de referință. Nădăjduim că din acel moment s-a pus capăt discontinuității şi s-a regăsit calea continuității, problema principală rămânând însă respectarea legii fundamentale de către ansamblul națiunii şi, în primul rand, de către factorii de stat şi politici îndrituiți.

III. STUDII

MIHAI VITEAZUL – NUME SIMBOL ÎN AFIRMAREA SUVERANITĂȚII STATALE ROMÂNEŞTI ŞI TENDINȚE DE RECONSTITUIRI STATALE ÎN SUD-ESTUL EUROPEI

Acad. ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU

În secolul al XVI-lea, în raport cu principala putere politică a vremii – Imperiul otoman –, popoarele sud-est europene se aflau în grade de supunere diferite. În timp ce în sudul Dunării, cu excepția republicii Dubrovnic (Ragusa), Imperiul otoman ocupase întreaga Peninsulă Balcanică, desființând statele de aici şi transformându-le în paşalâcuri, la nord de Dunăre, Țările Române şi-au păstrat autonomia statală, în schimbul unui tribut (haraciu), de altfel în permanentă creştere.

Statutul politic al Țărilor Române în raport cu Poarta otomană şi care le asigura continuitatea vieții de stat a avut un rol însemnat în lupta de eliberare de sub stăpânirea otomană a popoarelor din Balcani.

După desființarea statelor balcanice şi chiar mai înainte, în timpul luptelor acestora cu Imperiul otoman, Țările Române au fost locul de refugiu al unor căpetenii laice şi bisericeşti şi chiar al unor grupuri de populație din aceste state. Greci, sârbi, bulgari, albanezi s-au strămutat în Țara Românească, Moldova şi Transilvania[1].

La curtea lui Mircea cel Bătrân (1386–1418) se afla, ca mare logofăt, un anume *Filos*, grec după nume, devenit *Filotei Monahul*, renumit şi ca autor de scurte cântări bisericeşti sau tropare, cunoscute sub numele de *Pripeale* şi care s-au bucurat la timpul lor de mare prețuire, fiind copiate în Moldova, Serbia, Bulgaria şi Rusia, iar ulterior, în secolul al XVI-lea, tipărite într-o carte, apărută în 1536, la Veneția[2].

Un alt dregător, de origine albaneză, *Vladul Arbanas* spătar, era în 1483 în sfatul domnesc al Țării Româneşti[3].

[1] D. Russo, *Elenismul în România. Epoca bizantină şi fanariotă*, în D. Russo, „Studii istorice greco-române. Opere postume", Tomul II, Bucureşti, 1939, p. 518 şi urm.; Apostolos E. Vacalopoulos, *Traits communs du développement économique et social des peuples balkaniques et du Sud-Est Européen à l'époque ottomane*, în „Balkan Studies", vol. 16, 1975, nr. 1, p. 173–174.

[2] Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Scurtă istorie a românilor pentru tineret îndeosebi*, Bucureşti, 1977, p. 210; *Istoria Românilor*, vol. IV. *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"*, Bucureşti, 2004, p. 663.

[3] *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I (*1247–1500*), volum întocmit de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, p. 303.

Sub numele de *Bulgari*, *Greci*, *Sârbi* sunt atestate în secolul al XV-lea multe sate în Ţara Românească şi Moldova[4].

Un grup de bulgari s-a aşezat înainte de 1390, deci înainte de anul desfiinţării ţaratului de Târnovo de către otomani, la Braşov[5], unde până astăzi cartierului din partea de miazănoapte a oraşului i se spune *Şchei*[6].

Fenomenul de aşezare a unor grupuri de sud-dunăreni, *sârbi*, *bulgari*, *albanezi* şi a numeroşi *greci* în Ţările Române a continuat în secolele următoare. Ei veneau fie cu prilejul luptelor purtate de domnitorii români la sud de Dunăre – cum a fost în timpul lui *Vlad Dracul* (1436–1442; 1443–1447), *Vlad Ţepeş* (1456–1462) şi al lui *Mihai Viteazul* (1593–1601), fiind colonizaţi în *Câmpia Română*[7], fie din propriul lor îndemn, spre a scăpa de opresiunea otomană.

Cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, odată cu dezvoltarea economiei de schimb şi a vieţii orăşeneşti mulţi *bulgari*, *sârbi* şi mai ales *greci*, ca meşteşugari sau negustori, au ajuns să deţină importante averi şi să aibă un rol însemnat în târgurile şi oraşele româneşti. „Grecii – scria D. Russo – aduc din Orient mătăsuri şi stofe scumpe, giuvaeruri şi vinuri aromatice ş.a., şi exportează din ţară oi şi ceară, lemne, grâne, miere, unt, brânză etc.”[8].

Cărturari şi descendenţi din familiile nobile sau chiar domnitoare sud-dunărene, stabiliţi în mediul românesc, au jucat un rol însemnat în istoria politică şi culturală a Ţărilor Române[9]. Ei au fost purtătorii unor tradiţii culturale şi politice care au contribuit la progresul culturii române, au însufleţit atât viaţa internă în Ţările Române, cât şi lupta pentru libertate a popoarelor din care ei proveneau. „La culture roumaine – remarca N. Todorov – enrichie de ses propres expériences et traditions, accueillera à son tour les représentants de la diaspora des peuples balkaniques de la grande communauté culturelle orthodoxe balkanique”[10].

Strânsele legături între popoarele balcanice şi români, care s-au menţinut şi dezvoltat în timpul turcocraţiei, explică implicarea factorului românesc în cele mai

[4] *Ibidem*, p. 214, 228, 514–515; *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, vol. I (*1384–1448*), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, Bucureşti, 1975, p. 79, 215, 228, 249, 301, 403; vezi şi Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1967, p. 117–118.

[5] Documentul din 15 decembrie 1390 precizează: „cum... in oppido de Corona seu vulgariter Brascho nuncupato... in quo tam Grecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum quam aliorum infidelium multitudo... habitat et maratur” (Fr. Zimmermann, Carl Werner şi Georg Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, Sibiu, 1902, p. 247).

[6] În limba veche românească se foloseşte pentru *bulgar* termenul de *şchiau* (cf. Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, Bucureşti, 1963, p. 265).

[7] D. Anghelov, *Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XVe siècle*, în „Byzantino-bulgarica”, 2, Sofia, 1966, p. 169–179; Şt. Ştefănescu, *Demografia – dimensiune a istoriei*, Timişoara, 1974, p. 76–77, 90.

[8] D. Russo, *Elenismul în România*, p. 521, nota 1.

[9] Şt. Ştefănescu, *Eléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 5, 1969, p. 891–897; idem, *Les relations roumano-bulgares entre le XIVe et le XVIIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 2, 1973, p. 239–244; Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 53–54.

[10] N. Todorov, *Les Balkans et l'histoire de l'humanité*, în „Etudes balkaniques”, 1, 1984, p. 135.

multe din insurecţiile balcanice, angajarea unora dintre cei mai de seamă domnitori români în proiectele de luptă, ca şi în acţiunile politico-diplomatice ce vizau eliberarea de sub stăpânirea otomană a popoarelor din Balcani.

Unul din momentele reprezentative în acest sens este cel legat de numele eroului naţional al românilor, înfăptuitorul construcţiei politice menite să cuprindă întregul popor român.

În ultimul deceniu al secolului al XVI-lea sud-estul Europei cunoştea mari frământări. Planul ligii antiotomane, reluat de papa Clement al VIII-lea, din iniţiativa căruia s-a constituit „Liga creştină" (din care făceau parte Imperiul romano-german, Spania, Statul papal, ducatele Toscana, Mantova şi Ferrara) şi declanşarea războiului austro-otoman (1593–1606) au constituit factorii de conjunctură externă favorabili pentru noi încercări ale popoarelor creştine din Balcani de a se elibera de sub stăpânirea otomană.

Legăturile multiple şi interesele comune cu lumea ortodoxă balcanică au determinat orientarea politică a Ţărilor Române spre tabăra rezistenţei antiotomane, aderarea lor la „Liga creştină", cu consecinţe însemnate în desfăşurarea războiului dintre Imperiul otoman şi cel habsburgic.

Ca şi omologul său din Moldova, Aron Tiranul, domnitorul Ţării Româneşti, Mihai Vodă Viteazul, sprijinit în ocuparea tronului de elemente greceşti influente la Poarta otomană – cum era Iani banul „Epirotul" şi Andronic Cantacuzino, unul dintre fiii lui Mihai Cantacuzino (Şeitan-Oglu) descendent din vechi împăraţi bizantini – a înţeles, încă de la începutul domniei (1593), că interesele ţării îi impun să se alăture coaliţiei creştine.

Legăturile lui Mihai Viteazul cu popoarele creştine sud-dunărene datau încă dinainte ca el să ocupe tronul Ţării Româneşti, iar ca domnitor încă din primăvara anului 1594, când a intrat în contact cu sârbii, românii şi ungurii din sudul Banatului. În fruntea răsculaţilor se afla banul Sava şi vlădica Teodor. Cronicarul maghiar Szamosközy informa că răsculaţii au trimis lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, o solie condusă de vlădica Toader, oferindu-i titlul de „crai sau împărat" al sârbilor[11].

În lunile martie-aprilie 1594 răsculaţii au ocupat Vârşeţul, devenit centrul răsculaţilor, Făgetul, Becicherecul, Bocşa. Din scrisoarea adresată la 13 iunie 1594 de banul Sava şi vlădica Teodor lui Moise Székely, solul lui Sigismund Báthory, rezultă că în tabăra de la Vârşeţ, unde erau circa 1000 de oameni, avusese loc o vizită a lui Mihai Viteazul[12], despre care nu se dau amănunte. Prezenţa domnului român îi va fi încurajat pe răsculaţi în lupta lor. Lipsiţi de sprijinul scontat din partea lui Sigismund Báthory, răsculaţii au fost înfrânţi la Becicherec şi lângă

[11] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români. 1566–1608*, Cluj, 1928, p. 98.

[12] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. IV, Bucureşti, 1932, p. 77–79; I. Calafeteanu şi Octavian Nicolau, *Contribuţii la cunoaşterea legăturilor dintre români şi popoarele sud-dunărene în timpul lui Mihai Viteazul*, în „Revista română de studii internaţionale", 3–4 (9–10), Bucureşti, 1970, p. 166.

Timişoara de noul paşă de Timişoara, Hassan. O parte a haiducilor răsculaţi a trecut în Transilvania şi Ţara Românească, înrolându-se în oastea lui Mihai Viteazul. Printre ei se aflau şi Deli Marcu, Gheorghe Raţ şi Sava Temişvaraţ[13].

În noiembrie 1594 Ţările Române au ridicat steagul neatârnării faţă de Imperiul otoman. După distrugerea garnizoanelor otomane din cele două capitale, Bucureşti şi Iaşi, au urmat lupte victorioase de eliberare a ţării, soldate cu afirmarea viguroasă a frontierelor statului şi a neatârnării lui. Linia Dunării a fost supusă unor atacuri multiple şi repetate, având drept rezultat cucerirea tuturor cetăţilor, cu excepţia cetăţii Giurgiu. Au fost executate apoi iureşuri în dreapta Dunării. Vestea acestor victorii s-a răspândit cu iuţeala fulgerului, provocând indignare şi temeri în rândul inamicului, bucurie şi speranţe în lumea creştină, îndeosebi în rândurile celor care abia aşteptau clipa eliberării lor din starea de robie. Agentul englez la Poartă, Edward Barton, anunţa la 30 noiembrie 1594, în Anglia, despre alianţa antiotomană a principilor celor trei Ţări Române şi despre atacurile românilor asupra unor cetăţi de la sud de Dunăre[14].

La 1 ianuarie 1595 a fost lovită cetatea Hârşova, iar la 8 ianuarie Silistra. La 9 ianuarie 1595 Valentin Prépostvári informa pe arhiducele Mathias despre vitejiile oştilor domnilor români în Dobrogea, care „au tăiat pe turcii aşezaţi acolo, le-au mânat vitele, au făcut stricăciuni păgânilor până aproape de Adrianopol[15].

La 25 ianuarie 1595 Mihai Viteazul obţinea o strălucită victorie la Rusciuc. Cu acest prilej, dând foc cetăţii şi distrugând în împrejurimi tot ceea ce ar fi putut sluji otomanilor în războiul împotriva Ţărilor Române, a dispus primele mutări de populaţie din sudul Dunării în Ţara Românească. „Pe creştini cu famiile lor – avea să relateze însuşi Mihai Vodă – îi trecui în Ţara Românească”[16].

În primăvara anului 1595 un grup de haiduci, încurajaţi de victoriile lui Mihai Viteazul, au ocupat Sofia, profitând de faptul că beiul nu era în oraş. Ei au înaintat până la trei zile distanţă de Constantinopol[17]. Puţini la număr, haiducii n-au reuşit să se menţină în Sofia; au fost nevoiţi să se retragă şi aveau să participe la luptele pentru luarea Brăilei[18].

La mijlocul lunii iulie 1595, Mihai Viteazul îl informa pe Jan Potoki, starostele Cameniţei, despre luptele lui cu turcii, despre faptul că „de curând – arăta domnul – am ars Nicopolul”, că noi lupte sunt iminente, turcii concentrând la Dunăre mari efective. Domnul român cerea ajutor şi explica, totodată, mobilul luptei sale. „Eu n-am avut de la turci – ţinea să spună Mihai Vodă – nicio greutate sau vreo nedreptate, dar ceea ce am făcut, toate le-am făcut pentru credinţa

[13] I. Calafeteanu şi Octavian Nicolau, *op. cit*., p. 166.

[14] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, Bucureşti, 1982, p. 72–73.

[15] *Ibidem*, p. 79.

[16] *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi*, în „Literatura română veche (1402–1647)”. Introducere, ediţie îngrijită şi note de G. Mihăilă şi Dan Zamfirescu, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 43. În acea vreme, se pare, că a fost mutată în Ţara Românească şi colonia albaneză de la Cerven (I. Calafeteanu şi Octanian Nicolau, *op. cit*., p. 169).

[17] E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. III, partea I, p. 231–232; *Istoria na Bălgaria*, tom. 4. *Bălgarskiat narod pod osmansko vladicestvo* (*ot XV do nacialoto na XVIII v.*), Sofia, 1983, p. 127, 186.

[18] A. Veress, *Campania creştinilor în contra lui Sinan Paşa din 1595*, Bucureşti, 1925, p. 12.

creştinească, văzând eu ce se întâmplă în fiecare zi cu bieţii creştini. M-am apucat să ridic această mare greutate cu această ţară săracă a noastră, ca să fac un scut al întregii lumi creştine”[19].

Victoriile repurtate de Mihai Viteazul împotriva turcilor au avut un larg ecou în lumea balcanică. Sârbii, grecii, albanezii, bulgarii, care, iniţial, îşi legaseră speranţele de eliberare de ajutorul Papei şi al Împăratului habsburg şi-au îndreptat privirile, îndeosebi după strălucita victorie repurtată de Mihai Vodă împotriva marelui vizir Sinan Paşa la Călugăreni, în august 1595, spre domnitorul român, pe care-l vedeau drept conducătorul luptei antiotomane din această regiune.

În Macedonia şi Albania se consemnează noi ridicări împotriva ocupantului străin sub conducerea unor şefi religioşi[20]. Încă din 1595 se produseseră tulburări în nordul Albaniei şi răsculaţii încercaseră să pătrundă în Zeta (Muntenegru) şi să ocupe portul Dulcigno, odată cu cetatea Scutari (Skkoder). Patriarhul de Ohrida, Atanasie, provoacă o răscoală la Cimara, în Epir, în august 1596, sperând să obţină şi ajutor din Italia şi Spania. Răscoala a fost înfrântă şi patriarhul Atanasie nevoit să se refugieze în Italia, la Ancona, de unde trimitea, în 1597, scrisorile sale către Mihai Viteazul, *nădejdea tuturor ortodocşilor*[21].

În 1596 a avut loc o răscoală a uscocilor (marinari croaţi) care, cu ajutorul ţăranilor din împrejurimi, au luat cu asalt cetatea turcească Klis, la marginea Herţegovinei. După lupte grele, răscoala avea să fie înfrântă. Încercările croatului George Lencovici, numit de imperiali general al Croaţiei, de a păstra Klisul s-au dovedit zadarnice. După căderea cetăţii Klis în mâna turcilor, George Lencovici s-a retras în Italia, de unde va pleca în toamna anului 1596 la Praga cu scrisori către împărat, către principele Transilvaniei şi domnul Ţării Româneşti, Mihai Vodă, în speranţa că va primi ajutor să se poată ridica din nou împotriva turcilor[22].

În Herţegovina avea să izbucnească, în 1597, o răscoală sub conducerea voievodului Grădan, iar în Serbia la Ipek, încă din 1592 patriarhul Iovan se afla în fruntea unei insurecţii, intrând în legătură şi cu alţi reprezentanţi ai clerului ortodox din Peninsula Balcanică[23].

Expediţiile oştilor lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre, conduse adesea de căpitani ai săi de origine balcanică, judicioşi cunoscători ai terenului, au stimulat noi şi noi ridicări la luptă. În aprilie 1596 a avut loc, din porunca lui Mihai Viteazul[24], o acţiune îndrăzneaţă împotriva lui Hassan-paşa, sub conducerea lui Baba Novac, devenit unul din cei mai viteji şi fideli căpitani ai domnitorului român. Baba Novac a trecut Dunărea şi a înaintat până aproape de Sofia, surprinzându-l pe

[19] *Mihai Viteazul în conştiinţa europoeană. 1. Documente externe*, p. 99–100.

[20] *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours*, sous la direction de Ştefanaq Pollo et Arben Puto avec la collaboration de Kristo Frasheri et Skënder Anamali, Edition Horvath, Roanne, 1974, p. 104–105.

[21] P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1936, p. 45–46.

[22] *Ibidem*, p. 43–44; C. Velichi, *Pohodite na Mihai Viteazul na iug ot Dunav*, în „Istoriceski pregled”, 1, 1973, p. 65.

[23] P.P. Panaitescu, *op. cit*., p. 44; Ivan Božić, Sima Cirković, Milorad Ekmećić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije, Drugo izdanje*, Beograd, 1973, p. 152.

[24] *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi*, p. 45.

Hassan-paşa într-o trecătoare, unde l-a înfrânt, luându-i o pradă bogată; a atacat apoi şi a cucerit Plevna şi castelul Vraţa. La întoarcere a purtat lupte grele cu turcii[25].

În mai 1596 o ceată de haiduci a trecut în Ţara Românească Dunărea pe la Nicopole şi a jefuit până la Cladova unde, cu ajutorul sârbilor din vecinătate, a ocupat castelul. O altă ceată condusă de Farcaş-aga a atacat Vidinul.

Aceste expediţii au contribuit la izbucnirea unei răscoale a sârbilor în iunie 1596. Strângându-se circa 10 000 de oameni, îndemnaţi, se pare, de domnitorul român[26], ei au ocupat cetatea Vaşiţa şi marele oraş Cladova. După primele succese, situaţia răsculaţilor s-a înrăutăţit, ei fiind nevoiţi să ceară ajutor lui Mihai Viteazul. Solii lor se înfăţişau la 10 iulie domnitorului român, făgăduind, în schimbul ajutorului acestuia, „să nu cruţe şi să nu se dea în lături de a-şi vărsa sângele şi de a-şi da chiar viaţa pentru mântuirea domnului creştin”[27].

În aceeaşi vreme solii bulgarilor vesteau la Alba-Iulia principelui Sigismund Báthory că au 30 000 de oameni pregătiţi de luptă şi solicitau un ajutor de 2 000 soldaţi[28]. Înfrângerile suferite de creştini în operaţiunile militare dintre Imperiul otoman şi cel habsburgic în Banat şi Ungaria l-au împiedicat pe Sigismund Báthory să întreprindă acţiuni în favoarea bulgarilor. Aceştia îşi vor îndrepta de aceea tot mai mult cererile de ajutor spre Mihai Viteazul. La 20 octombrie 1596 domnitorul român se afla în sudul Dunării cu 12 000 de ostaşi şi ataca Nicopolul, dărâmând fortăreaţa şi ucigând mulţi turci[29]. Temându-se că oastea sultanului care, după căderea Agriei, se întorcea victorioasă spre Constantinopol i-ar putea tăia calea în retragere, Mihai Viteazul a dat semnalul de întoarcere la nord de Dunăre.

Retragerea lui a făcut să eşueze planurile de răscoală ale bulgarilor în anul 1596. La 7 decembrie 1596, franciscanul Eustachio Fontana anunţa din Constantinopol la Roma despre campania domnitorului român la sudul Dunării şi cucerirea Nicopolului, despre temerile care domneau în capitala Imperiului otoman faţă de acţiunile lui Mihai Viteazul, „de al cărui curaj cunoscut <turcii> s-au speriat”[30].

În anul 1597 pregătirile bulgarilor de luptă au continuat. Conducătorul mişcării de emancipare a devenit Dionisie Rally Paleologul, mitropolit de Târnovo, „părvo ucitel na bălgarite” (primul dascăl al bulgarilor), descendent al Paleologilor după tată şi al Cantacuzinilor după mamă. Intrat în legătură cu „Liga creştină” prin raguzani, care aveau la Târnovo o colonie puternică şi mai ales prin Paolo Giorgio, agentul împăratului Rudolf al II-lea, Dionisie Rally îşi va pune treptat speranţe – odată cu creşterea rolului lui Mihai Viteazul – în ajutorul domnului român. Cererile de ajutor ale bulgarilor îi erau adresate lui Mihai Viteazul prin răvaşe de taină

[25] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români*, p. 144; *Istoria na Bălgaria*, tom 4, p. 188.

[26] Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicele interne contemporane*, în „Studii şi materiale de istorie medie”, vol. III, 1959, p. 92.

[27] *Ibidem*.

[28] E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. III, p. 270.

[29] Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther*, p. 91.

[30] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, p. 147.

purtate de călugării Ioan şi Gheorghe. Pregătirea răscoalei s-a făcut la Târnovo de un număr însemnat de oameni de vază, printre care se aflau Teodor Balina şi episcopii de Şumla şi Rumelia[31].

În ianuarie 1597, banul Mihalcea, sfetnic devotat al domnului român, grec de origine (se numea Caragea)[32] şi sibianul Marcu Schonkebonk erau trimişi de Mihai Viteazul la curtea lui Rudolf al II-lea pentru a obține ajutoare în bani şi oşti pentru o mare expediție la sud de Dunăre[33]. În secret, banul Mihalcea a tratat şi în numele bulgarilor problema unei mari răscoale, hotărâtă de Mihai Vodă „lunile trecute”[34]. În martie 1597 Rudolf al II-lea îi trimitea lui Dionisie Rally o scrisoare, îndemnându-l să răscoale pe bulgari[35]. La 12 martie 1597, cu prilejul unei călătorii la Nicopole, mitropolitul îi scria lui Mihai Viteazul, invocând înțelegeri anterioare, să nu încheie pace cu turcii „căci noi niciodată nu vom ține cu ei, pentru că din pricina lor suntem în primejdie mare”[36]. La 14 septembrie 1597, Erich Lassota îl informa pe Rudolf al II-lea că Mihai Vodă l-a încunoştiințat că „populația creştină din Bulgaria şi de peste Dunăre îl aşteaptă cu mare nerăbdare şi îl solicită zi de zi, ba chiar îi trimite şi scrisoare de reproş pentru că zăboveşte atâta”[37]. La 30 septembrie acelaşi Erich Lassota relata împăratului că Mihai Vodă are înțelegere cu mitropolitul din Bulgaria – „care raportează principelui că are la dispoziție circa 30 000 de oameni” – şi că domnitorul român intenționează, când va îngheța Dunărea, să treacă în Bulgaria „în speranța de a lua în stăpânire această țară până în munți, cu participarea locuitorilor”[38]. „Atât cât pot eu să-l înțeleg – relata în continuare agentul imperial – el nu va renunța, desigur, să întreprindă ceva în acele locuri, dar numai dacă va fi sigur de reuşită; ar fi făcut acest lucru de mult, dacă n-ar fi trebuit să poarte de grijă ca nu cumva tătarii să-i invadeze țara, în caz că el s-ar fi îndreptat spre sudul Dunării”[39].

La 21 noiembrie 1597, Mihai Viteazul comunica din Târgovişte împăratului Rudolf al II-lea intenția lui de a trece în iarnă Dunărea şi de a ataca pe turci „cu toate forțele” să le ia fortificațiile şi să ajungă până spre Constantinopol, nu posedă însă suficiente ajutoare spre a opune singur rezistență inamicului şi de aceea solicita împăratului ajutorul promis, în bani şi ostaşi[40]. La 26 ianuarie 1598, Andrei Taranowski comunica cancelarului Poloniei Jan Zamoisky că „sârbii, bulgarii şi

[31] N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, Bucureşti, 1935, p. 240; *Istoria na Bălgaria*, tom 4, p. 190.

[32] Victor Papacostea, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul: banul Mihalcea*, în Victor Papacostea, „Civilizația românească şi civilizația balcanică. Studii istorice”. Ediție îngrijită şi note de Cornelia Papacostea-Danielopolu. Studiu introductiv de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1983, p. 241–246.

[33] *Mihai Viteazul în conştiința europeană. 1. Documente externe*, p. 149–150.

[34] E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. III, partea a II-a, p. 237; C. Velichi, *op. cit*., p. 68.

[35] A. Veress, *Documente*, vol. V, p. 59–60; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 54.

[36] *Mihai Viteazul în conştiința europeană. 1. Documente externe*, p. 155; *Istoria na Bălgaria*, tom 4, p. 192.

[37] *Mihai Viteazul în conştiința europeană. 1. Documente externe*, p. 167–168.

[38] *Ibidem*, p. 169–170.

[39] *Ibidem*.

[40] *Ibidem*, p. 173.

dalmatinii aşteaptă pe voievodul Munteniei peste Dunăre”[41]. Câteva zile mai târziu, la 31 ianuarie 1598, Giovanni de Marini Polli anunţa la curtea imperială hotărârea lui Mihai Vodă de a trece Dunărea şi în care scop măreşte mereu oastea cazacilor şi bulgarilor „care fug de tirania turcilor” şi cărora domnul „le dă toate cele necesare”. Faptul că Dunărea nu a îngheţat şi din cauza căldurii „au crescut mari apele”, expediţia proiectată nu a avut loc[42].

La 9 iunie 1598 Mihai Viteazul încheia la Târgovişte tratatul cu împăratul Rudolf al II-lea, căruia i se recunoştea calitatea de suzeran al Ţării Româneşti. Mihai Vodă se obliga să lupte împotriva turcilor, împăratul angajându-se să-i plătească de îndată leafa pentru 5 000 de mercenari, iar pentru alţi 5 000 mai târziu[43].

Informaţi de aceste prevederi, bulgarii promit să ridice la luptă întreaga Peninsulă Balcanică; ei se strâng în câteva zile în mare număr (200 000 sic!)[44].

La 11 iunie 1598 comisarii imperiali pe lângă Mihai Viteazul informau în raportul lor „că dacă domnul ar trece el însuşi Dunărea cu 15 000 sau 20 000 de oameni, toate acele popoare până la Constantinopol, sătule de robia turcească, se vor porni într-un suflet, cum sunt bulgarii, sârbii, albanezii, rascienii, uniţi cu ei în aceeaşi credinţă şi vor înlătura din mijlocul lor pe turci, oricâţi ar fi”. Fii ai fruntaşilor popoarelor balcanice s-ar afla în preajma lui Mihai[45].

În toamnă, pregătirile lui Mihai Viteazul de a trece Dunărea se apropiau de sfârşit. La 25 septembrie trimisul lui la arhiducele Maximilian relata că voievodul ar putea pune pe picioare o oaste de 30 000–40 000 călăreţi şi pedestraşi, cărora li s-ar adăuga cei din Bulgaria. Aceştia îl îndeamnă insistent să treacă Dunărea şi să atace pe duşman[46].

În condiţiile în care oştile otomane erau concentrate la asediul Oradiei s-a creat conjunctura externă favorabilă campaniei sud-dunărene a lui Mihai Viteazul. Desfăşurată în lunile septembrie-octombrie 1598, aceasta a fost cea mai puternică, îndelungată şi răsunătoare acţiune a domnului român la sud de Dunăre; ea a fost urmărită cu interes de întreaga creştinătate şi larg comentată în Europa.

Campania din 1598, de mare amploare, reprezenta varianta balcano-bizantină a planurilor lui Mihai Vodă Viteazul şi urmărea alungarea turcilor din Balcani cu concursul popoarelor creştine sud-dunărene.

Ostilităţile au fost deschise de turci cu un atac al lui Ahmed, paşa de Silistra, care primise poruncă să-l îndepărteze din scaun pe Mihai Viteazul. Înfrângrea comandantului otoman a fost urmată de expediţia domnitorului român peste Dunăre şi lupta din jurul datei de 28 septembrie pe câmpia de la Senadin, la sud de Nicopole, cu Hafiz Ahmed paşa, care deţinea importanta dregătorie a „pazei

[41] *Ibidem*, p. 175.
[42] *Ibidem*, p. 177.
[43] *Ibidem*, p. 191.
[44] E. Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 370; C. Velichi, *op. cit.*, p. 70.
[45] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, p. 203.
[46] *Ibidem*, p. 210.

ţărmurilor Dunării" şi Caraiman paşa[47]. Acesta din urmă a căzut pe câmpul de luptă, iar Hafiz Ahmed paşa s-a salvat cu fuga la Târnovo. Mihai Viteazul a atacat apoi cetăţile Nicopole şi Vidin.

La 4 octombrie 1598 franciscanul Eustachio Fontana informa din Constantinopol pe cardinalul Cinzio Aldobrandini că în capitala Imperiului otoman se aflase despre Mihai Viteazul că „i-a măcelărit pe turci şi a cucerit Nicopolul şi alte locuri, în special Vidinul, oraş important"[48].

Campania lui Mihai Viteazul în sudul Dunării a durat şase săptămâni, oştile sale înaintând până la Sofia. Au fost atacate şi distruse, după Vidin – care număra 12 000 case –, Plevna, Vraţa, Florentinul şi Rahova. „...De la hotarul nostru, până la Sofia – îi relata la 16 octombrie 1598 Mihai Viteazul arhiducelui Maximilian – am ars peste 2 000 de sate, şi pe cei dinăuntru, ce s-au găsit creştini, adică bulgari, mari şi mici, după socoteala mea peste 16 000 de suflete, cu averea lor toată, i-am trecut peste Dunăre, şi celor mai săraci le-am dat în ţărişoara mea, unde s-a putut, atâta loc cât să-şi poată găsi hrana"[49].

Întâmpinate cu bucurie, oştile domnului român au fost sprijinite în acţiunile lor împotriva turcilor de populaţia creştină locală, care a contribuit la succesele militare repurtate de Mihai Viteazul. La Cladova ocuparea oraşului s-a realizat cu ajutorul sârbilor[50]. Prigoana şi tirania oştilor turceşti şi obligaţiile prea mari impuse de stăpânii musulmani – observa cronicarul turc Selânikî Mustafa – făceau ca raialele să considere că „tot sprijinul şi toată nădejdea lor este la Mihai"[51].

Primind ştiri din mediul transilvan, dovedite ulterior false, despre căderea Oradiei[52], temându-se să nu fie surprins de oastea otomană, care se întorcea acasă pentru iernat, şi putând fi oricând atacat de turcii închişi în cetăţile Silistra, Vidin, Nicopole, pe care nu le cucerise din lipsa artileriei grele, Mihai Viteazul s-a retras în Ţara Românească.

Campania domnitorului român la sudul Dunării a fost amplu comentată în raportele diplomatice ale vremii, victoriile lui fiind anunţate la Roma, Praga, în Spania la curtea regelui Filip al III-lea[53].

Acţiunile întreprinse de Mihai Viteazul erau văzute ca primejdioase pentru stăpânirea otomană în Balcani, în Capitala imperiului răspândindu-se „o spaimă de necrezut", încât – se comunica suveranului spaniol – <turcii> se cred aproape pierduţi"[54].

Ţelurile urmărite şi temeritatea faptei domnitorului român au atras interesul multor cronicari şi istorici ca Ioannis Bisselius, Johann Filstich, Paolo Sertario, Mathias Milea etc.

[47] Aurel Decei, *Răsunătoarea acţiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre, în septembrie-octombrie 1598, înfăţişată de cronicile turceşti*, în „Mihai Viteazul. Culegere de studii". Redactori coordonatori: Paul Cernovodeanu şi Constantin Rezachevici, Bucureşti, 19753, p. 166–169.

[48] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, p. 212.

[49] *Ibidem*, p. 216.

[50] E. Hurmuzaki, *Documente*, p. 395–397.

[51] A. Decei, *op. cit*., p. 170–171.

[52] *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi*, p. 48.

[53] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, p. 212, 217–218, 221.

[54] *Ibidem*, p. 221.

Ciro Spontoni, referindu-se la campania lui Mihai Viteazul în sudul Dunării, când el cu ajutorul sârbilor şi bulgarilor răsculaţi ajunsese să controleze un vast spaţiu, făcea observaţia că victoriile domnitorului român au produs o mare panică în rândurile oastei otomane[55].

Acţiunea militară a lui Mihai Viteazul în sudul Dunării s-a desfăşurat concomitent cu o răscoală a bulgarilor, „prima răscoală a bulgarilor", centrul căreia a fost Târnovo, unde răsculaţii, punând stăpânire pe oraş, l-au proclamat ţar pe un pretins descendent din dinastia Şişmanizilor cu numele de Şişman al III-lea[56].

Pregătită de multă vreme, răscoala depăşea, ca organizare, mişcările antiotomane precedente; ea avea o bază socială largă şi cuprindea un vast teritoriu, cu amploare deosebită în regiunile nordice ale Bulgariei. Pentru declanşarea răscoalei se aştepta numai momentul favorabil şi acesta s-a ivit odată cu trecerea lui Mihai Viteazul în sudul Dunării. Izvoarele istorice semnalează o serie de acţiuni comune ale românilor şi populaţiei creştine la Cladova şi Vraţa[57].

Răscoala bulgară din 1598 a fost prima mare răscoală organizată care – în concepţia conducătorilor ei – trebuia să se extindă în toată ţara şi să ducă la refacerea statului bulgar independent[58].

Răscoala a izbucnit în condiţiile în care Mihai Viteazul a trecut la sud de Dunăre, iar înfrângerea ei se explică în parte prin retragerea domnitorului român, răsculaţii neprimind alt ajutor.

După înăbuşirea răscoalei mulţi bulgari s-au refugiat în Ţara Românească. Mitropolitul de Târnovo, Dionisie Rally, a devenit unul din sfetnicii apropiaţi ai lui Mihai Viteazul, iar după unirea Ţărilor Române într-un singur stat a fost numit mitropolit al Moldovei.

Concomitent cu marea răscoală a bulgarilor au avut loc acţiuni antiotomane ale sârbilor şi grecilor. În raportul deja amintit al franciscanului Eustachio Fontana către cardinalul Cinzio Aldobrandini din 17 octombrie 1598 se arăta că „grecii din ţară fac, în secret, multe lucruri în ajutorul lui Mihai şi prin viclenie se procură arme pentru orice fel de ocazie"[59].

Victoriile lui Mihai Viteazul i-au silit pe turci să încheie pacea în octombrie 1598, în condiţiile dorite de domnitorul român. Mihai Viteazul nu a renunţat însă la ideea eliberării popoarelor balcanice printr-o campanie victorioasă la sud de Dunăre.

Destrămarea coaliţiei de luptă a Ţărilor Române, sub impactul luptelor pe care Imperiul habsburgic, cel otoman şi regatul Poloniei le dădeau pentru dominaţie la gurile Dunării şi la ţărmul pontic, i-au impus lui Mihai Viteazul amânarea

[55] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 2. Cronicari şi istorici străini. Secolele XVI–XVIII. Texte alese*, Bucureşti, 1983, p. 107.

[56] I. S. Dostean, *Osvoboditelnoe dvijenie iujnoslavianskih naradov konza XVI–naciala XVII v.*, în „Iugo-Vostocinaia Evropa v epohu feodalisma", Kişinev, 1973, p. 158; *Istoria na Bălgaria*, tom 4, p. 195.

[57] E. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, p. 395–397.

[58] *Istoria na Bălgaria*, tom 4, p. 195.

[59] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, p. 218.

campaniei sud-dunărene şi opţiunea pentru varianta planului dacic, plan care presupunea reconstituirea, în formă românească, prin unirea celor trei Ţări Române – Ţara Românească, Transilvania şi Moldova – a vechii Dacii.

După realizarea primei uniri politice a românilor, Mihai Viteazul a continuat să nutrească planul unei mari campanii în Balcani. Cronicarul maghiar Szamosközy consemna că în primăvara anului 1600 domnul a făgăduit împăratului „că va trece Dunărea cu ostaşii din cele trei ţări: Ţara Românească, Moldova şi Ardeal şi cu lefegii plătiţi de împăratul şi nu se va întoarce până ce nu va bate zidurile Ţarigradului”[60]. La 2 februarie 1600 Mihai Viteazul se adresa regelui Spaniei Filip al III-lea, solicitându-i ajutor ca el să poată trece Dunărea să lovească „nu numai ţinuturile mărginaşe, ci chiar Constantinopolul, inima Imperiului turcesc”[61].

Împrejurările nu i-au mai permis lui Mihai Viteazul să revină în sudul Dunării, el trebuind să lupte pentru păstrarea unirii celor trei Ţări Române. Domnitorul român a continuat, însă, să fie în ochii popoarelor din Balcani marea nădejde a lumii creştine ortodoxe spre care îşi îndreptau cererile de ajutor. În anul 1600 a avut loc o răscoală a grecilor condusă de Dionisie, mitropolitul Larissei, care întreţinea legături cu Mihai Viteazul şi cu papa. Mişcarea a fost înfrântă, iar mitropolitul alungat pe motivul că a uneltit şi a pregătit răscoala împotriva sultanului, având înţelegere cu Mihai Vodă[62].

Mihai Viteazul nu a mai intervenit în Balcani, el căzând victimă uneltirilor generalului imperial G. Basta şi puternicilor rivalităţi dintre Polonia şi Habsburgi.

Faima faptelor domnitorului român avea să dăinuiască peste veacuri, nu numai în sânul poporului român, ci şi al popoarelor din Balcani. Figura lui, ca şi a unora dintre căpitanii lui din lumea balcanică, Baba Novac şi Deli Marcu, este slăvită în folclorul balcanic şi în literatura cultă. Faptele de arme ale domnitorului român au fost cântate în poemele greceşti ale lui Stavrinos şi G. Palamed. Stavrinos, vistiernicul lui Mihai Viteazul, a scris – după cum singur spune – din proprie iniţiativă în Transilvania, în cetatea Bistriţa, o istorie a faptelor eroice ale lui Mihai Vodă, o cronică rimată care cuprinde 1312 versuri, tradusă prima dată în româneşte de Teodor M. Eliat şi publicată la Iaşi, în 1837 sub titlul: *Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă Viteazul*. În ultima vreme s-au impus, prin ţinuta lor ştiinţifică, ediţiile întocmite de Rita şi Eugen Dobroiu în 1979[63] şi Olga Cicanci în 2004[64].

Poema lui Stavrinos a avut o largă răspândire, ajungând până în Ucraina, fiind tradusă în ruseşte[65].

[60] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români 1566–1608*, p. 131.

[61] *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană. 1. Documente externe*, p. 386.

[62] D. Russo, *Faima lui Mihai Viteazul în străinătate*, în „Studii istorice greco-române”, Tomul I, Bucureşti, 1939, p. 105–106.

[63] *Povestea prea frumoasă a lui Mihai Voievod. Cum domnii în Valahia, cum tăie pe turcii care se aflară acolo, cum săvârşi multe fapte vitejeşti şi, pe urmă, fu ucis cu pizmă, fără luptă*. Traducere nouă de Rita şi Eugen Dobroiu, în „Literatura română veche 1402–1647”, vol. II, p. 193–225.

[64] Stavrinos-Palamed, *Cronici în versuri despre Mihai Viteazul*. Prefaţă şi traducere de Olga Cicanci. Notă introductivă: Komnini D. Pidonia, Bucureşti, 2004, 215 p.

[65] Iulian Ştefănescu, *Epopeea lui Mihai Viteazuil în lumea greco-rusească în secolii 17 şi 18*, în „Revista istorică română”, IV, 1934, p. 147.

G. Palamed, grec stabilit la Ostrog, în Podolia, la curtea cneazului Vasile, care avea legături de prietenie cu Mihai Viteazul, a scris o poemă intitulată: *Istorie cuprinzând toate cele înfăptuite şi vitejiile şi războaiele prea-strălucitului Mihail Voievod, domn al Țării Româneşti, al Transilvaniei şi al Moldovei*[66].

Stavrinos şi Palamed subliniază în poemele lor valoarea universală a personalității lui Mihai Viteazul; ei sunt autorii care-l compară pe Mihai Viteazul cu figurile eroice ale Pantheonului grecesc şi-l prezintă a fi fost „stâlpul Creştinătății", „onoarea ortodocşilor", cel care a lucrat fără preget „să reunească Biserica din Roma şi Constantinopol să fie una singură".

Figura domnitorului român apare şi în multe balade populare bulgare şi sârbeşti. În aceste balade elementele reale se împletesc uneori cu fapte neverosimile, de cele mai multe ori numele domnitorului este însoțit de calificativul cu care a rămas în istorie, de „Viteazul", eliberator al popoarelor robite din Balcani[67]. Alături de figura marelui domnitor român apar şi în folclorul balcanic câțiva dintre cei mai apropiați viteji căpitani ai lui, originari din Balcani, ca Deli Marcu şi Baba Novac; acesta din urmă, Baba Novac, avea să împărtăşească şi el soarta lui Mihai Viteazul, fiind ucis în chinuri groaznice.

Împrejurările istorice au împiedicat să triumfe planul în numele căruia s-au ridicat popoarele din Balcani la sfârşitul secolului al XVI-lea, când ele au înscris una din cele mai frumoase pagini de colaborare a lor în lupta pentru libertate şi reconstituiri statale. Această colaborare, deşi nu şi-a atins atunci scopul propus, avea să întărească încrederea popoarelor sud-est europene în forțele lor unite, să devină un important capital moral şi politic în marile momente care au condus la eliberarea şi organizarea lor în state naționale.

Această tradiție de colaborare, care leagă popoarele sud-est europene prin numeroase elemente comune, slujeşte astăzi în înfăptuirea nobilei idei de transformare a Balcanilor într-o placă turnantă a cooperării între noua Europă şi Orient, între Nord şi Sud.

[66] D. Russo, *Poema lui Gheorghe Palamed*, în „Studii istorice greco-române", tomul I, p. 145–151; Olga Cicanci, *op. cit*., p. 125–213.

[67] Al. Iordan, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic*, în „Revista istorică română", 1935–1936, p. 369.

RUSIA ŞI RUŞII
ÎN CRONICI POPULARE ROMÂNEŞTI DE LA 1800

Acad. RĂZVAN THEODORESCU

Acum un veac şi jumătate, un membru de onoare al Academiei Române şi profesor la Collège de France – l-am numit pe Edgar Quinet – putea să scrie următoarea reflecţie-ghilotină: „L'amitié de la Russie a été plus funeste aux Roumains que l'hostilité de tous les autres peuples réunis". Era un punct de vedere prin care ilustrul filoromân şi ginere al lui Gheorghe Asachi exprima o opinie occidentală, şi mai ales franceză, îndeosebi din epoca Războiului Crimeii; una împărtăşită şi de o parte a inteligheţiei politice şi academice româneşti într-a doua parte a secolului al XIX-lea, cu amintirea pierderii Basarabiei întregi – şi, mai ales, a celor trei judeţe meridionale ale provinciei răşluite –, cu aceea a Regulamentului Organic – pe care astăzi îl socotim cu mult mai important decât o făceau contemporanii – sau cu aceea a unei anumite aroganţe imperiale slave vădite faţă de învingătorii de la Plevna.

Sigur este însă că veacul anterior, de la Cantemir la ultimii prinţi fanarioţi şi, în mod cu totul special, a doua parte a sa, de la Kuciuk-Kainargi la Adrianopol (în măsura în care putem vorbi de „lungul veac al XVIII-lea"), înregistra în spaţiul românesc o cu totul altă atitudine faţă de Rusia, marea putere creştină ortodoxă care, ea singură, putea stăvili puterea otomană.

Faţă de o Rusie care făcea loc Principatelor în politica sa orientală după 1768[1], în faimosul „proiect dacic" al Ecaterinei a II-a; o Rusie către care porneau memorii ale boierilor din partida anti-fanariotă şi anti-otomană[2] sau delegaţii boiereşti ajunse la Sankt Petersburg (ca şi la tratative ruso-turce la care participau, ca la Focşani, cu faimoasele „capitulaţii", membrii ai protipendadei – Cantacuzini, dintre care unii trecuseră chiar în Rusia, Dudeşti, Filipeşti, Băleni, Câmpineni[3]); în fine, o Rusie cu a cărei orgolioasă aristocraţie boierimea română se înrudea chiar (Sturzeştii, Ghiculeştii, din nou Cantacuzinii sau cei din neamul Rosetti-Roznovanu) şi în a cărei slujbă – pentru o cauză ce era, aparent, exclusiv „creştină" – se puneau „volintiri" şi panduri recrutaţi din mai multe pături sociale nenobile[4].

În ciuda durităţii unor comandanţi militari – a fost cazul generalului Christofor Antonovici Münnich la Iaşi în prima parte a secolului[5] –, aproape întreaga suflare

[1] *Istoria Românilor*, VI, Bucureşti, 2002, p. 615 şi urm.
[2] *Ibidem*, p. 516.
[3] *Ibidem*, p. 518.
[4] *Ibidem*, p. 516.
[5] *Ibidem*, p. 515.

românească pare a-i fi salutat pe ruşi ca unici salvatori (din pricini strict confesionale, austriecii prezenţi aici, şi ei ocupanţi sau chiar răpitori de pământuri româneşti, nu au putut juca acelaşi rol pentru munteni sau moldoveni).

Este adevărat că acest sentiment, cu puternic suport religios, a fost împărtăşit mai ales în medii cu legături clericale de joasă sau medie extracţie socială şi acolo vom găsi o producţie cronicărească epigonică şi „întârziată”[6] ce aparţine unui repertoriu mai curând popular – pe care istoricii culturii occidentale îl numesc „culture populaire” sau „craftsmen culture”[7] –, dar unde nivelul cultural a variat. Protosinghelul Naum Râmniceanu, fiu de protopop oltean venit din Ardeal, scriitor de limbă greacă[8], cu siguranţă nu poate fi aşezat aici; după cum nu avem a ne referi la un mai cultivat fiu de staroste de negustori bucureşteni, înrudit cu preoţi, precum Zilot Românul – identificat cu un anume Ştefan Fănuţă[9] –, narator al „răzmiriţei roşilor cu turcii”[10] de la 1806–1812, prilej cu care, ne spune el, „Cutuzof” a făcut a „străluci o părintească îngrijire asupra ticăloasei ţări”[11].

În sfârşit, nu-şi pot găsi locul aici însemnările unui Şerban Andronescu care, deşi fiu de popă bucureştean, devenea boiernaş cu rang de stolnic şi vătaf de curte al unui mare ban, făcea notaţii neutre şi era aplecat spre detalii care trădau un orizont folcloric, aproape ţărănesc, ca atunci când, scriind despre moartea, la 1798, a unui mare vornic, preciza că acesta s-a săvârşit „nespovedit, nepricestuit, pentru că au mâncat, printre alte bucate, pepene mult, verde”[12]; nu mai puţin el era la curent cu evenimente din împărăţia rusă când istoriseşte cu detalii reale – prefaţând parcă, la o distanţă de câteva decenii, povestea despre Garibaldi a conului Leonida – răscoala cazacului Emilian Ivanovici Pugaciov, care se pretindea a fi chiar Petru al III-lea, nepotul german al lui Petru cel Mare şi soţul prinţesei prusiene Sofia de Zerbst-Anhalt, botezată în ortodoxie Ecaterina, ţarul înlăturat de la tron de complotul contelui Orlov şi închis într-o fortăreaţă unde a şi murit în 1762: „Iar muscalii au rămas dă au stăpânit Moldova, pentru că în leat 1770, Mai, au lăsat Buc(ureştii) şi s-au (dus) înapoi. Căci un Bugaciov, ce să afla la Sibir, prefăcându-se că ar fi Petru, soţ(ul) împărătesii Ecaterinii cel surgunit, au fost strâns mulţime dă oaste cerându-şi întâia stăpânire să o aibă. Şi planisindu-să prostimea toţi să închina, până ce s-au strâns oştirile unde era răsipite, biruindu-l l-a prins viu şi puindu-l într-o colivie de her, l-au plimbat prin toate uleţele ca să scoată pă norod din bănueli”[13].

Secolul al XVIII-lea românesc, parte a primei modernităţi, a fost punctat de o salbă de războaie duse pe pământul de la nord de Dunăre de către cele trei imperii

[6] *Ibidem*, p. 804.

[7] R. Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, II, Bucureşti, 1987, p. 216–217, n. 3.

[8] Pentru el, vezi C. Erbiceanu, *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888.

[9] Zilot Românul (Ştefan Fănuţă), *Opere complete*, ed. M.D. Ciucă, Bucureşti, 1996.

[10] *Ibidem*, p. 79.

[11] *Ibidem*, p. 87.

[12] I. Corfus, *Însemnările Androneştilor*, Bucureşti, 1947, p. 41.

[13] *Ibidem*, p. 43

ale spațiului sud-est european – Rusia, Austria şi Turcia –, într-o cadență precisă, însoțită de tot atâtea ocupări militare ale Munteniei, Olteniei şi Moldovei de oştile țarului, ale „chesarului" şi ale sultanului.

Războiul ruso-austro-turc din 1736–1739, cel ruso-turc din 1768–1774, cel ruso-austro-turc din 1787–1792, în fine cele ruso-turce din 1806–1812 şi 1828–1829 semnifică un secol de confruntări[14] a căror miză încetase a fi una religioasă, de tip medieval, reprezentând pur şi simplu o expansiune politică deschisă de momentul domniei lui Petru cel Mare – continuat de cel al Ecaterinei a II-a – la Petersburg şi de cel al cârmuirii lui Leopold I – continuat de Maria Tereza – la Viena.

Aceste confruntări au fost în acelaşi timp evenimentele majore interne şi internaționale care şi-au pus pecetea pe istoria românească, îndeosebi pe aceea a ținuturilor dintre Carpați şi fluviu care, prin vecinătatea nemijlocită cu raiale şi paşalâcuri otomane, au fost cele mai frecventate teatre de operațiuni înainte şi după 1800. În mentalul colectiv românesc de la domni, caimacami şi mari boieri ai protipendadei fanariote, până la mărunți orăşeni, clerici şi țărani, evenimentele au fost reținute, povestite ca întâmplări esențiale, uneori cu implicări personale şi foarte adesea cu partizanate foarte subiective, cu o coloratură ortodoxă limpede, unde biografia şi educația celor ce depuneau în scris mărturia şi-au spus cuvântul. Mă refer aici, în primul rând, la acele texte de cronică, de povestire rimată, de istorisire unde Rusia şi ruşii fac figură de eliberatori pravoslavnici ai unor ortodocşi obidiți. Dacă există, minoritari e drept, şi autori recrutați din boierime, oscilanți, dar mai curând admiratori ai otomanilor – este cazul lui Dumitrache medelnicerul[15], omul Ghiculeştilor, narând evenimentele premergătoare păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774) –, vom vedea, în schimb, în lumea clericală măruntă, o altă, o cu totul altă atitudine: în numele „dreptei credințe", pravoslavnica Rusie este aşteptată, lăudată, celebrată cu orice prilej. La Slatina Moldovei, într-un pomelnic-triptic de lemn, datat între 1777 şi 1800, o coloană este dedicată „înpărații moscăceşti" cu nume de țari şi țarevici, dar şi cu cel al lui Grigore Alexandrovici Potemkin, faimosul „Tavriceschi", „prințul prinților", mort în stepa basarabeană şi îngropat la mânăstirea Golia, la Iaşi, în 1791[16] – prilej cu care un anume Gheorghe Nacul scrie versuri de factură populară despre acest „mare bărbat.../ A Rosiei cei mari/ De care, într-această vreme/ Mulți sunt siliți a să teme" –, în timp ce devenea o regulă citarea cuviincioasă şi oportună, în pisanii de biserici, a Ecaterinei a II-a, a lui Alexandru I şi a lui Nicolae I Pavlovici, în timpul atâtor înfruntări între Petersburg, „Poarta otomanicească" şi „Poarta chesaricească" sau calendarele unde erau marcate, tot pe atunci, zilele de prăznuire ale membrilor familiei imperiale şi datele victoriilor „muscăleşti"[17].

[14] G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962, p. 141–212.

[15] *Istoria literaturii române*, I, Bucureşti, 1964, p. 697–701

[16] *Inscripțiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti*, I, Bucureşti, 1965, nr. 284, p. 325. Pentru moartea acestui celebru favorit imperial avem ecouri în *Cronici şi poezii româneşti versificate (sec. XVII– XVIII)*, ed. D. Simonescu, Bucureşti, 1967, p. 291 şi urm. Tot pentru sfârşitul acestui personaj, vezi S. Sebag Montefiore, *Prince of Princes. The Life of Potemkin*, Londra, 2000, p. 7, p. 492.

[17] R. Theodorescu, *Despre prima modernitate a românilor*, Bucureşti, 2001, p. 24.

Admirația pentru ortodoxa Rusie era firească în cazul unor călugări de la mănăstirea Neamț din Moldova, unde a fost covârşitoare, la finele secolului al XVIII-lea, influența unui monah coborât din Poltava Ucrainei precum Paisie Velicicovschi. Un anume Vitalie nota câte ceva despre victoriile din 1812 pe care le-a repurtat „Rosiia cea mare, adecă Moscva, înpărăția cea creştinescă, vestită de puternică şi vetează", celebră şi prin cele 670 de biserici moscovite pe care „cu totul necuviosul, pizmătarețul Bunăparte cu ai lui ostaş o au stricat"; împăratul francez – care, în treacăt fie spus, a fost un capitol aparte în mentalul popular românesc al vremii, învecinat mai curând unui personaj negativ de basm – a luptat şi în 1814, „dară biruințele rămâneau tot despre Moscali" – nota cu entuziasm călugărul nemțean[18] –, iar un motiv al înfrângerii Corsicanului era, pentru Vitalie, presupusul prieteşug cu liber-cugetătorul François Marie Arouet, numit şi Voltaire – de altminteri corespondent al „Semiramidei Nordului" care era Ecaterina cea Mare[19] –, pentru că Napoleon era „rău slăvitoriului şi ucenic drept al lui Voltir, cel fără de nici un Dumnezeu" sau „acel neîndumnezăit Bunăparte (sau să zicem reaparte)", care „s'au unit cu cei mai mulți ucenici răi a lui Voltir" ce au omorât pe ... împăratul lor(!)[20].

Pentru un public de extracție folclorică, ținând de o cultură populară (şi nu țărănească), un public interesat de tot ce se petrecea în marea împărăție creştină ortodoxă de la Răsărit – până şi de întâmplarea unor „Robinsoni polari", aidoma marinarilor ruşi ajunşi în Oceanul Înghețat de Nord, despre care, după o povestire cultă, se prelucra în româneşte o „vrednică de însemnare întâmplare" a patru corăbieri „care au fost strâmtorați de iarnă în ostrovul Spițberg la anul 1743" şi care au făcut „boala scorbuticească"[21] –, ceea ce avea atingere cu realitățile româneşti ale vremii era cu atât mai demn de consemnare. Avem aici cel puțin trei mărturii care au în comun apartenența autorilor la aceeaşi categorie socială umilă, dar tot mai vocală, la acelaşi mediu bisericesc al Țării Româneşti, activi în aceeaşi perioada cuprinsă între 1800 şi anii '30 ai veacului al XIX-lea, comentând uneori şi evenimente dintr-a doua parte a secolului precedent. Pentru o bună echilibrare a opiniilor avute în epocă la nivel popular, voi adăuga că doi dintre ei – Dionisie, țăran vâlcean ajuns eclesiarh al episcopiei Râmnicului[22], dar şi copist, caligraf, ilustrator şi Ioan Dobrescu, dascăl la biserica bucureşteană a Batiştei, dar şi cojocar

[18] I. Corfus, *Un vag ecou al războaielor lui Napoleon la mânăstirea Neamțului*, în „Revista istorică română", XV, II, 1945, p. 222.

[19] A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946, p. 15–16.

[20] I. Corfus, *op. cit*., p. 223; cf. R. Theodorescu, *Voltaire, Napoleon şi alți „eretici"*, în *Picătura de istorie*, Bucureşti, 1999, p. 202–209. Ca şi la Vitalie, dascălul bucureştean de la biserica Batiştei, Ioan Dobrescu ştia că printre obiceiurile străine ce veneau la noi în acel timp intra învățătura lui „Volter, acela urătul lui Dumnezeu, pre care îl avea păgânii, ca pre un Dumnezeu" (I. Corfus, *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu (1802–1830)*, extras, Bucureşti, 1966, p. 341).

[21] *Cărțile populare în literatura românească*, ed. I.C. Chițimia, D. Simonescu, II, 1963, p. 221–233.

[22] *Hronograf (1764–1815)*, ed. D. Bălaşa, N. Stoicescu, Bucureşti, 1987.

şi negustor[23] – erau filoruşi declaraţi, în timp ce al treilea, Ilie, popa „ot Butoi”[24] din Dâmboviţa nu deborda de simpatie pentru împărăţia ţarilor.

Pitorescul, dar relativ bine informatul Dionisie Eclesiarhul – informat „după spunerea gazeturilor”[25] –, preocupat de „răzmiriţile muscalilor”, adică de războaiele timpului său duse de colosul de la Răsărit şi de „secreturile muscăleşti”[26] prin care împărăţia pe care o admiră a izbândit, pleacă de la domnia Ecaterinei a II-a şi de la prima împărţire a Poloniei din 1772 („au luat supt stăpânire înpărăţiei Rosii a treia parte din Lehiia”[27]), pentru a consemna marea sa satisfacţie de român şi de slujitor al bisericii râmnicene atunci când, în 1769, Dumnezeu „s-au milostivit asupra norodului său cel ce crede în numele lui şi, dând puteare oştilor muscăleşti şi biruinţă, au intrat în ţară în mare război”[28]. Nu va fi inutil de adăugat că, pentru exact acelaşi moment, când ruşii luau de la turci şi raiaua Hotinului, o cronică rimată dădea glas, plin de ironie, bucuriei româneşti: „Hotine, Hotine/ Găteşti-te bine/ Că moscalul vine/ Ş-a fi rău de tine!/ Saltă şi te văsăleşte, / Că moscalul sosăşti!”[29]; iar pentru intrarea ruşilor în Bucureşti, în acelaşi an, tot în mediul popular, apropiat cumva de boierii Cantacuzini filoruşi, altă cronică rimată reflecta, stângaci dar sincer, bucuria colectivă ce omagia pe suverana Rusiei: „În zioa sfintei Ecaterini/ Pentru-al împărătesi nume,/ Făcură o mare veselie,/ Sus, în deal, la mitropolie./ Foarte frumos o cinstiră,/ Dar muschiceşte băură./ De la masă se sculară,/ Care vrură şi jucară”[30].

Şi tot acestui moment de la 1769 îi sunt dedicate aşa numita „Pătimire a Galaţilor” sau „Istorie de patima Gălaţilor”[31], unde autorul anonim se bucură când „bat moscalii pre turci foarte”, învingându-i la Şerbeşti – şi pe aliaţii lor tătari la Giurgiuleşti –, salvând prosperul oraş dunărean sau povestirea despre luptele cu final fericit, de la Prut şi Dunăre, ale feldmareşalului Piotr Alexandrovici Rumeanţev[32], ceea ce a prilejuit la Iaşi „vivat peste vivat cu bună tocmire”[33].

Este drept, uneori, Dionisie – pentru a reveni la el – inventează evenimente, cum ar fi o încoronare a Ecaterinei cea Mare ca „înpărătească a Crîmului”[34] – de fapt ţarina dăduse un manifest cu ocazia alipirii Crimeii în 1783[35] –, fantazează despre o adunare de împăraţi cu acest prilej, auzind probabil ceva despre o întâlnire dintre Iosif al II-lea şi Ecaterina a II-a, care a avut loc în 1787 la Kerson[36]. El mai ştie câte ceva despre Potemkin, „ibovnicul” împărătesei care, de altminteri, îi făcea

[23] I. Corfus, *op. cit*., *passim*.
[24] V. Andronescu, *Contribuţiuni istorice*, I, Constanţa, 1901.
[25] *Hronograf*…, p. 97
[26] *Ibidem*, p. 44 şi urm.
[27] *Ibidem*, p. 34.
[28] *Ibidem*, *loc. cit*.
[29] *Cronici şi povestiri româneşti*..., p. 106.
[30] *Ibidem*, p. 136–137.
[31] *Ibidem*, p. 120 şi urm.
[32] *Ibidem*, p. 141 şi urm.
[33] *Ibidem*, p. 157.
[34] *Hronograf*, p. 41.
[35] *Ibidem*, p. 133.
[36] *Ibidem*, loc. cit.

acestuia „împuțăciune”[37] pentru că ar fi luat bani de la turci, despre „Suvaro ghenerar” ce era victorios la Ismail spre bucuria Eclesiarhului, care relatează şi despre un „congrez” ce a urmat[38] – de fapt, tratativele de pace cu austriecii de la Şiştov în 1791 şi cele cu ruşii de la Iaşi în 1792 –, despre campania „franțozilor” în „Misir” – era aceea a lui Napoleon în Egipt la 1798–1799 –, confundă pe țarul Pavel cu succesorul său Alexandru I[39] când vorbeşte „despre jalba ce o au dat toți boerii şi arhierei la înpărăția rosieniască”[40], deşi ştia că fanariotul Constantin Ipsilanti fugea, în 1806, la curtea țarului Alexandru[41], „ fiindcă Pavel, tată-său, au răposat de dambla. Iară unii spun că l-au omorât miniştrii cu vicleşug, mergând noaptea la iatacul lui” (zvonul era înregistrat de Eclesiarh, nefiind însă departe de adevăr, de vreme ce țarul Pavel fusese asasinat în martie 1801, fiul şi urmaşul său susținând că a sucombat în urma unei apoplexii[42]).

Filorusismul Eclesiarhului se traduce şi în satisfacția de a-i vedea pe turci învinşi adesea de „cazacii muscăleşti, călări”, ce erau ca „ulii cei iuți să prinză vânat”[43], salvând ceea ce unii contemporani numeau „ticăloasa raia”, adică Țările Române: „Măcar de ar fi vrut turcii să stea să mai jăfuiască, dar nu avea vreme, că îi îmbulziia muscalii”[44], ceea ce făcea ca între români să fie „atâta bucurie... cât calca unul pe altul”[45]. Chiar dacă există izvoare care spun limpede că ocupația rusească în Principate a fost teribil de grea[46], Dionisie vedea în culori trandafirii tot ce era rusesc: țarul Alexandru era, fireşte, „bunul şi creştinul înpărat”[47], la fel erau vrednici de laudă generalii săi, Isaiev sau Kamenski, căruia se simte obligat să-i traducă numele, „care în limba românească va să zică Al pietrii sau Pietrariul”,[48] chiar dacă este critic cu generalii Ivan Ivanovici Michelson şi Andrei Simionovici Miloradovici despre care amintitul vodă Ipsilanti reclama la Petersburg „că stau numa de baluri şi tractații”[49] sau cu un anume general Zass, cu nume germanic, la care explicația binecredinciosului autor e simplă: „acesta fiind om rău, spun unii că n-au fost muscal creştin”[50]. Chiar şi atunci când, prin pacea de la Bucureşti din 1812, Rusia lua şi Basarabia, autorul nostru este mulțumit şi constată, în numele unei solidarități pravoslavnice: „Aşadar, înpărăția Rosii, înputerniciindu-să şi lărgindu-să cu voia lui Dumnezeu, fiindcă iaste creştină”[51]. Informațiile despre înfrângerea, de către ruşi, a lui Napoleon, când împăratul fugar trecea „o apă ce-i

[37] *Ibidem*, p. 49.
[38] *Ibidem*, p. 56.
[39] *Ibidem*, p. 153.
[40] *Ibidem*, p. 83.
[41] *Ibidem*, p. 87–88.
[42] *Ibidem*, p. 157.
[43] *Ibidem*, p. 91.
[44] *Ibidem*, p. 90.
[45] *Ibidem*, p. 91.
[46] *Ibidem*, p. 168–169.
[47] *Ibidem*, p. 97.
[48] *Ibidem*, p. 104.
[49] *Ibidem*, p. 101.
[50] *Ibidem*, p. 107.
[51] *Ibidem*, p. 111.

zice Borontina”[52] – evident Berezina, afluentul Niprului, în Bielorusia – seamănă cu cele date de alte izvoare favorabile Rusiei, cum este cronica urbană a lui Ioan Dobrescu, unde detaliile sunt mai numeroase, iar comentariile mai suculente, acest cojocar bucureştean, căsătorit cu fiica unui şalvaragiu, fiind chiar martor ocular, în acelaşi an 1812, la Colentina, când Kutuzov „ş-au luoat ziua bună de la mic până la mare. Şi de aici au plecat cu poştea la Rosiia. Şi acolo eram şi eu şi l-am privit cum căta spre Bucureşti”[53].

Acest din urmă autor, de extracție, aşijderea, populară, cu o limbă colorată şi cu sfaturi îmbibate de o moralitate creştină potrivită unui dascăl de biserică de mahala, îşi ia informațiile nu doar din experiențe trăite, ci şi din gazete şi înştiințări publice. Imaginile sugerate de acest admirator al ruşilor ar fi demne de un western – unul dintre „cazacii donți... singur 17 turci au omorât... erau turci 16 pă un muscal”[54] –, comentariile sale sunt pline de umor – pe domnul Moldovei Scarlat Calimachi, prins de cazaci, „încă l-au şi înțepat la vreo două locuri, fiindcă făcea nazuri, nu vrea să să dea”[55] –, detaliile luptelor din Balcani din 1810 sunt numeroase, aflând că după fiecare victorie rusească, urma la Bucureşti o „luminație”. Pretutindeni ruşii sunt „ca nişte lei”, în timp ce „procleții turci... murea ca câinii”[56], iar explicația o găseşte Dobrescu într-o concepție specială a ostaşilor țarului despre viață şi moarte. Căci, vorbind despre luptele din nordul Balcanilor, el nota: „Şi tocmai atuncea s-au predat turcii de mare nevoe, că încă până atuncea nu văzuseră ei puterea Rosii. Socotea că va să sperie muscalii, să fugă. Acest lucru am cunoscut la muscali bun, că moartea lor o socotesc viiață, şi când pica mai mulți, atuncea ia îndrăzneală mai multă; nici nu să laudă, că deacă pere 500, ei zic că au perit 1000”[57].

Nu mă pot împiedica aici, într-o paranteză, să nu-mi amintesc că abia o jumătate de veac separă aceste considerații ale lui Ioan Dobrescu despre moartea la ruşi, de publicarea, în „Convorbiri literare”, la 1 aprilie 1878, a cunoscutului text al lui Ion Creangă despre rusul „Ivan cel fără de moarte”, care trăgea dracilor scăpați din turbinca sa „un frecuş, de cele moschiceşti”[58], într-una dintre cele mai citite poveşti ale literaturii noastre.

Tot din „gazeturi” se informează mahalagiul bucureştean despre faptele „sfrințozilor” ce voiau ca Napoleon „să fie în toată lumea înpărat”, drept care au atacat imperiul Romanovilor, numai că „îi ucidea muscalii... ca pă porci şi-i căuta cum caută ogarul epurile, iar cu trei părți mai mult îi omora Dumnezeu cu geru, că înghețа cu cal cu tot ca herul”[59]. De aici nu a fost decât un pas, în istorisirea lui Ioan Dobrescu, până la a ne evoca spectacolul halucinant, demn de o povestire celebră a vremii, cea a lui Gottfried Bürger despre un baron german, Karl Friedrich

[52] *Ibidem*, *loc. cit*.
[53] I. Corfus, *op. cit*., p. 332.
[54] *Ibidem*, p. 323– 324.
[55] *Ibidem*, p. 326.
[56] *Ibidem*, p. 331.
[57] *Ibidem*, p. 328.
[58] I. Creangă, *Opere*, ed. D. Corbu, Iaşi, 2007, p. 116.
[59] I. Corfus, *op. cit*., p. 334–335.

Hieronymus von Münchhausen, luptător în Rusia pe la 1730, intrată în folclorul european[60]: în ianuarie 1813 când „au eşit Bunăparte din Mosca", un „trup de ostaşi franţozi, 60 de mii, au îngheţat cu cai cu tot în Rosiia şi sta ca, cum ar fi vii, cât nu puteai să-l mişci sau să-i iei cevaşilea din mână, încât mare mirare au fost la câţi au văzut lucru ce n-au mai văzut ochi omeneşti. Încât era poruncă înpărătească ca, câţi vor voi să meargă să vază acea minune, să meargă cu cheltuială înpărătească". Ceea ce s-a şi întâmplat – afirmă cu neverosimilă şi maximă candoare diaconul devenit negustor –, „că şi unii neguţători di(n) Bucureşti, având şi trebuinţă înlăuntru şi mai mult să vază această dumnezeiască lucrare, s-au dus..."[61], evident pe banii ţarului, ca nişte autentici excursionişti ortodocşi „avant la lettre".

În rest, Ioan Dobrescu ştie multe despre fapte ale armiilor ruseşti în Persia, în Basarabia, în Serbia sau în Grecia, despre oraşul „Mesaloghi"[62] – evident, celebrul Missolonghi al lordului Byron –, despre generali ruşi care erau cei doi „Kamenţki" – fraţii Serghei şi Nicolae Mihailovici Kamenski –, „Prozoroski" – adică Brezorovski –, „Isaiia" – anume Isaev –, „Savarov" – e vorba de Arkadi, fiul celebrului Alexandru Vasilievici–, despre Kisălev– „prezedent asupra divanurilor"[63], despre „consulul rosesc... Miţache"[64] – nimeni altul decât Matvei Liovevici Minciaki –, iar simpatia este mereu şi mereu de partea Rusiei şi a ruşilor.

O atitudine mult mai nuanţată în chestiunea aici discutată are al treilea martor invocat, anume popa Ilie „ot Butoi", cleric de condiţie modestă care, în ciuda faptului că se socotea pe sine „român de la coada vacii"[65], vorbea greceşte şi pare a se fi aflat uneori în compania boierilor pământeni şi greci din epoca asupra căreia relatează, între 1791 şi 1836. Deşi de aceeaşi origine populară ca şi Dionisie Eclesiarhul sau Ioan Dobrescu, slujind ca şi ei Biserica, popa Ilie nu este de loc un simpatizant al Rusiei, reflectând o altă opinie – ce nu era de loc singulară pe atunci –, potrivit căreia ţara s-ar putea acomoda mai curând cu păgânii decât cu pravoslavnicii.

Când vorbeşte de Pasvantoglu de la Vidin, el ţine să noteze că „ţara s-au pustiit mai mult din pricina Rosiei, băjenindu-se la munte şi prisăcind cărările"[66] sau pune în gura biv-vel vornicului Grigore Filipescu cuvinte neaşteptat de lucide, care judecă aspru marele imperiu ortodox şi expansiunea sa: „De multe ori Rosia s-au bătut cu Turchia şi când s-au făcut pace ne-au lăsat tot sub Turc şi noi am îndurat mari şi grele nevoi" sau „Acum Rosia voeşte să prindă şarpele cu mâna noastră, că dacă vom cădea să vină să ne scape şi să ne lipească la înpărăţia muscălească"[67]. Mai mult, în 1820 – aşadar în preajma momentului Tudor Vladimirescu – popa Ilie îl pune pe numitul boier pământean să se adreseze unui boier grec care făcea

[60] R. Theodorescu, *Voltaire, Napoleon*…, p. 209.
[61] I. Corfus, *op. cit*., p. 343.
[62] *Ibidem*, p. 394.
[63] *Ibidem*, p. 397.
[64] *Ibidem*, p. 378.
[65] V. Andronescu, *op. cit*., p. 15.
[66] *Ibidem*, p. 6.
[67] *Ibidem*, p. 13.

apologia ţarului – suntem, să nu uităm, în momentul de zenit al Eteriei! – „Du-te în ţara ta şi bate-te cu Turcii, pleacă la grecii tăi a te face cazac... iar pe noi lasă-ne să ne bălăbănim cu Turcii”[68].

Uneori popa Ilie „ot Butoi” devine de-a dreptul acuzator şi amar ironic ca atunci când, amintind de spânzurarea, în 1821, a patriarhului ecumenic de către turci, scria într-un contrast evident cu cei doi contemporani ai săi: „Iară marele şi puternicul Rosii, care să zice tatăl creştinătăţei ca acel ce este şi creştin ortodox, n-au scos capul”[69], concluzia sa privind rolul ruşilor după 1828 pecetluind o opinie generală a multor români din secolul al XIX-lea: „au înfiinţat Moscalii divan săvârşitor peste Moldova şi Valahia sub poruncile generalilor ruseşti. Şi ne-au păgubit greu Roşii”[70].

Sunt toate acestea, cum sugeram cu un sfert de secol în urmă, texte care nu cad neapărat sub incidenţa literarului strict, multe mărturisind o „indiferenţă artistică a scriiturii”[71], dar toate exprimând mentalul colectiv în plină mutaţie stilistică[72].

Cuceritoare prin culoare, spontaneitate, imediatețe, oralitate, pendulând între reportajul sui-generis, cu sumedenie de date precise şi ficţiunea învecinată cu basmul[73], asemenea cronici populare oglindeau – de la simpatia debordantă şi dominantă, la rezerva prudentă şi critică faţă de cel mai important jucător străin de pe scena românească a veacului al XVIII-lea şi din primele decenii de după 1800 – o pagină din istoria civilizaţiei naţionale. Aceasta cunoştea acum şi avea să ştie în viitor schimbări fundamentale, cuprinse în parametrii entuziasmelor locale, mai mult epidermice decât critice la nivelul masei, din cele două sute de ani scurse, să zicem, între 1750 şi 1950, pigmentate cu strigătele sau cu şoaptele alcătuite din doar două cuvinte pline de vană speranţă: „Vin ruşii” şi, mai apoi, „vin americanii”. Aşadar, dacă se îngăduie la această incursiune imagologică o concluzie antropologică, voi spune că la virtuţile ştiute ale românilor se mai poate adăuga una: aşteptarea.

[68] *Ibidem*, p. 14.
[69] *Ibidem*, p. 16.
[70] *Ibidem*, p. 19.
[71] *Civilizaţia românilor între medieval şi modern*, Bucureşti, 1987, p. 203–206.
[72] E. Negrici, *Imanenţa literaturii*, Bucureşti, 1981, p. 65.
[73] R. Theodorescu, *op. cit*., p. 197.

CARTEA ROMÂNEASCĂ ÎN EDITURILE ITALIENE ŞI INTERESUL ACESTORA PENTRU ROMÂNIA ÎN ANII PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

VERONICA TURCUŞ*

Interesul editurilor italiene pentru cartea românească la începutul secolului al XX-lea a fost orientat în mod special spre producţiile specifice şi tradiţionale, *in primis* literatura populară şi în mod special genul liric. Traducerile sunt destul de puţin consistente numeric, deseori încadrate în culegeri generale dedicate diverselor literaturi străine şi a fost preferată lirica, mai apoi nuvelistica, pentru că se puteau astfel oferi mult mai uşor publicului italian „mostre" din literatura română[1].

O modificare vizibilă a percepţiei editurilor italiene asupra României în general, în primul rând la nivel politic şi economic, dar şi în plan cultural, deci implicit asupra cărţii româneşti de ştiinţă sau de literatură, apare odată cu Primul Război Mondial, mutaţie determinată de interesul Italiei faţă de un posibil aliat într-o luptă care avea pentru statul din Peninsulă semnificative conotaţii naţionale. Era un moment politic în care cele două ţări, atât România cât şi Italia, ambele participante alături de Austro-Ungaria şi Germania la Tripla Alianţă, concepută ca un tratat împotriva Franţei şi Rusiei, se reorientau în sistemul de relaţii internaţionale în funcţie de interesele lor naţionale. Cele două naţiuni latine urmăreau să se situeze într-o tabără opusă celei în care se afla Austro-Ungaria şi au început chiar să acţioneze solidar în planul politicii externe.

Este bine cunoscut faptul că după declanşarea Primului Război Mondial în urma asasinării arhiducelui Ferdinand la 28 iunie/10 iulie 1914, Austro-Ungaria a solicitat României intrarea în război alături de Puterile Centrale, în contextul în care tratatul de alianţă defensiv din 1883, prin care ţara noastră adera la Tripla Alianţă, fusese reînnoit în 1913. Considerente naţionale, legate de situaţia Transilvaniei, au determinat România să nu se implice în conflict alături de aliaţii săi, iar modelul italian, al declarării neutralităţii – eveniment survenit la 2/15 august 1914 – a reprezentat pentru statul român pretextul potrivit pentru a nu se alătura Puterilor Centrale, oferind un context favorabil deciderii neutralităţii în cadrul Consiliului de

* Cercetătoare la Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca.

[1] Giuseppe Petronio, *Traduzioni italiane dalla letteratura romena*, „Il Veltro. Rivista della civiltà italiana", 1969, 13, nr. 1–2, febbraio–aprile, p. 159–164; Pasquale Buonincontro, *La presenza della Romania in Italia nel secolo XX. Contributo bibliografico 1900–1980*, Napoli, De Simone Editore, 1988, p. 35–49; Ioan Guţia, *Le traduzioni d'opere letterarie romene in italiano (1900–1989)*. Con una bibliografia a cura di Ion Chiriță, Roma, Bulzoni Editore, 1990, p. 17–28; Roberto Merlo, *Un secolo frammentario: breve storia delle traduzioni di poesia romena in italiano nel Novecento*, „Philologica Jassyensia", 2005, 1, nr. 1–2, p. 197–246 (mai ales p. 197–200, 220–222).

Coroană de la Sinaia din 3/16 august 1914 şi fiind un argument suficient de puternic pentru regele Carol, reticent în această privinţă deoarece era legat dinastic de vechii aliaţi. În toată această perioadă România urmărea cu mare atenţie linia de politică externă a Italiei, încercând să îşi coreleze acţiunile cu statul din Peninsulă, în condiţiile în care cele două ţări aveau o situaţie similară în cadrul sistemului de relaţii internaţionale. Aceeaşi disponibilitate exista şi din partea Italiei, interesată de altfel de un aliat pentru consolidarea poziţiei sale în Balcani (la 25 decembrie 1914/7 ianuarie 1915, de exemplu, Italia va ocupa oraşul albanez Vlöre). Nu întâmplător, în toamna lui 1914 şi la începutul anului următor, între România şi Italia se vor încheia două acorduri, menite să pună bazele acţiunii comune a celor două state în cadrul conflictului. Dacă acordul româno-italian de la 10/23 septembrie 1914 semnat la Bucureşti prevedea ca guvernele celor două ţări să părăsească politica de neutralitate doar printr-un preaviz reciproc şi anticipat, acordul secret încheiat la 24 ianuarie/6 februarie 1915 tot la Bucureşti convenea ca România şi Italia să acţioneze solidar în vederea apărării comune în cazul unui eventual atac armat din partea Austro-Ungariei, în cuprinsul căreia ambele ţări aveau teritorii locuite de conaţionali. De altfel, orientarea politicii externe româneşti spre Italia şi solidarizarea cu acţiunile acesteia a fost favorizată şi de urcarea pe tron a noului rege Ferdinand – în urma morţii lui Carol I – cunoscută fiind diversitatea de opinii dintre bătrânul rege şi principesa Maria, regină din toamna anului 1914, britanică de origine şi filobritanică prin convingeri, vară primară cu ţarul Rusiei şi, în consecinţă, adeptă cu atât mai mult a unei alianţe cu puterile Antantei. Pe acest fundal politic apare semnificativ interesul presei şi opiniei publice italiene, încă de la sfârşitul anului 1914, faţă de o posibilă şi dezideratăparticipare a României la război alături de Tripla Înţelegere[2].

Chiar dacă România nu va reuşi să secondeze Italia în intrarea în război alături de Antantă decât cu un an şi câteva luni mai târziu[3], perioada 1914–1916 a

[2] Cotidiane de marcă din Peninsulă precum „Giornale d'Italia" din Roma sau „Gazzetta del Popolo" din Torino prezentau publicului italian pulsul opiniei publice din România, insistând pe faptul că majoritatea românilor cereau intrarea în acţiune împotriva Austro-Ungariei, pentru obţinerea Transilvaniei şi a Bucovinei. Ziaristul Arnoldo Cipolli arăta cititorilor italieni în paginile jurnalului „Gazzetta del Popolo" că românii îşi manifestau în mod evident şi unitar sentimentul naţional, oferind publicului din Peninsulă imaginea unei Românii pregătite să secondeze Italia în schimbarea taberei în cadrul conflictului şi în politica de întregire a teritoriilor naţionale.

[3] După ce semnase la 26 aprilie/9 mai 1915 un tratat de alianţă cu Tripla Înţelegere la Londra, prin care adera la Pactul de la Londra din 5/18 septembrie 1914 – pact care stabilea ca Anglia, Franţa şi Rusia să nu încheie pace separată în cursul războiului –, Italia a denunţat, la 4/17 mai 1915, tratatul de alianţă cu Puterile Centrale, trimiţând apoi guvernului austro-ungar, la 10/23 mai 1915, textul declaraţiei de război. În intervalul de mai bine de un an care a urmat până în momentul în care şi România declara război Austro-Ungariei (14/27 august 1916), Italia a desfăşurat pe parcursul lunilor mai-iunie 1915 o ofensivă în Tirol, în Alpii Dolomiţi şi în Carintia, iar în august acelaşi an declara război Turciei. Pe de altă parte, România şi-a orientat eforturile diplomatice spre obţinerea de asigurări privind teritoriile sale naţionale înainte de a intra în război de partea Antantei, primind în acest sens reacţii imediate de la Anglia şi Franţa – care nu erau direct afectate de problemă – şi tergiversări din partea Rusiei, care spera ca situaţia Triplei Înţelegeri pe fronturile de luptă să se îmbunătăţească simţitor prin contribuţia Italiei. După tratative îndelungate, marcate în martie 1916 de un tratat secret între România şi Tripla Înţelegere, care stabilea la Bucureşti condiţiile intrării noastre

reprezentat de asemenea o epocă de interes economic sporit al statului italian față de țara noastră. Este în mod egal cunoscut că în anii neutralității România a constituit terenul unor puternice concurențe pe plan economic, interesele ambelor grupări ciocnindu-se şi confruntându-se mai ales în domeniul petrolului (ponderea capitalului german a scăzut în această perioadă şi a crescut cel anglo-olandez). În plus, în sfera creditului s-au înregistrat mutații în ceea ce priveşte statele creditoare, România primind importante sume din partea țărilor Antantei cu ajutorul cărora a rezistat presiunilor financiare germane şi a reuşit să acopere cheltuielile necesare dotării armatei. În acest domeniu ar fi de amintit pentru anul 1914 creditul de 10 012 500 de lire pe care România l-a primit de la Banca d'Italia, credit care s-a adăugat sumei de 5 000 000 de lire sterline pusă la dispoziție de Banca Marii Britanii.

În contextul dat, încă din anul 1914, dar mai ales cu începere din 1915, sunt publicate în editurile din Roma, Milano, Florența sau Veneția – stabilimentele G. Pistolesi, Unione Editrice, A. Vallardi, Bemporad, C. Ferrari – pe de o parte lucrări ale unor autori italieni privitoare la istoria, evoluția politică şi bogățiile naturale ale României, iar pe de altă parte sunt în creştere traducerile de carte românească. Ar fi de amintit în acest sens lucrări generale de istorie precum *Piccola storia del popolo rumeno* a lui Beniamino De Ritis, lucrare de 107 pagini, apărută în 1915 la prestigioasa Editură Antonio Vallardi din Milano – stabiliment fondat în 1843, desprins din vechea casă editorială Fratelli Vallardi, constituită în 1812 ca o firmă

în război, s-a ajuns în cele din urmă la încheierea celor două convenții, politică şi militară, între România şi Antantă – semnate la 4/17 august 1916 în locuința lui Vintilă Brătianu în cinci exemplare originale, pentru Rusia, Franța, Marea Britanie, Italia şi România – convenții care prevedeau recunoaşterea dreptului României de a-şi alipi teritoriile locuite de români din Imperiul austro-ungar, garantând în acelaşi timp integritatea statului român, din partea românească obținându-se angajamentul ca țara noastră să declare război Austro-Ungariei până cel târziu la 15/28 august 1916. Odată obținute de la puterile Antantei asigurările de care avea nevoie, România va declara război Austro-Ungariei la 14/27 august 1916, acțiunea sa fiind din nou concertată cu cea a Italiei, care declarase cu o zi mai devreme starea de război cu Germania. La 15/28 august 1916 Germania va declara la rândul său război României, până la începutul lunii septembrie statele Puterilor Centrale şi aliații lor plasându-se pe poziții de conflict cu țara noastră. Evoluțiile politicii externe româneşti din anul respectiv au fost urmărite cu interes sporit de presa italiană, cotidianele din Peninsulă apreciind în mod deosebit poziția lui Ion I.C. Brătianu (vezi în acest sens mai ales cotidianul roman „Corriere d'Italia"). Pentru date asupra contextului politic al anilor 1914–1915 vezi Eliza Campus, *L'activité diplomatique de la Roumanie entre les années 1914 et 1918*, în „Revue Roumaine d'Histoire", Bucureşti, 1968, 7, nr. 6, p. 1099–1128; Şerban Rădulescu-Zoner, *România în fața crizei internaționale din iulie 1914*, în „Studii. Revistă de istorie", Bucureşti, 1973, 26, nr. 1, p. 81–99; Anastasie Iordache, *La déclaration de neutralité de la Roumanie au commencement de la première guerre mondiale*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1974, 13, nr. 1, p. 131–151; idem, *Preliminariile declarării neutralității României după declanşarea primului război mondial*, în „Revista de istorie", Bucureşti, 1974, 27, nr. 3, p. 385–398; idem, *Les relations diplomatiques de la Roumanie avec les Puissances Centrales pendant les années de la neutralité (1914–1916)*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1976, 15, nr. 2, p. 265–280; Ion Bulei, *Arcul aşteptării. 1914, 1915, 1916*, Bucureşti, Ed. Eminescu, 1981, 328 p.; Constantin I. Stan, *Intrarea României în război de partea puterilor Antantei şi atitudinea românilor aflați în străinătate*, în „Apulum", Alba Iulia, 1987, 24, p. 325–334; Victor Atanasiu, *România în anii 1914–1916*, Bucureşti, Ed. Academiei de Înalte Studii Militare, 1997, 282 p.; Dumitru Preda, *România şi Antanta*, Iaşi, Institutul European, 1998, 222 p.; Glenn E. Torrey, *Romania and World War I. A Collection of Studies*, Iaşi, Histria Books, 1998, 400 p.

importantă în domeniu prin contribuția fraților Pietro şi Giuseppe Vallardi, moştenitori ai librăriei milaneze a lui Francesco Cesare Vallardi, ambient cultural care reunea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, personalități precum C. Beccaria, G. Parini, A. Volta etc. –, fiind inclusă ca numărul 61 al colecției „Biblioteca popolare di coltura". Prezența unui volum de istorie a românilor se încadra în politica editorială a aşezământului, orientată spre cartea didactică, manuale în primul rând, dar şi materiale şi lucrări complementare de aceeaşi factură, dicționare şi, în plan mai larg, colecții de literatură pentru tineret[4]. Acest filon al colecțiilor literare destinate adolescenților se va întări în perioada interbelică, atunci când stabilimentul Antonio Vallardi va promova romanele de dragoste şi povestirile pasionale, deschizându-se în acelaşi timp spre literatura străină cu seria „Pagine straniere". Oricum, şi în anii dintre cele două războaie mondiale, Editura Vallardi va continua să acorde o mare atenție colecției „Biblioteca popolare di coltura", devenită la vremea respectivă una dintre seriile reprezentative şi de tradiție ale aşezământului editorial, care rămânea şi în perioada interbelică profilat pe materiale didactice şi lucrări de popularizare a ştiințelor şi culturii[5]. Ar fi de reținut, de asemenea, că în „Biblioteca popolare di coltura", B. De Ritis va publica mai târziu şi o *Piccola storia del popolo russo*, de exemplu, aceasta înscriindu-se ca numărul 79 al colecției de popularizare.

De asemenea, în seria lucrărilor de istorie a poporului român apărute în acei ani în Italia se încadrează şi broşura de 8 pagini *Un appello rumeno al Conte di Cavour: documento pubblicato da I. Raulich*, apărută la stabilimentul G. Pistolesi din Roma în acelaşi an, sau volumul *Romenia latina* a lui Federico Valerio Ratti, volum de 141 de pagini tipărit de editura florentină Bemporad în colecția „Spigolature storiche subalpine e vogheresi"[6].

Broşura *Un appello rumeno al Conte di Cavour*, în fond un document aparținând lui Alexandru Ioan Cuza, propus publicului italian de profesorul Italo Raulich[7] – istoric preocupat de perioada *Risorgimento*-ului[8], autor de numeroase

[4] O altă direcție de politică editorială prin care stabilimentul tipografic milanez Antonio Vallardi a rămas cunoscut în domeniul mişcării editoriale din Italia a fost cea a publicării de opere de cartografie, care a luat amploare mai ales din momentul în care Touring Club Italiano i-a încredințat lui Antonio Vallardi tipărirea hărților şi a ghidurilor turistice.

[5] Nicola Tranfaglia, Albertina Vittoria, *Storia degli editori italiani. Dall'Unità alla fine degli anni Sessanta*, Roma-Bari, Editori Laterza, 2000, p. 326.

[6] Federico Valerio Ratti, *Romenia latina*. Con una introduzione di Giorgio Diamandy, Firenze, R. Bemporad e Figlio e A. Beltrami, Tip. L'Arte della Stampa, Succ. Landi, 1915, 141 p. (Spigolature storiche subalpine e vogheresi).

[7] Alexandre Jean Couza, *Un appello rumeno al Conte di Cavour*, documento pubblicato da Italo Raulich, Roma, Tip. G. Pistolesi, 1915, 8 p. (per le nozze Fiorini-Giovannini, Roma, 14 giugno 1915).

[8] Italo Raulich, *Storia del Risorgimento politico d'Italia.* 1. *1815–1830*, Bologna, Zanichelli, Tip. P. Neri, 1920, XVIII+500 p.; 2. *1830–1844*, Bologna, Zanichelli, Tip. P. Neri, 1922, XVI+387 p.; 3. *1844–1848*, Bologna, Zanichelli, Tip. P. Neri, 1923, XIX+433 p.; 4. *Marzo 1848 – Novembre 1848*, Bologna, Zanichelli, Tip. P. Neri, 1925, XIX+376 p.; 5. *1849*, Bologna, Zanichelli, Tip. P. Neri, 1927, XVI+442 p.; Idem, *Mazzini e la trama di Gallenga*, Roma, Direzione della Nuova Antologia, 1920, 12 p. (extr. din „Nuova Antologia", 16 septembrie 1923); Idem, *Un manipolo di lettere del*

manuale de istorie modernă şi contemporană[9] precum şi al unor sinteze de istorie italiană[10], colaborator al revistelor „Nuova Antologia", „Rivista Storica Italiana", „Nuovo Archivio Veneto", „Archivio Storico Italiano", „Rassegna Contemporanea", „Il Risorgimento Italiano", membru în comitetul pentru publicații al Società Nazionale per la Storia del Risorgimento Italiano şi director, ani de-a rândul, alături

conte di Castagnetto a Giacomo Giovanetti, L'Aquila, Officine grafiche Vecchioni, 1922, 31 p. (extr. din „Rassegna Storica del Risorgimento", 1922, 9, fasc. IV) etc.

[9] Idem, *Manuale di storia contemporanea d'Europa e specialmente d'Italia dal 1750 ai nostri giorni, per le scuole medie superiori e per le persone colte*, Torino, Paravia, 1904, 432 p. (Biblioteca di storia e geografia); tiraj nou, Torino, G.B. Paravia, 1906, 432 p.; 2 ed. Torino, Roma, Paravia, 1907, 432 p. (Biblioteca di storia e geografia); 3 ed. Torino, G. B. Paravia e C., 1909, 433 p. (Biblioteca di storia e geografia); 4 ed. Torino, G. B. Paravia e comp., 1910, 432 p. (Biblioteca di storia e geografia); 5 ed. Torino, G.B. Paravia, 1913, 441 p. (Biblioteca di storia e geografia); 6 ed. Torino, Ditta G.B. Paravia e C., 1914, 442 p.; 4 tiraj din 6 ed., Torino, G.B. Paravia e C., 1920, 455 p.; 7 ed. Torino, G.B. Paravia & C., 1922, 458 p. (Biblioteca di storia e geografia); Idem, *Corso di storia moderna e contemporanea dal 1714 ai nostri giorni ad uso degli Istituti tecnici, 3 classe*, Torino, G.B. Paravia e C., 1910, 323 p. (Biblioteca di storia e geografia); 3 ed. Torino, Ditta G.B. Paravia e C., 1917, 334 p.; 4 ed. Torino, G.B. Paravia e C., 1919, 354 p. (Biblioteca di storia e geografia); 5 ed. Torino, G.B. Paravia e C., 1920, 356 p. (Biblioteca di storia e geografia); *Pagine sparse del Risorgimento. Raccolta di letture storiche educative per il ginnasio, per la scuola tecnica e per la complementare. 1815–1918*, a cura di Italo Raulich, Torino, G. B. Paravia e Comp., 1913, 231 p.; 2 ed. Torino, Ditta G.B. Paravia e C., 1914, 228 p. + 8 fig. (Biblioteca di storia e geografia); 3 ed. Torino, G.B. Paravia, 1920, 295 p. (Biblioteca di storia e geografia); I. Raulich, *2. Corso di storia moderna dal 1559 al 1815 per il liceo moderno*, Torino, Ditta G.B. Paravia e C., 1914, 260 p. (parte di *Corso di storia per il liceo moderno*, în colab. cu Giuseppe Zippel) (Biblioteca di storia e geografia); Idem, *Corso di storia contemporanea d'Europa e specialmente d'Italia dal 1815 ai nostri giorni, per il liceo moderno 3*, Torino, G.B. Paravia, 1916, 235 p. (Biblioteca di storia e geografia); 2 ed. Torino, G.B. Paravia e C., 1922, 247 p. (Biblioteca di storia e geografia); Idem, *Manuale di storia patria moderna e contemporanea, per la terza classe della scuola tecnica e della complementare*, Torino, Ditta G.B. Paravia e C., Roma, Tip. Unione Ed., 1918, 125 p. (Biblioteca di storia e geografia); Idem, *Manuale di storia patria moderna e contemporanea, per la terza classe del ginnasio*, Torino, Ditta G.B. Paravia e C., Roma, Tip. Unione Ed., 1918, 96 p. + 4 tav. (Biblioteca di storia e geografia) Idem, *Il piccolo storico. Manuale di studio delle più famose civiltà mediterranee antiche e moderne, corredato di letture e di carte storiche ad uso del Ginnasio*, Torino, G.B. Paravia, [s.a.], 219 p. + 14 hărți; Torino, G.B. Paravia, 1925, 239 p.; ed. 1926, 239 p.; Idem, *Manuale di storia con brevi nozioni di geografia e di diritto ad uso della scuola complementare conforme ai vigenti programmi*, Torino, G.B. Paravia, 1924, 115 p. (în colab. cu Giuseppe Zippel); 2 ed. riveduta ed ampliata, vol. I, Torino, G. B. Paravia e C. Edit. Tip., 1925, 115 p. (Biblioteca di storia e geografia); vol. II, Torino, G.B. Paravia e C. Edit. Tip., 1926, 126 p. (Biblioteca di storia e geografia); ed. riveduta ed ampliata, vol I–II, Torino, G.B. Paravia e C., 1926, 135+138 p.; Idem, *Manuale di storia contemporanea d'Europa e specialmente d'Italia dal 1750 ai nostri giorni, per i licei classici, per i licei scientifici e per i corsi superiori degli istituti magistrali, con 19 cartine storiche a colori*, Torino, G.B. Paravia, 1925, 466 p. (Biblioteca di storia e geografia); 9 ed. aggiornata a cura del prof. A. Barriera, Torino, G.B. Paravia e C. Edit. Tip., 1930, 510 p.; 10 ed. aggiornata a cura di Attilio Barriera e Alessandro Viglio, con 21 cartine storiche a colori, Torino, G.B. Paravia e C., 1935, 572 p. (Biblioteca di storia e geografia); Idem, *Breve storia dei popoli civili, ad uso del Ginnasio Inferiore, corredata di letture storiche*. Vol. I. *La civiltà antica nel Mediterraneo*, Torino, G.B. Paravia e C. Edit. Tip., 1928, 199 p. (în colab. cu Giuseppe Zippel).

[10] Idem, *Storia di Carlo Emanuele I, duca di Savoia, con documenti degli archivi italiani e stranieri. 1. Dall'assunzione al trono all'occupazione di Saluzzo. 1580–1588*, Milano, Hoepli, Tip. P. Faverio, 1896, XXIII+390 p.; *2. Dall'occupazione di Saluzzo alla pace di Vervins. 1588–1598*, Milano, Hoepli, Tip. Pietro Confalonieri, 1902, XVI+449 p. (Biblioteca scientifico-letteraria).

de Vittorio Fiorini, al periodicului „Rassegna Storica del Risorgimento" din Roma, organ al amintitei societăți – se înscria pe linia preocupărilor pe care specialistul italian le avea la sfârşitul primului deceniu al secolului trecut în legătură cu figura politică a lui Cavour[11]. În plus, amintita plachetă, publicată de tipografia romană G. Pistolesi pentru nunta cuplului Fiorini-Giovannini, care a avut loc la Roma la 14 iunie 1915, este un exemplu interesant de produs livresc prezent în istoria cărții italiene a sfârşitului de secol XIX şi a epocii giolittiene, caracterizat prin propunerea unor texte rare, inedite sau a unor documente, deseori legate de istoria mişcării naționale italiene, materiale tipărite, cu ocazia căsătoriei, în onoarea tinerelor perechi provenind din înalte familii nobiliare sau burgheze[12].

În ceea ce priveşte stabilimentul editorial care a publicat volumul *Romenia latina* a lui Federico Valerio Ratti, Editura R. Bemporad & Figlio, se poate afirma că era în anii antebelici una dintre cele mai prestigioase aşezăminte tipografice din Italia, aflată în acea perioadă într-o veritabilă concurență cu firmele milaneze Treves şi Mondadori. Succesul său se datora unei politici editoriale armonioase, care încă din secolul al XIX-lea îmbinase promovarea lucrărilor de eseistică şi literatură cu cartea destinată copiilor şi cu cea de factură didactică. În acest sens ar fi de menționat descoperirea lui Carlo Collodi, Bemporad publicând cu mare succes volumul *Le Avventure di Pinocchio. Storia di un burattino* sau editarea cunoscutului săptămânal dedicat copiilor „Il Giornalino della domenica", apărut între anii 1906–1911 şi 1917–1924 ca o continuare a mai vechiului „Giornale dei bambini", în paginile sale semnând cunoscuți scriitori italieni precum: Ida Baccini, Luigi Capuana, Renato Fucini, Emilio Salgari, Ugo Ojetti, Grazia Deledda, Edmondo De Amicis, Giovanni Pascoli, Ada Negri etc. Literatura străină promovată de Editura Bemporad era la rândul său de calitate şi destinată în principal copiilor şi adolescenților, dacă e să amintim scrierile de marcă ale lui Jules Verne, Jack London, Mark Twain, Charles Dickens, Hans Christian Andersen, frații Grimm, Al. Dumas, Daniel Defoe, Robert Louis Stevenson, Jonathan Swift etc. În sfera producțiilor didactice, Editura Bemporad tipărea în acei ani cărți de lectură, de istorie şi geografie, de gramatică şi aritmetică pentru şcoala elementară[13].

Fiind profilat pe cartea dedicată celor mici, stabilimentul florentin îşi asigurase colaborarea unui important număr de artişti în vederea realizării ilustrațiilor volumelor şi revistelor (A. Rubino, E. Anchini, D. Betti, U. Brunelleschi, U. Finozzi, F. Scarpelli)[14] şi inițiase chiar o colecție de popularizare completată de numeroase imagini, serie intitulată „Bibliotechina illustrata Bemporad". Colecția „Bibliotechina illustrata Bemporad" a fost concepută de editură într-un context socio-politic

[11] Vezi idem, *Il Conte di Cavour e la preparazione dei Mille*, Roma, Coop. Tip. Manuzio, 1909, 33 p. (extr. din „Rassegna Contemporanea", 2, nr. 7); Idem, *Il Conte di Cavour e il passaggio dello Stretto nel 1860*, Torino, Fratelli Bocca, V. Bona, 1912, 18 p. (extr. din „Il Risorgimento Italiano").

[12] Vezi exemple de astfel de produse livreşti în nota 27.

[13] N. Tranfaglia, A. Vittoria, *op. cit*., p. 198–199.

[14] Din punct de vedere tehnic, în perioada amintită Editura R. Bemporad & Figlio încredința realizarea volumelor societății Tipografia l'Arte della Stampa a succesorilor Landi, tipografie fondată la Florența în anul 1865 de Salvatore Landi şi devenită în 1911 societate în comandită simplă. *Ibidem*, p. 201.

specific determinat de Primul Război Mondial şi de aspiraţiile naţionale ale Italiei din acei ani. Apărută între anii 1915–1919, amintita serie a Editurii Bemporad se adresa tineretului, soldaţilor şi poporului, exaltând spiritul naţional, propunând ca model de urmat figurile unor eroi ai patriei, susţinând poziţia iredentistă a statului peninsular, interesat în obţinerea teritoriilor aflate sub stăpânire austro-ungară[15]. Ca orice „bibliotecă populară", destinată în primul rând soldaţilor în vreme de război, alături de materiale care aveau ca scop ridicarea moralului militarilor pe câmpul de luptă, colecţia includea şi lucrări care conţineau sfaturi practice de urmat în campanie[16]. În „bibliotecuţa" iniţiată de Editura Bemporad au publicat şi autoare cunoscute Italiei vremii, precum Térésah, scrierile respective încadrându-se tematicii patriotice a colecţiei[17]. Nu erau excluse însă şi scrierile consistente şi de mai mare întindere – în special cele dedicate istoriei, geografiei şi topografiei regiunilor pe care Italia urmărea să le alipească la patria-mamă[18] – chiar dacă marea parte a

[15] Vezi Scipio Slataper, *Le strade d'invasione dall'Italia in Austria: (Fella, Isonzo, Vipacco, Carso)*, Firenze, Bemporad, 1915, 30 p., 16 il.; Giuseppe Lesca, *Poesia di guerra (1799–1848)*, Firenze, Bemporad, 1915, 35 p., 16 fig; Luigi Giannitrapani, *La guerra europea fino all'intervento dell'Italia (agosto 1914 – maggio 1915)*, Firenze, Bemporad, 1915, 51 p., 16 fig; Baccio Maineri, *Balilla: gli austriaci vinti a sassate dai Genovesi*, Firenze, Bemporad, 1915, 37 p.; Alfonso B. Mongiardini, *La flotta da guerra italiana*, Firenze, Bemporad, 1915, 57 p., 16 fig.; Giuseppe Lesca, *Prigionia austriaca nelle memorie di martiri italiani*, Firenze, Bemporad, 1915, 40 p., 16 il.; Alfredo Baccelli, *L'anima dell'Italia Nuova*, Firenze, Bemporad, 1915, 29 p.; *L'esercito nostro*, Firenze, Bemporad, 1915, 44 p., 16 fig.; Mario Calò, *Guerra senza sangue. Per la nostra indipendenza economica*, Firenze, Bemporad, 1915, 30 p., 16 il.; Alighiero Micci, *L'italianità delle terre irredente e la guerra all'Austria. Libro per i giovinetti e per il popolo*, Firenze, Bemporad, 1916, 41 p., 16 fig.; Niccolò Rodolico, *La storia d'Italia narrata ai soldati d'Italia del 1916*, Firenze, Bemporad, 1916, 40 p., 16 fig. În cadrul colecţiei amintite se disting lucrările dedicate lui Cesare Battisti şi Guglielmo Oberdan, patrioţi italieni exponenţi ai iredentismului italian. Cesare Battisti (1875–1912), de origine din Trento, geograf italian de orientare socialistă, a fost capturat de austrieci şi condamnat la moarte prin spânzurare de aceştia. Alături de Guglielmo Oberdan (1858–1880) şi Nazario Sauro (1880–1916), Battisti a făcut parte din triada eroică a iredentiştilor italieni. Vezi astfel lucrările lui Baccio Maineri, *Cesare Battisti*, Firenze, Bemporad, 1916, 31 p. şi Vittorio Cuttin, *Guglielmo Oberdan*, Firenze, Bemporad, 1919, 40 p. În ultimii ani ai războiului au fost de altfel publicate în „bibliotecuţă" lucrări care oglindeau starea de fapt a momentului (de exemplu Carlo Papini, *Primavera di redenzione*, Firenze, Bemporad, 1917, 38 p., Antonio Pastorello, *L'Italia è compiuta. Pagina storica dell'ora luminosa della patria*, Firenze, Bemporad, 1919, 52 p.).

[16] Colecţia „Bibliotechina illustrata Bemporad" a inclus şi lucrări precum *Disciplina civile: consiglio al popolo in tempo di guerra* a lui Ezio Maria Gray (1915, 41 p.), *La funzione della donna in tempo di Guerra* de Donna Paola (1915, 30 p., 16 fig.), *L'igiene del soldato in campagna* scrisă de Donato Ottolenghi cu o prefaţă de prof. A. Lustig (1915, 81 p., 16 fig.) etc.

[17] Vezi de exemplu Corinna Teresa Ubertis Gray (Térésah), *Piccoli eroi della grande Guerra*, Firenze, Bemporad, 1915, 36 p., 16 fig.; Idem, *Storia di una coccarda*, Firenze, Bemporad, 1917, 31 p.

[18] De exemplu Vittorio Emanuele Baroncelli, *Repertorio topografico della Venezia tridentina, Venezia Giulia e Dalmazia*, vol. I, *Venezia tridentina*, Firenze, Bemporad, 1916, 99 p., 16 il.; vol. II, *Venezia Giulia e zone contermini. Dalmazia*, Firenze, Bemporad, 1916, 144 p., 16 il.; Giuseppe Senizza, *Storia di Trieste, dall'epoca romana alla Guerra di rivendicazione*, Firenze, Bemporad, 1916, 115 p., 16 fig.; Idem, *Dall'Isonzo alla Rosandra: storia di Gorizia, Grado, Aquileia, Gradisca, Monfalcone*, ecc., Firenze, Bemporad, 1916, 63 p. Vezi de asemenea lucrările care intră în formatul standard al colecţiei: Attilio Tamaro, *Spalato: occhio del mare*, Firenze, Bemporad, 1915, 39 p.; Giulio Caprin, *L'italianità e il confine della Venezia Giulia*, Firenze, Bemporad, 1915, 32 p., 16 fig.; Giuseppe Cobòl [Giulio Italico], *Anima e vita di Trieste*, Firenze, Bemporad, 1915, 39 p.; *Il Trentino: aprile 1915*, Firenze, Bemporad, 1915, 31 p., 16 fig.

volumaşelor colecţiei „Bibliotechina illustrata Bemporad", aşa cum denotă şi numele, erau standardizate (35–40 pagini îmbogăţite de 16 ilustraţii, raportul fiind de 2 la 1 între textul lucrării şi informaţia oferită direct prin imagini). Prin specificul său subsumat intereselor politice, militare şi naţionale ale Italiei din anii Primului Război Mondial, seria a cuprins şi materiale privitoare la o serie de ţări balcanice, regiune unde statul italian avea interese în anii respectivi. Au apărut astfel în „Bibliotechina illustrata Bemporad", în anul 1915, lucrări precum *La Bulgaria* a lui Baccio Maineri (însumând 35 de pagini completate de material imagistic) sau *Albania e vita albanese* a lui Federico Valerio Ratti (o broşură de 46 de pagini ilustrată cu 16 figuri).

În această colecţie a fost publicată în 1915 cartea lui D. Istrati, *La Rumania nel passato, nel presente, nell'avvenire*. Lucrarea lui Istrati, care însuma 37 de pagini şi prezenta 16 ilustraţii – încadrată deci în tipicul seriei –, era o generală prezentare a ţării noastre, insistându-se în spiritul epocii şi pe fundalul apropierii politice româno-italiene asupra filonului latin al românităţii, în aceeaşi manieră adoptată de F.V. Ratti în *Romenia latina*, unde autorul italian[19] – prefaţat de o introducere a lui George Diamandy – propunea publicului Peninsulei interesat de o imagine generală a României, capitole precum *La Dacia romana*, *I due Principati*, *L'indipendenza*, *L'influenza francese in Romenia*, *Carlo I re di Romenia*, *I tesori della terra*, *Romenia intellettuale*, sau nuclee tematice penetrate de linia politică a momentului precum *La Romenia irredenta* ori *L'avvenire della Romenia*.

Editurile romane erau la rândul lor interesate de cartea românească în anii 1914–1915, în mod special de cea de istorie politică sau de informaţie geografico-economică. Lucrările româneşti apărute la Roma în anii neutralităţii României sau cele ale unor autori italieni privitoare la realităţile noastre sunt în general tipărite în stabilimentele statului (Tipografia Camerei Deputaţilor etc.) şi sunt expresia evidentă a interesului oficial al Italiei pentru statul român şi pentru linia sa de politică externă. În acest context este repropus în varianta italiană datorată lui Tommaso Palamenghi-Crispi – *La Rumenia e la guerra europea. Testamento politico*[20] – eseul politic mai vechi al lui Dimitrie Sturdza publicat prima dată în anul 1890 şi în care accentul era pus pe necesitatea alierii României cu statele occidentale ale Europei. De asemenea, Tipografia dell'Unione Editrice din Roma a oferit cititorilor

[19] Federico Valerio Ratti (Florenţa, 1877 – Florenţa, 1944), dramaturg şi jurnalist florentin, apropiat al lui Ercole Luigi Morselli, alături de care a întreprins în tinereţe numeroase călătorii, a scris în anii Primului Război Mondial o serie de contribuţii privitoare la Albania, elaborând totodată lucrări de propagandă în favoarea Antantei. Alături de amintita carte publicată în „Bibliotechina illustrata Bemporad", referitoare la Albania şi viaţa albaneză, F.V. Ratti a redactat *L'Adriatico degli altri: l'Albania nell'ora presente*, Firenze, Libreria Internazionale A. Beltrami, stampa 1914, XX+151 p. (I libri d'oggi); 2 ed. Firenze, R. Bemporad e Figlio, Libr. A. Beltrami, Tip. L'Arte della Stampa, Succ. Landi, 1915, 162 p. (I libri d'oggi); *Per l'amore e con l'odio, alla vendetta*, Tuscania, G. Berlutti, 1918, 51 p.; *Se i Tedeschi sono in Italia cercane la colpa in te stesso*, Venezia, Tip. C. Ferrari, 1918, 13 p.; *Profilo di storia albanese, per le scuole e per il popolo*, Firenze, R. Bemporad e Figlio, M. Ricci, 1919, 63 p.

[20] Demetrio Sturdza, *La Rumenia e la guerra europea: testamento politico*, traduzione italiana con prefazione di Tommaso Palamenghi-Crispi, Roma, Stabilimento tipografico Aternum, 1915, 26 p.

italieni în 1915 o serie de studii geografice redactate în limba franceză ale lui Miron Nicolescu[21]. Tipografia Unione Editrice din Roma era în anii respectivi stabilimentul care scotea periodice precum „Rivista d'Italia", publicație unde a apărut şi studiul lui Istrati, *La Roumanie dans la latinité* (1915, 18, vol. I, p. 169–189), studiu tipărit apoi şi ca broşură (Roma, Tip. Unione Ed., 1915, 23 p.). Editura română l'Athenaeum – aşezământ care se distingea prin publicarea de opere specifice ştiinţelor juridice şi economice – a tipărit conferința lui Ausonio Franzoni, cercetător al emigrației italiene, *Italia e Romania. Rapporti politici ed economici tra i due paesi. Conferenza tenuta l'8 marzo 1915 al Collegio di Scienze Politiche e Coloniali di Roma*[22].

Un loc aparte în ceea ce priveşte interesul Italiei pentru viața economică românească în anii 1914–1916 îl ocupă problema petrolului, subiect rămas actual şi în perioada interbelică, atunci când Tipografia romană dell'Unione Editrice va îngriji publicarea unor reviste de specific precum „Ingegneria Italiana. Settimanale di Ingegneria civile e industriale", care a apărut la Roma cu începere din 1917 etc., respectiv a extraselor aferente în broşuri, printre acestea numărându-se materialele lui Leonzio Maddalena, *Petroli di Romania* (1920, 11 p.), respectiv *Il petrolio romeno: caratteri geologici dei giacimenti, condizioni dell'industria petrolifera romena in rapporto ai bisogni dell'Italia* (Roma, Tip. Unione Ed., 1920, 8 p.)[23]. În perioada 1914–1916 au ieşit din Tipografia lui Carlo Ferrari de la Veneția – stabiliment tipografic care publica materialele Institutului Italian pentru Expansiunea Comercială şi Colonială şi ale Muzeului Comercial Regal din Veneția, între acestea distingându-se colecția „Monografie commerciali e coloniali" – studiile lui A.P. Paleani, *Le communicazioni e i trasporti nella Rumenia* (Venezia, C. Ferrari, 1914, 50 p.), *La guerra europea e le prime ripercussioni nell'attività economica della Rumenia* (Venezia, C. Ferrari, 1915, 33 p., „Monografie commerciali e coloniali", nr. 2), *L'influenza della guerra europea sul commercio della Rumania con l'estero* (Venezia, C. Ferrari, 1916, 50 p., „Monografie commerciali e coloniali", nr. 1), *L'attività economica nel distretto di Bucarest. L'attività economica della Romania nel 1915* (Venezia, Istituto Italiano per l'Espansione Commerciale e Coloniale e R. Museo Commerciale di Venezia, Tip. C. Ferrari, 1916, 42 p., „Monografie commerciali e coloniali").

În anii 1916–1918, interesul sporit al publicului cititor italian pentru istoria, limba, cultura şi evoluția politică a României, interes determinat în primul rând de

[21] Miron Nicolesco, *Les premiers géographes roumains*, Roma, Tip. Unione Ed., 1915, 6 p.; Idem, *Distribution géographique du pétrole en Roumanie*, Roma, Tip. Unione Ed., 1915, 14 p.; idem, *La vallée du Lotru*, Roma, Tip. Unione Ed., 1915, 3 p.

[22] Roma, Atheneum, Società Editrice Romana, Tip. della Camera dei Deputati, 1915, 38 p. + 2 h. Ausonio Franzoni (1859–1934) va mai publica şi alte materiale privitoare la România şi la poziția sa în Primul Război Mondial (vezi de exemplu articolul *La Romania e la guerra* apărut în „La Vita Italiana. Rassegna mensile di politica", Roma, 1915, 3, vol. VI, p. 118–127). N. Tranfaglia, A. Vittoria, *op. cit*., p. 326.

[23] Leonzio Maddalena este autorul unor lucrări specializate, studii publicate în revista „Ingegneria Italiana", având titluri precum *Il petrolio galiziano* (extras din „Ingegneria Italiana", 1921, 24 p.), *L'industria mineraria in Asia Minore* (Roma, Tip. Unione Ed., 1919, 11 p.).

poziția adoptată de România în anul 1916 în cadrul conflictului şi de transformările marcante din Estul european şi care era satisfăcut doar parțial de articolele de o întindere mai modestă din periodicele vremii, va duce la apariția unor lucrări tot mai ample asupra istoriei şi culturii poporului român. În timp ce în periodicele de cultură italiene ale anului 1916, în special milaneze, romane, torineze şi florentine – „Minerva. Rivista delle riviste", „Il Secolo XX", care apărea la Milano, „Rivista d'Italia", „La Vita Italiana. Rassegna mensile di politica" de la Roma, „Il Marzocco" de la Florența, „La Lettura. Rivista mensile del «Corriere della Sera»" din Milano etc. – sunt tipărite articole care văd în România o nouă aliată în conflict, discută problema Transilvaniei şi a iredentismului românesc, apreciază ca fiind naturală şi justificată prin originile latine alianța României cu forțele opuse imperiilor centrale şi dezvoltă planurile unei Confederații latine[24], în Peninsulă sunt

[24] „Minerva" anului 1916 publica articole precum *A proposito della situazione romena*, *Dalla Dobrugia alla Transilvania*, *Joan Brătianu*, *Il problema ebraico*, *La situazione in Oriente*. În acelaşi an, F. Evoli propunea în „La Vita Italiana" materiale precum *La vigilia della Romania* sau *Unità del fronte? (A proposito della situazione rumena)*, iar Vico Mantegazza – ziarist şi om politic de origini milaneze, cu o activitate jurnalistică începută încă de pe la 1879 ca redactor al periodicelor romane „Il Fanfulla" şi „La Libertà" şi continuată ca redactor politic al ziarului „Corriere della Sera", iar mai apoi ca director al cotidianelor „L'Italia" din Milano şi „La Nazione" din Florența, care a călătorit mult în străinătate, având şi misiuni din partea guvernului italian – susținea în „La Lettura" că aspirațiile României asupra Transilvaniei sunt legitime (vezi articolul *La Transilvania*). În aceeaşi revistă lunară „La Lettura" a ziarului milanez „Corriere della Sera", supliment tipărit din 1901 şi destinat micii burghezii, istoricul şi jurnalistul Pietro Silva – care a redactat pentru amintitele periodice în ultimii ani ai războiului articole precum *La Duplice Alleanza* („La Lettura" din iulie 1916), *Il ritorno delle acquile bianche* („La Lettura" din decembrie 1916), *Gli Stati Uniti nella loro evoluzione* („La Lettura" din martie 1917), *Dall'autocrazia alla costituente in Russia* („La Lettura" din mai 1917), *Il dualismo* („La Lettura" din septembrie 1917), *La Boemia che combatte e risorge* („La Lettura" din februarie 1918) şi a scris în anii marelui conflict o serie de lucrări precum *Come si formò la Triplice* (Milano, Ravà e C., 1915, 36 p., Problemi italiani, 16), *L'Italia e la guerra del 1866* (Milano, Ravà & C., 1915, 36 p., Problemi italiani, 9), *La monarchia di luglio e l'Italia. Studio di storia diplomatica*, Torino, F.lli Boca, 1917, XX+456 p., Biblioteca di storia contemporanea, 10), *Da Lissa a Premuda. Conferenza tenuta nelle sue parti sostanziali a Livorno il 7 luglio 1918, per la consegna delle medaglie decretate dalla Città di Livorno all'Accademia navale e al comandante Vincenzo Ciano* (Milano, Fratelli Treves, 1918, 62 p., Le pagine dell'ora, 48) sau *I problemi fatali agli Absburgo: il problema czecoslovacco, il problema jugoslavo* (Milano, F.lli Treves, 1918, 74 p., Le pagine dell'ora, 44) – prezenta Italiei noua aliată, România (articolul *La nuova alleata*, „La Lettura" din octombrie 1916). În „Il Marzocco", romanistul florentin Ernesto Giacomo Parodi dezvolta tema ideilor originii latine a românilor (articolul *Torna, fratre!*), iar jurnalistul florentin Attilio Mori sublinia importanța intervenției României în război, atât din punct de vedere strategic, dată fiind poziția geografică a țării, cât şi din punct de vedere moral şi politic, împotriva prepotenței teutonice, ca o garanție pentru viitoarea configurație politică a Peninsulei Balcanice (articolul *La Romania e il suo avvenire*, în „Il Marzocco", nr. 36 din 3 septembrie 1916), ambele materiale fiind publicate în contextul intrării României în război la sfârşitul lunii august a anului 1916. În „Il Secolo XX", G. Adami oferea o prezentare a României din trecut şi prezent sub aspectul obiceiurilor, tradițiilor, resurselor etc. (studiul *La Romania*), iar în „Rivista d'Italia", Bruto Amante – jurnalist şi călător italian interesat de vechiul Tomis, de viața şi obiceiurile diferitelor comunități

publicate şi o serie de cărţi – mai ales broşuri, unele fiind chiar extrase ale unor articole mai ample din presa sau revistele de cultură ale vremii însă propuse în formulă de sine stătătoare –, lucrări care informează cititorii italieni asupra limbii, culturii şi istoriei poporului român.

Interesul pentru istoria poporului român, privită mai ales sub aspectul problemei naţionale, va reprezenta o constantă în preocupările editurilor italiene din ultimii ani ai războiului. În 1916 va fi astfel publicată la Milano, tipărită de Società Editoriale Italiana, lucrarea lui Mario Menghini, *Mazzini-Brătianu. La Romania e le nazionalità europee*. Mario Menghini (Roma, 3 mai 1865 – Roma, 12 februarie 1945), de formaţie jurist, a funcţionat în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi în anii care au precedat Primul Război Mondial ca bibliotecar în cadrul celor mai importante biblioteci din Peninsulă, având din partea Ministerului Instrucţiunii Publice din Italia o serie de însărcinări culturale speciale, legate de editarea manuscriselor fundamentale ale marilor personalităţi ale Italiei secolului naţiunilor. Începută în anul 1888, cariera sa în cadrul diverselor secretariate universitare, birouri ale Ministerului Instrucţiunii Publice din Peninsulă şi biblioteci l-a condus la Universitatea din Modena (în perioada 1891–1893), la Biblioteca Nazionale din Roma (1893–1896), la cabinetul subsecretarului la Instrucţiune, Tancredi Galimberti şi a succesorilor acestuia (1896–1898), la Biblioteca Casanatense (unde a contribuit din martie 1898 la editarea manuscriselor lui Leopardi din însărcinarea Comisiei Naţionale prezidată de G. Carducci[25]), din nou la Biblioteca Nazionale din Roma (din mai 1899 până la mijlocul primului deceniu al secolului trecut) şi mai apoi la Muzeul, Arhiva şi Biblioteca *Risorgimento*-ului (unde a funcţionat în calitate de conservator de la 10 noiembrie 1923 şi până la retragerea din activitate în anul 1933). Mario Menghini, alături de contribuţia sa la dezvoltarea bibliografiei şi biblioteconomiei italiene (a fost membru al Societăţii Bibliografice Italiene în primul deceniu al veacului trecut, membru al Comisiei Centrale pentru Biblioteci de pe lângă Ministerul Instrucţiunii Publice din Italia în perioada organizării acesteia, în anii 1927–1929, membru în comitetul de organizare al Expoziţiei istorice romane realizată în 1929 pentru primul Congres mondial al bibliotecilor şi

dobrogene (lipoveni, turci, bulgari), de destinul poetului latin Ovidiu şi care a fondat publicaţia „Confederazione latina" (1871–1873, 1883), unde au apărut multe articole dedicate României – discuta problema Confederaţiei latine (materialul *Verso la confederazione latina*). Vezi pentru cadrul general al problemei, Paolo Murialdi, *Storia del giornalismo italiano*, Bologna, Società editrice Il Mulino, 1996, p. 74, 98.

[25] Vezi *Giosuè Carducci – Mario Menghini. Carteggio (ottobre 1888 – aprile 1904)*, a cura di Torquato Barbieri, Modena, Mucchi, 2000, 195 p. (Edizione nazionale delle opere di Giosuè Carducci, 4; Epistolario. Carteggi). Dintre lucrările pe amintita temă ale lui M. Menghini ar fi de menţionat panorama asupra contribuţiilor secolului al XIX-lea, parte a bibliografiei leopardiene: *Fino al 1898*. Compilata da Giuseppe Mazzatinti e Mario Menghini. Pubblicata per cura del Pio sodalizio dei Piceni di Roma, Firenze, L. S. Olschki, 1931, XIV+414 p. (Biblioteca di bibliografia italiana, 11; Bibliografia leopardiana, 1); reed. Firenze, L. S. Olschki, 1996 (reprod. facs. a ed. din 1931).

de bibliografie, membru în comitetul organizator al Expoziției bibliotecilor italiene din 1934 şi în comitetul promotor al Asociației italiene a bibliotecilor, fiind membru al acesteia din urmă de la fondare şi până în 1936)[26], de contribuția la editarea textelor vechi italiene, a curiozităților literare inedite sau rareori la activitatea de traducere a unor opere literare franceze[27], s-a remarcat în primul rând

[26] Giorgio de Gregori, *Mario Menghini*, în Giorgio de Gregori, Simonetta Buttò, *Per una storia dei bibliotecari italiani del XX secolo: dizionario bio-bibliografico 1900–1990*, con la collaborazione di Giuliana Zagra, presentazione di Alberto Petrucciani, Roma, Associazione italiana biblioteche, 1999, p. 124–125.

[27] Vezi Mario Menghini, *La vita e le opere di Giambattista Marino. Studio biografico-critico*, Roma, Libr. A. Manzoni, Tip. Metastasio, 1888, XII+367 p.; Francesco Bracciolini Dell'Api, *Psiche*, poemetto e *L'ozio sepolto*, *l'Oresta e l'Olimpia*, drammi. Con prefazione e saggio sull'origine delle novelle popolari di Mario Menghini, Bologna, presso Romagnoli-Dall'Acqua, 1889, CXXI+140 p. (Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo 13. al 19. in appendice alla Collezione di opere inedite o rare, 234); Retip. anast., Bologna, Comissione per i testi di lingua, 1969; Mario Menghini, *Compendio di precetti letterari, ad uso delle scuole secondarie, militari e normali, secondo i nuovi ordinamenti scolastici*. Parte I, Roma, Libr. A. Manzoni Edit., Tip. E. Mantegazza, 1890, 72 p.; Idem, *Tommaso Stigliani. Contributo alla storia letteraria del secolo XVII*, Genova, Tip. dell'Istituto Sordomuti, 1890, 182 p.; Modena, E. Sarasino Edit., 1892; *Canzoni antiche del popolo italiano riprodotte secondo le vecchie stampe* a cura di Mario Menghini, Roma, Tip. del Senato, C. Forzani e C., 1890, 24 p. + p. 25–60 + p. 61–84 + p. 85-108; *Miracolo dei tre Pellegrini*, poemetto sacro pubblicato per cura di Mario Menghini, Bologna, Ditta Nicola Zanichelli di Cesare e Giacomo Zanichelli, 1891, 16 p. (per le nozze Marchesini-Crotta); *Frottole* di Bisanzio de Lupis da Giovinazzo pubblicate per cura di Mario Menghini, Modena, Tipi della Soc. Tipografica Antica Tip. Soliani, 1892, 35 p. (per le nozze Ortu Carboni-Gemma); Vittorio Alfieri, *Saul*. Tragedia commentata ad uso delle scuole medie per cura di Mario Menghini, Firenze, G. C. Sansoni, 1893, V+70 p.; tiraj nou, Firenze, G. C. Sansoni, Tip. L'Arte della Stampa, 1932, V+70 p.; Firenze, Sansoni, stampa 1947, V+70 p. (Biblioteca scolastica di classici italiani); tiraj nou 1967, 1970; Carlo Goldoni, *Il ventaglio*. Commedia commentata ad uso delle scuole da Mario Menghini, Firenze, G.C. Sansoni, Tip. di G. Carnesecchi e Figli, 1893, IX+71 p.; 2 ed. riveduta e corretta, Firenze, Sansoni, 1910, IX+71 p. (Libri scolastici di lettura e di premio); Mario Menghini, *Il contratto di nozze di Traiano Boccalini*, Roma, Tip. dell'Unione Cooperativa Editrice, 1893, 7 p.; *Quattro lettere inedite di Giambattista Marino* pubblicate per cura di Mario Menghini, Firenze, Tip. Carnesecchi e Figli, 1893, 10 p. (per le nozze Benzoni-Martini); *Un capitolo sulla virtù della frutta*, edito da M. Menghini per nozze Cassin-D'Ancona, Firenze, Tip. di G. Carnesecchi e Figli, 1893, 11 p.; Vittorio Alfieri, *Don Garzia*. Tragedia commentata, ad uso delle scuole, da Mario Menghini, Firenze, G. C. Sansoni Edit., Tip. G. Carnesecchi e Figli, 1894, XIII+60 p.; Serafino Aquilano, *Le rime* di Serafino de'Ciminelli dall'Aquila, a cura di Mario Menghini, Bologna, Romagnoli-Dall'Acqua, 1894; reed. Bologna, Romagnoli-Dall'Acqua Edit., Tip. Fava e Garagnani, 1896, CXVIII+343 p. (Collezione di opere inedite o rare pubblicate dalla Commissione per i testi di lingua); *Cantilene e canzoni popolari antiche*, pubblicate per cura di Mario Menghini, Roma, Tip. Sallustiana, 1894, 16 p.; *Due lettere inedite di Giuseppe Baretti* pubblicate per cura di Mario Menghini, Firenze, Stab. Tip. di G. Carnesecchi e Figli, 1895, VIII p. (per le nozze Flamini-Fanelli); *Lettere inedite di G. Baretti* pubblicate per cura di Mario Menghini, Roma, Tip. dell'Unione Cooperativa Editrice, 1895, 21 p. (per le nozze Morpurgo-Franchetti); Gaston Paris, *I racconti orientali nella letteratura francese*. Traduzione di Mario Menghini, Firenze, Sansoni, 1895, 55 p. (Biblioteca critica della letteratura italiana, 5); Idem, *La leggenda di Saladino*. Traduzione di Mario Menghini, Firenze, Sansoni, Tip. G. C. Carnesecchi e Figli, 1896, 75 p. (Biblioteca critica della letteratura italiana, 8); Giuseppe Baretti, *Scritti*. Scelti e annotati da M. Menghini, Firenze, G.C. Sansoni Edit., Tip. G. Carnesecchi e Figli, 1897, p. XVIII+320 p. (Biblioteca scolastica di classici italiani); tiraj nou Firenze, G. C. Sansoni, 1935, XIX+320 p. (Biblioteca scolastica di classici

ca un cercetător important al istoriei *Risorgimento*-ului italian, fiind îngrijitor al ediției naționale a scrierilor lui Giuseppe Mazzini[28]. Interesul său față de problema națională românească, a raporturilor dintre mişcările naționale italiană şi românească,

italiani); repr. facs. a ed. din 1897, nuova presentazione di B. T. Sozzi, Firenze, G. C. Sansoni, 1963, XVII+XIX+320 p. (Biblioteca carducciana 2 ser., nr. 15); Firenze, Sansoni, 1978, XVII+XIX+320 p. (Biblioteca carducciana 2 ser., nr. 15); *Lettere di Carlo Facci dalla Consulta di Lione (1801–1802)* raccolte ed illustrate da Mario Menghini, Firenze, Stab. Tip. G. Carnesecchi e Figli, 1899, 26 p.; Carlo Goldoni, *La locandiera; Le smanie per la villeggiatura; I rusteghi; Il ventaglio*, a cura di Edgardo Maddalena, Vittorio Turri, Mario Menghini, Firenze, Sansoni, 1917 (Biblioteca scolastica di classici italiani); reed. 1924, 1925, 1931; repr. facs. Firenze, Sansoni, 1961 (Biblioteca carducciana 2 ser., nr. 3); reed. 1978; *Quattro lettere inedite di George Sand* pubblicate per cura di Mario Menghini, Roma, Tip. del Senato, 1919 (per le nozze Crostarosa-Scipioni); Annibale Caro, *Lettere familiari* pubblicate di su gli originali Palatini e di su l'apografo parigino a cura di Mario Menghini, Firenze, Sansoni, Tip. G. Carnesecchi e Figli, 1920, LI+354 p. (Biblioteca scolastica di classici italiani); repr. facs. Firenze, Sansoni, 1957 (Biblioteca carducciana, 24); reed. Firenze, Sansoni, 1968; reed. Firenze, Sansoni, 1978.

[28] Vezi Massimo Petrocchi, *Mario Menghini*, în „Rassegna Storica del Risorgimento", Roma, 1948, 35, nr. 2/4, p. 248–249. Dintre contribuțiile pe amintita temă ale lui M. Menghini vezi *La Giovine Italia*, nuova ed. a cura di Mario Menghini, Roma, Società Editrice Dante Alighieri, 1902, XXXVIII+132 p. (Biblioteca storica del Risorgimento italiano 3 ser., nr. 6); ed. nouă Roma, Albrighi, Segati e C., Città di Castello, S. Lapi, 1925, VIII+284 p. (Biblioteca storica del Risorgimento italiano, 8 ser., nr. 10); *La spedizione garibaldina di Sicilia e di Napoli nei proclami, nelle corrispondenze, nei diarii e nelle illustrazioni del tempo* a cura di Mario Menghini, Torino, Società tipografico-editrice nazionale, 1907, XVI+466 p.; Giuseppe Garibaldi, *Lettere a Felice Foresti e lettere di Felice Foresti a G. Lamberti e a G. Mazzini* pubblicate a cura di Mario Menghini, Imola, Coop. Tip. P. Galeati, 1909, 27 p.; *Tre lettere inedite del generale Giuseppe Sercognani*, raccolte e illustrate da Mario Menghini, Roma, Tip. A. Staderini, 1910, 14 p.; Paolo Harro-Harring, *Memorie sulla Giovine Italia e sugli ultimi avvenimenti di Savoia*, annotate e pubblicate da Mario Menghini, Milano, Società Editrice Dante Alighieri, 1913, XVI+348 p. (Biblioteca storica del Risorgimento italiano, 7 ser., nr. 7); Mario Menghini, *Mazzini e Madame d'Agoult. Da un carteggio inedito*, Imola, Coop. Tip. P. Galeati, 1915, 10 p.; Idem, *Rinaldo Andreini e i moti di Romagna del 1845*, Città di Castello, Casa Ed. S. Lapi, 1916, 72 p. (extr. „Rassegna Storica del Risorgimento", a. 3, fasc. 5–6); Idem, *Luigi Kossuth nel suo carteggio con Giuseppe Mazzini*, Aquila, Vecchioni, 1921, 171 p. (extr. „Rassegna Storica del Risorgimento", a. 8, fasc. 1–2); Massimo d'Azeglio, *Cinque lettere* pubblicate per cura di Mario Menghini, Imola, Coop. Tip. Ed. P. Galeati, 1924, 20 p.; *Mazzini e Kossuth. Lettere e documenti inediti* a cura di Eugenio Kastner, con prefazione di Mario Menghini, Firenze, Le Monnier, Tip. E. Ariani, 1927, VII+244 p.; 1929, VII+244 p. (Studi e documenti di storia del Risorgimento italiano, 4); Mario Menghini, *Lodovico Frapolli e le sue missioni diplomatiche a Parigi (1848-1849)*, Firenze, F. Le Monnier, 1930, 162 p. (Studi e documenti di storia del Risorgimento, 5); Giuseppe Mazzini, *Ricordi autobiografici*, con introduzione e note di Mario Menghini e con proemio di Giovanni Gentile, Imola, Paolo Galeati, 1938, XL+397 p.; Costante Ferrari, *Memorie postume*, con introduzione e note di Mario Menghini, [s.l.], ISPI, stampa 1942, XXI+552 p. (Storie, memorie e documenti dei secoli 18 e 19); Milano, Fasani, Varese, Tip. A. Nicola e C., 1945, XXI+552 p.; Giuseppe Mazzini, *I doveri dell'uomo* a cura di Mario Menghini, Firenze, G.C. Sansoni, stampa 1943, 143 p. (La meridiana 27/28); Idem, *Note autobiografiche* a cura di Mario Menghini, Firenze, Le Monnier, 1943, XX+368 p.; 2 ed. Firenze, F. Le Monnier, 1944, XX+368 p.; retip. 2 ed. con l'aggiunta del proemio di Giovanni Gentile, l'introduzione della Commissione per l'edizione nazionale e la lettera di presentazione di G. Mazzini, Napoli, a cura del Centro napoletano di Studi Mazziniani, stampa 1972, 469+XVI p. (Centro napoletano di Studi Mazziniani, 31); Idem, *Italia ed Europa* a cura di Mario Menghini, Roma, Colombo, stampa 1945, XV+333 p.

este legat de această din urmă direcție de cercetare, de preocupările pentru activitatea şi scrierile lui Mazzini pe care le avea la mijlocul celui de-al doilea deceniu al secolului trecut şi nu a fost întâmplător, ci s-a produs pe fundalul alianței din anul 1916, Menghini urmărind să evidențieze locul națiunii române în cadrul națiunilor europene.

În anul 1918, tot la Milano, Cesare Fantoli publica lucrarea de informare asupra Estului european *Romania, Russia e Italia. Osservazioni ed esperienze dell'ing. Cesare Fantoli a beneficio della Croce Rossa romena*[29]. Inginerul Giovanni Antonio Cesare Luigi Fantoli, născut la Pallanza la 20 iunie 1868 într-o familie originară din Rovegro, şi-a desăvârşit pregătirea superioară la Torino, în cadrul Şcolii Regale de Aplicație pentru Ingineri de la Castelul del Valentino. La scurt timp după absolvire, în anii 1893–1894, a venit în România, unde şi-a pus cunoştințele tehnice la dispoziția diferitelor instituții publice, contribuind la ridicarea unor construcții atât de interes public, cât şi privat. A colaborat cu marii arhitecți din Bucureştii vremii, mai ales cu arhitectul italian Giulio Magni (1859–1930)[30] – câştigător în anul 1881 al premiului al II-lea al concursului Poletti, organizat de Accademia di San Luca din Roma şi fondator, la doar 31 de ani, în 1890, alături de Piacentini, Pistrucci, Basile, Koch, Sacconi şi Ojetti al Associazione Artistica tra i Cultori dell'Architettura in Roma, care a sosit la Bucureşti în anul 1893, fiind retribuit din februarie 1894 de Primăria capitalei române ca arhitect în cadrul Serviciului Studii de pe lângă Departamentul de Lucrări Tehnice, unde a funcționat probabil ca urmare a invitației inginerului italian B. Giulini, şef al amintitului serviciu al municipalității bucureştene[31] – sau cu Ion D. Berindei (1871–1928), fiu al arhitectului Dumitru Berindei (1832–1884), cel dintâi arhitect român care a absolvit în anii 1853–1859 cursurile Şcolii de Arte Frumoase din Paris. Giulio Magni a contribuit la proiecte aparținând Capitalei şi Ministerului Lucrărilor Publice din România, unde a rămas până în 1904, proiectând o serie de edificii, printre care Palatul Arhiepiscopiei Catolice (devenit al Nunțiaturii Apostolice) din Bucureşti – în realizarea căruia a fost implicat Fantoli – sau Şcoala Comunală Mavrogheni, aflată pe Şoseaua Kiselev, alături de Muzeul Țăranului Român, clădire construită în 1895[32]. Ion D. Berindei, cu studii la Şcoala de Poduri şi Şosele din Bucureşti şi la Şcoala de Arte Frumoase din Paris – pe care o absolvise în anul 1897 – s-a remarcat în arhitectura românească a începutului de secol XX prin reşedințele urbane proiectate în stil eclectic de influență franceză, solicitate de diverşi membri ai familiilor aristocratice bucureştene. Printre clădirile cele mai cunoscute proiectate de Ion D. Berindei se numără Palatul Administrativ din Iaşi (construit în

[29] Milano, Casa Editrice Risorgimento, 1918, XX+479 p., 12 p. de ill., o hartă geografică.

[30] Vezi Mauro Artibani, *Giulio Magni 1859–1930. Opere e progetti*, prefazione di Giorgio Muratore, Roma, Edizioni Kappa, 1999, 142 p.

[31] Nicolae Lascu, *Giulio Magni – un arhitect italian la Primăria Capitalei*, în „Anuar al Arhivelor Municipiului Bucureşti", Bucureşti, 1998, p. 148–153.

[32] Mai multe date despre proiectele de arhitectură ale lui Magni în România la Ileana Zbârnea, *Giulio Magni. I suoi progetti di architettura in Romania*, în „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica", Venezia, 2001, 3, p. 162–201.

anii 1906–1925 în stil neogotic) şi palatul George Grigore Cantacuzino din Bucureşti („Casa Nababului"), edificat în primii ani ai secolului trecut. La ridicarea unora dintre vilele destinate familiilor înstărite ale timpului – şi ar fi de amintit că Ion D. Berindei a proiectat apoi şi edificii în stil neoromânesc – arhitectul a fost secondat de antrepriza inginerului Cesare Fantoli şi a arhitectului F. Hoeflich (de exemplu la construcţia vilei Emil Costinescu din Strada Polonă nr. 6, realizată în anul 1913)[33]. Deşi a păstrat legătura cu oraşul de origine, Pallanza – unde revenea frecvent împreună cu soţia şi fiicele pentru a-şi vizita rudele – Cesare Fantoli a rămas legat prin activitatea sa profesională de Bucureşti, unde a murit la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial în condiţiile declanşării represaliilor trupelor sovietice[34].

În anii Primului Război Mondial, Cesare Fantoli a colaborat cu Crucea Roşie Română la organizarea de spitale pentru răniţi şi în vederea asigurării serviciilor tehnice aferente. Experienţele sale din perioada amintită au stat la baza cărţii *Romania, Russia e Italia. Osservazioni ed esperienze dell'ing. Cesare Fantoli a beneficio della Croce Rossa romena*, publicată la Milano în anul 1918, la Casa Editrice Risorgimento. Poziţia lui Fantoli, care în anii Primului Război Mondial era deja, prin relaţiile sale de afaceri, bine inserat în mediul elitei româneşti a vremii, i-a permis să adune în lucrarea sa documente şi observaţii destul de interesante asupra României, vieţii politice şi evoluţiei conflictului în zonă[35]. Editura milaneză la care a apărut cartea, Casa Editrice Risorgimento, a fost fondată în iunie 1914 de jurnalistul şi scriitorul sard Rinaldo Caddeo (San Gavino Monreale, 19 decembrie 1881 – Albosaggia di Sondrio, 21 septembrie 1956). Liberal de formaţie veche, Caddeo a deprins tainele jurnalismului în redacţiile publicaţiilor din localitatea de baştină, apoi la cotidianul „L'Unione Sarda" din Cagliari, unde a funcţionat în calitate de colaborator, iar mai târziu la ziarul „La Nuova Sardegna" din Sassari, la care a contribuit cu articole ce puneau problema strângerii legăturilor şi comunicaţiilor insulei cu continentul. Cariera sa în domeniul ziaristicii l-a condus pe R. Caddeo la Milano, unde va colabora din anul 1903 la jurnalul „La Lombardia", mai apoi la Trieste, unde a făcut parte din redacţia ziarului „Il Piccolo" – periodic fondat în 1881 de Teodoro Mayer, tânăr animat de ideile iredentiste[36] – şi din nou la Milano, la redacţia gazetei „Il Secolo". Fascinat de perioada şi ideile *Risorgimento*-ului italian, perceput ca punct fundamental de referinţă pentru evoluţia Italiei din vremea sa, R. Caddeo s-a situat de la începutul Primului Război Mondial de partea intervenţioniştilor, poziţia sa politică aflându-se la baza iniţiativei fondării, în iunie

[33] Date asupra problemei la Narcis Dorin Ion, *Elitele şi arhitectura rezidenţială în Ţările Române (sec. XIX–XX)*. Teză de doctorat, coord. şt. prof. univ. dr. Ioan Opriş, Târgovişte, Universitatea „Valahia", 2006, 3 vol.

[34] Vezi *Rovegro, sentinella della Valgrande*, [a cura di Pierino Lietta], Novara, [s. n.], 1990, p. 152.

[35] I. [Nicolae Iorga], *Cesare Fantoli, Romania, Russia e Italia, Milan, 1918*, în „Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-Orientale", Bucarest, 1919, 6, nos. 11–12, novembre-décembre, p. 75–76.

[36] P. Murialdi, *op. cit*., p. 79.

1914, a editurii pe care a intitulat-o simbolic „Risorgimento”[37]. Textele pe care le-a publicat în editura sa până la începuturile anilor ’20 erau în marea lor parte dedicate problemei teritoriilor italiene iredente, contribuind la difuzarea ideii iredentiste în rândul opiniei publice italiene. În aprilie 1915, de exemplu, Caddeo publica la editura sa o culegere de *Inni di guerra e canti patriotici del popolo italiano*[38], explicând în prefaţa cărţii motivele care îl animau să susţină interventismul. Jurnalistul sard considera astfel că realizarea unităţii naţionale era cel mai important dintre motive, ţel al participării Italiei într-un război care trebuia să conducă, potrivit conceptului mazzinian, la distrugerea Monarhiei dualiste, cauza principală a unei stări de fapt europene în care naţiunile erau iremediabil constrânse la tăcere. În Editura Risorgimento din Milano vor apărea astfel în anii 1915–1921 lucrări cu o accentuată conotaţie naţională[39] şi nu întâmplător în anul 1918 în amintita editură milaneză, care s-a preocupat în toată perioada războiului de problema naţiunilor iredente europene, era publicată lucrarea lui C. Fantoli asupra României şi a Estului european.

În ceea ce priveşte sfera interesului economic şi comercial, care a înregistrat o pondere sporită în anii Primului Război Mondial, pe fundalul politic al momentului – ca de altfel şi în perioada imediat următoare conflictului –, în raport cu interesul de natură sociologico-culturală al Italiei faţă de România, ar fi de încadrat lucrarea publicată la Milano, la Società Editoriale Milanese în anul 1918, semnată de

[37] Vezi G. Martinola, *Rinaldo Caddeo*, „Il Risorgimento”, Milano, 1957, 9, p. 77–79; Raimondo Bonu, *Scrittori sardi nati nel secolo XIX, con notizie storiche e letterarie dell’epoca*, Sassari, Gallizzi, 1961, p. 886–890.

[38] Rinaldo Caddeo, *Inni di guerra e canti patriottici del popolo italiano*, scelti ed annotati da R. Caddeo, 2 ed. corretta ed aumentata, Milano, Risorgimento, 1915, XII+142 p.

[39] Vezi de exemplu Enrico Melchiori, *Austria esecranda, ovvero Poesia antiaustriaca*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, 1916, 48 p.; *La Dalmazia, Fiume e altre terre irredente dell’Adriatico. Studio storico statistico*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, 1917, 43 p.; Pio Pecchiai, *La patria nostra. Catechismo civile degli italiani*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, 1918, 32 p.; Silvio Benco, *Gli ultimi anni della dominazione austriaca a Trieste. Parte 3, La Liberazione*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, 1919, 150 p. Vezi de asemenea lucrările pe tema *Risorgimento*-ului sau memorialistica de război: Rudyard Kipling, *La guerra nelle montagne. Impressioni dal fronte italiano*, a cura di Massimo Zamorani, Milano, Risorgimento, 1917, 61 p.; Francesco Luigi Mannucci, *Giuseppe Mazzini e la prima fase del suo pensiero letterario: l’aurora di un genio*, Milano, Risorgimento, 1919, 188 p.; Fortunato Marazzi, *Splendori ed ombre della nostra guerra*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, R. Caddeo & C., 1920, VII+433 p. etc. Cu începere din 1920, editura se va orienta spre publicarea de carte de literatură italiană, continuând însă şi tipărirea de lucrări pe tema *Risorgimento*-ului (în colecţia „Risorgimento”) sau a gândirii politice moderne (colecţia „Il pensiero politico moderno”) – vezi de exemplu *Antologia della poesia dialettale triestina* a cura di Giulio Piazza, Milano, Casa Editrice Risorgimento, R. Caddeo & C., 1920, XXI+169 p.; Paolo De’Giovanni, *Lo scimpanzé gentiluomo*. Romanzo per ragazzi, Milano, Casa Editrice Risorgimento, R. Caddeo & C., 1920, 148 p.; Gerolamo Lazzeri, *Filippo Turati*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, R. Caddeo & C., 1921, 228 p. (Il pensiero politico moderno); Antonio Monti, *Un dramma fra gli esuli. Da lettere inedite di G. Mazzini, C. Cattaneo, G. Ferrari, O. Perini ed altri patrioti. Seguito da un’appendice. Contributo bibliografico ad una storia delle tipografie patriottiche italiane nel sec. 19: la Tipografia Elvetica di Capolago*, Milano, Casa Editrice Risorgimento, 1921, VII+175 p. (Risorgimento, 2) etc.

economistul Mairo Grünberg, *I rapporti commerciali fra l'Italia e la Rumania*[40]. Amintita broşură, de mică întindere (22 p.), reprezenta textul unei conferinţe ţinute la Milano de M. Grünberg în data de 4 decembrie 1918 – deci în contextul politic imediat al unificării teritoriale a României – şi avea în vedere perspectivele comerciale care se deschideau pentru Italia în noul cadru geopolitic al Estului european. M. Grünberg va redacta şi în anii următori o serie de lucrări pe tema interesului economic al Italiei faţă de România, scrieri publicate la Milano sau la Editura l'Athenaeum din Roma[41]. De remarcat că Editura l'Athenaeum din Roma, aşa cum am mai amintit, era profilată în mod special pe tipărirea de opere cu caracter economic şi juridic şi publica în anii Primului Război Mondial periodice de factură juridică şi economică precum „Rivista di diritto internazionale", „Rivista italiana di scienze giuridiche", „Giornale degli economisti e rivista di statistica", „Bollettino del Circolo giuridico di Roma", „Rivista delle società commerciali. Organo della Associazione fra le società italiane per azioni". Editura l'Athenaeum, la care a apărut în 1919 materialul lui Grünberg[42] privitor la raporturile comerciale italo-române la sfârşitul Primului Război Mondial, *La fase attuale dei rapporti commerciali italo-rumeni e le possibili previsioni sul cambio*, a fost fondată de juristul italian Antonio Scialoja (Roma, 1879 – Roma, 1962), profesor din anul 1908 de drept civil, apoi comercial (la Siena, din 1911). A. Scialoja se va specializa în cele din urmă în drept maritim, domeniu în care numele său va rămâne legat de instituirea codului de navigaţie, semnificativă în acest sens fiind lecţia de deschidere a cursului său de drept maritim de la Istituto Superiore di Scienze Economiche e Commerciali din Napoli, ţinută în 1922 şi intitulată *L'unità del diritto della navigazione*. Scialoja a fondat de asemenea „Rivista delle società commerciali" (1910), devenită din 1921 „Rivista di politica economica", publicaţie pe care a condus-o în calitate de director. Cariera sa în domeniul ştiinţific a fost recompensată cu titlul de membru al Accademia Nazionale dei Lincei – din 1938 corespondent şi din 1948 titular –, iar în viaţa politică, A. Scialoja a fost un personaj cunoscut, fiind membru al Senatului italian din anul 1929[43]. Editura l'Athenaeum, care în anii Primului Război Mondial

[40] Mairo Grünberg, *I rapporti commerciali fra l'Italia e la Rumania*. Conferenza tenuta a Milano il 4 Dicembre 1918, Milano, Tip. Società Editoriale Milanese, 1918, 22 p.

[41] Idem, *La fase attuale dei rapporti commerciali italo-rumeni e le possibili previsioni sul cambio*, Roma, Athenaeum, 1919, 7 p.; Idem, *La Banca Italo-Rumena e le cause del suo falimento. Studio critico-documentato dagli estratti dei verbali di consiglio, dalla perizia del Comm. Rag. Giovanni Moro*, Milano, Stabilimento Grafico Arte Nova, 1922, V+54 p.; Idem, *Il petrolio rumeno ed il capitale italiano. Con un cenno sulla lotta mondiale per il petrolio*, Milano, Industrie Grafiche Stenopost, 1924, 58 p.

[42] Mairo Grünberg va mai publica la Editura romană Athenaeum în anul 1918 o serie de lucrări pertinente ştiinţelor economice (*La politica economica post-bellica dei grandi Istituti bancari italiani*, Roma, Athenaeum, Città di Castello, Soc. Leonardo da Vinci, 1918, 11 p.; *Le banche di esportazione e la tecnica bancaria del finanziamento del commercio estero*, Roma, Athenaeum, Città di Castello, Soc. Leonardo da Vinci, 1918, 12 p.), contribuind de asemenea la revistele de profil ale vremii (vezi de ex. M. Grünberg, *La necessità della creazione d'un Ufficio di studi finanziari presso i grandi istituti bancari italiani in collegamento con l'Ufficio sviluppo già esistente. Suo impianto e sua organizzazione*, Roma, Rivista di Scienza Bancaria, Forlì, Ditta L. Bordandini, 1918, 19 p. etc.).

[43] Vezi *Scritti giuridici in onore di Antonio Scialoja per il suo 45. anno d'insegnamento*, a cura di Antonio Lefebvre D'Ovidio e Francesco Messineo, Bologna, N. Zanichelli, 1952–1953, 4 vol.

colabora în vederea publicării cărţilor cu diverse tipografii italiene din variate oraşe ale Peninsulei, precum Città di Castello (unde se afla stabilimentul tipografic Società Leonardo da Vinci), Arpino (sediu al Società Tipografica Arpinate), Prato (unde funcţiona firma M. Martini) sau Spoleto (sediu al societăţii tipografice Panetto e Petrelli), inaugurase colecţia „Trattati Athenaeum" şi publica lucrări de drept şi ştiinţe economice strict specializate şi doar rareori materiale cu tentă naţională (vezi de exemplu contribuţia lui Attilio Tamaro, *Italiani e slavi nell'Adriatico*[44], a lui Armando Hodnig, *Fiume italiana e la sua funzione antigermanica*[45], a lui Francesco Camelutti, *Ancora della incapacità degli austriaci durante la Guerra*[46] etc.) se va afla în anii interbelici în proprietatea lui Cecilio Vallardi, director atât al amintitei case editoriale romane, cât şi, cu începere din 1920, al unui alt stabiliment tipografic, Società Editrice Libraria din Napoli, fondat în 1896 de Leonardo Vallardi, fiu al editorului milanez Francesco Vallardi, stabiliment napolitan specializat la rândul său în editarea de lucrări ştiinţifice, mai ales din domeniul jurisprudenţei şi al medicinei[47]. Cecilio Vallardi (1855–1933), format ca editor în cadrul firmei Casa Editrice dott. Francesco Vallardi – desprinsă în 1840 din vechea editură milaneză Fratelli Vallardi şi condusă de Francesco Vallardi (1809–1895), fiu al unuia dintre fraţii fondatori Vallardi, anume al lui Pietro Vallardi – a continuat politica editorială propusă de tatăl său, Francesco Vallardi, de tipărire a marilor opere de cultură generală şi a cărţii specializate de ştiinţă, în mod special de medicină şi chirurgie, aceasta spre deosebire de cealaltă firmă desprinsă din vechea Fratelli Vallardi, Antonio Vallardi Editore, care avea o propensiune către publicarea de opere de popularizare, didactice şi de cartografie. Rămâne de notat astfel faptul că, în perioada Primului Război Mondial şi în anii care au urmat, România, cultura, istoria şi disponibilităţile sale economice şi comerciale s-au aflat în atenţia mediului editorial milanez, roman, florentin sau venetian de vârf sau strict specializat, profilat atât pe produsul livresc de ştiinţă, cât şi pe cel de cultură generală sau cu valenţe propagandistice (stabilimentul milanez Antonio Vallardi, care, după cum am mai menţionat, în politica sa culturală îndreptată spre sectorul divulgativ şi didactic, a avut în vedere şi istoria poporului român, ca de altfel a popoarelor din Europa Răsăriteană, şi a încercat să o propună publicului italian prin lucrări de popularizare, stabilimentul florentin Bemporad, cu o politică editorială similară, dar cu colecţii dedicate în anii războiului propagandei naţionale, stabilimentul roman Athenaeum, ai cărui editori privilegiau în opţiunile lor profesionale cartea de ştiinţă şi lucrările încadrabile unor domenii specifice ale acesteia, stabilimentul milanez Risorgimento, orientat în anii războiului spre tipărirea de opere cu profunde valenţe naţionale şi propagandistice, tipografia venetiană Carlo Ferrari etc.).

Tot în anul 1918, în perspectiva Conferinţei de Pace – care îşi va inaugura lucrările la Paris la 12 ianuarie 1919 – Bruto Bellafronte publica la Società Editrice

[44] Roma, Athenaeum, Arpino, Soc. Tip. Arpinate, 1915, p. VIII+357 p.
[45] Roma, Athenaeum, 1917, 88 p.
[46] Roma, Athenaeum, Spoleto, Panetto e Petrelli, 1918, 15 p.
[47] N. Tranfaglia, A. Vittoria, *op. cit*., p. 326.

Dante Alighieri, materialul *La Romania al Congresso della Pace*[48]. Lucrarea apărea din inițiativa Secțiunii lombarde a Comitetului Italian pro Romeni şi tipărirea ei se înscria pe linia generală de interes pentru evoluția României în anii războiului, strâns legată de aspirațiile naționale comune. Editura care a tipărit broşura, Società Editrice Dante Alighieri di Albrighi, Segati e C., îşi avea originile la sfârşitul secolului al XIX-lea. Giovanni Albrighi şi Dante Segati au fondat în iulie 1895 firma „Albrighi, Segati & Co.", care avea ca obiectiv cartea didactică executată la comandă, iar în anul 1902 amintitul stabiliment a cumpărat Società Editrice Dante Alighieri din Roma, noua editură numindu-se Società Editrice Dante Alighieri di Albrighi, Segati e C., care şi-a păstrat titulatura până în anul 1928, când a fuzionat cu editura Perrella din Napoli şi a dobândit o nouă denumire, Società Editrice Dante Alighieri, già Albrighi, Segati e C. e Società Anonima Editrice Francesco Perrella. Stabilimentul tipografic a publicat de-a lungul timpului colecții editoriale de cultură (de exemplu „Opuscoli danteschi", condusă de Giuseppe Lando Passerini), reviste ştiințifice (de tipul „Nuova Rivista Storica" fondată în 1917 de Corrado Barbagallo), ediții adnotate de clasici greci, latini, italieni, texte didactice, dintre care unele ediții de clasici latini şi greci cu traducerea interlineară în italiană, dicționare (spre exemplu cunoscutul *Vocabolario greco-italiano* al lui Lorenzo Rocci). Publicarea contribuției lui Bellafronte se înscria pe direcția politicii de carte a editurii, care promova lucrările şi periodicele de informație istorică, în contextul politic şi național al vremii.

Desigur că interesul editurilor italiene din anii Primului Război Mondial pentru cartea de istorie politică sau de informație geografico-economică asupra României nu s-a substituit în totalitate mai vechii preocupări, înregistrată încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi manifestată mai ales în primul deceniu al veacului trecut, pentru limba română şi pentru literatura populară românească. Editurile cu o marcată tradiție ştiințifică precum cunoscuta Hoepli din Milano sau cea a Academiei dei Lincei de la Roma au continuat să mențină amintitul interes pentru limba şi literatura română, lucrările publicate fiind de asemenea natură. În plus, ar fi de amintit aici primele semne ale interesului pentru literatura română a Editurii Carabba din Lanciano, profilată pe produsele livreşti de cultură generală şi de popularizare, interes manifestat prin traducerea în anul 1914 a nuvelisticii lui I.L. Caragiale[49]. În anii interbelici, editura va acorda o atenție deosebită cărții româneşti de literatură, mai ales în contextul în care noul stabiliment desprins din vechea editură la începutul celui de-al doilea deceniu al secolului trecut şi condus de Gino Carabba, fiu al fondatorului editurii, Rocco Carabba, se va profila pe cartea de literatură est-europeană şi orientală[50].

[48] Bruto Bellafronte, *La Romania al Congresso della Pace*. Comitato italiano pro romeni. Sezione Lombarda, Milano-Roma-Napoli, Società Editrice Dante Alighieri di Albrighi, Segati e C. (Milano, U. Allegretti), 1918, 19 p.

[49] I.L. Caragiale, *Novelle rumene*. Tradotte dal rumeno da Costantino Petrescu, Lanciano, Carabba, 1914, 118 p. (Antichi e moderni).

[50] Date în plus în Veronica Turcuş, *La Maison d'édition Carabba de Lanciano et la traduction des livres roumains en Italie*, în „Transylvanian Review", 2011, Vol. XX, No. 2, Summer 2011, p. 74–87.

Pe această linie deja tradiţională a interesului editurilor italiene pentru limba şi literatura română se va situa şi iniţiativa stabilimentului catolic Società Anonima Tipografica fra cattolici vicentini din Vicenza, unde va apărea în anul 1916 broşura de informare *I rumeni e la lingua rumena: appunti*[51] a lingvistului Umberto Capitanio[52], în fond un extras al articolelor publicate de acesta în „Il Corriere vicentino" în zilele de 13–16 septembrie 1916, perioadă de maxim interes al Italiei pentru România în contextul în care de la începutul lunii septembrie a anului respectiv Puterile Centrale şi aliaţii lor se aflau în stare de război cu statul român. Amintita broşură de informare, *I rumeni e la lingua rumena: appunti*, era tipărită, cum am menţionat, de Società Anonima Tipografica din Vicenza, stabiliment editorial al intelectualilor catolici fondat în anul 1908 şi care publica, alături de jurnalul unde erau cuprinse materialele privitoare la poporul român şi limba acestuia, „Il Corriere vicentino. Quotidiano cattolico" – ziar care a apărut din iulie 1915 şi până la sfârşitul anului 1925, preluând mai vechiul săptămânal catolic din perioada 1903–1915, „Il vessillo bianco. Giornale settimanale. Organo dell'Unione cattolica per la gioventù operaia e le Unioni professionali della città e diocesi" – şi periodicul de factură ecleziastică „Bollettino liturgico", condus de abatele E. Caronti. De asemenea, editura din Vicenza propunea publicului italian şi o importantă colecţie de „Manuali cattolici"[53]. Deşi cărticica privitoare la români şi limba lor conţinea un material destinat ziarului catolic local de informare şi fusese tipărită într-un moment precis al evoluţiei politico-militare a Italiei anului 1916, marcat profund de aspiraţiile naţionale, apariţia textului sub forma unei broşuri la o editură validată deja din punct de vedere tradiţional şi moral în mediul publicului iubitor de informaţie şi cultură din zonă exprima interesul unei sfere ample a cititorilor italieni pentru România şi istoria sa, nu doar a intelectualilor nonconformişti, animaţi de spiritul naţional, ci şi a acelei părţi a societăţii influenţată de tradiţia şi particularismele locale, dedicată catolicismului şi despre care Massimo d'Azeglio spunea plastic la mijlocul secolului al XIX-lea „L'Italia è fatta. Restano da fare gli italiani".

În anul 1916 era publicată la Roma, la Tipografia Academiei dei Lincei, broşura de 11 pagini *Ballate popolari rumene: Cucul şi turturica, Inelul şi năframa. Saggio di versione dal romeno del dott. Rosario Guido Tentori*[54], lucrarea înscriindu-se pe

[51] Vicenza, Società Anonima Tipografica, 1916, 34 p.

[52] De acelaşi autor vezi *Alla memoria lagrimata della mia Beatrice*, Vicenza, Stab. G. Raschi, stampa 1913, 19 p.; *La grafia e la pronunzia dei nomi di comune e frazione di comune della provincia di Vicenza*, Novara, Istituto Geografico De Agostini, [1917], extr. din „La Geografia", 1917, 5, nr. 7–8, luglio-ottobre; *Le lingue d'Europa e lo studio delle lingue moderne*, Vicenza, Tipografia di Vedetta fascista, 1938, 23 p., extr. din jurnalul „Vedetta fascista", fasc. 92, 93, 95, 100, 101; *Orazio Tretti: 22-XI-1906, 25-V-1939. Nell'anniversario*, Vicenza, Soc. An. Coop. Tip. Fascista Degli Operai, 1940, 35 p.+4 fig. sau introducerea şi comentariul lingvistic la Demosthenes, *Per la libertà di Rodii*. Introduzione e commento di Umberto Capitanio, Milano, Signorelli, 1935, 83 p. (text grecesc); Milano, Signorelli, 1968, 83 p. (Scrittori greci); Milano, Signorelli, 1972, 83 p. (Classici Signorelli. Scrittori greci).

[53] N. Tranfaglia, A. Vittoria, *op. cit*., p. 396.

[54] *Ballate popolari rumene: Cucul şi turturica, Inelul şi năframa.* Saggio di versione dal romeno del dott. Rosario Guido Tentori, Roma, Tip. R. Accademia dei Lincei, 1916, 11 p.

linia tradiționalului interes pentru lirica românească, în primul rând populară, care a condus la începutul secolului al XX-lea la publicarea de culegeri precum cea din 1903 a lui D. Ciampoli, intitulată *Poeti stranieri lirici, epici, drammatici* (în care erau incluse şi şapte poezii populare româneşti alături de opere lirice ale lui Vasile Alecsandri, Carmen Sylva, Alexandru Macedonski, George Sion şi Elena Văcărescu) sau cea datorată lui Pier Emilio Bosi, *Fiori rumeni*, antologie poetică tipărită în 1908 la Napoli, culegeri care continuau la rândul lor inițiativele veacului al XIX-lea, când se înregistrase publicarea în Italia, la Città di Castello în anul 1891, a culegerii de *Canti della Valle del Dimbowitza*, realizată de Elena Văcărescu şi tradusă de Anna Miliani Vallemani[55], antologie repropusă în 1905 într-o manieră selectivă în traducerea Eldei Gianelli sub titlul de *Rapsodie rumene*[56].

Autorul traducerii, profesorul Rosario Guido Tentori, director al Liceului Clasic din Benevento în anii 1923–1926, a fost interesat de literatura populară română într-o manieră tangențială şi inițiativa amintitei traduceri de balade româneşti a pornit de la preocupările sale pentru opera filosofului român Vasile Conta. Rosario Guido Tentori era de formație filosof (printre contribuțiile sale în primul deceniu al secolului trecut se numără studiile monografice *Studio sulla filosofia di Cartesio*[57] sau *Studio sull'etica di Spinoza*[58]) şi în anii războiului a fost interesat de evoluționismul lui Vasile Conta. În acelaşi an 1916, Rosario Guido Tentori a tradus din limba română lucrarea lui Vasile Conta, *Teoria ondulațiunii universale*, publicată la Roma la Scuola Tipografica Salesiana[59]. Amintita contribuție a lui Conta a apărut în mediul cultural junimist ieşean în anii 1876–1877 şi la Paris în versiune franceză în 1895. În 1875–1876, Vasile Conta tipărea în revista „Convorbiri literare" prima sa lucrare filosofică, *Teoria fatalismului*, tradusă în 1877 în limba franceză şi publicată la Bruxelles, acolo unde tânărul filosof român îşi desăvârşise studiile doctorale la începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea, iar în 1878–1879 ieşea materialul *Încercări de metafizică*, care se va bucura din nou, la numai doi ani de la tipărire, de transpunere în variantă franceză, apărută la Bruxelles în 1880. De remarcat faptul că în primele decenii de după publicare opera filosofică a lui Conta a cunoscut în primul rând transpunerea în limba franceză, versiunea italiană târzie a lui Tentori fiind astfel importantă pentru interesul acordat cărții filosofice româneşti în Peninsulă[60]. Probabil că baza pentru traducerea pe care a efectuat-o Tentori direct din limba română a lucrării *Teoria ondulațiunii universale* a fost prima ediție a operelor complete ale lui Vasile Conta, datorată lui Octav Minar şi apărută la

[55] Elena Văcărescu, *Canti della Valle del Dimbowitza*, raccolti dalla bocca del popolo per cura di Elena Vacaresco, tradotti in tedesco da Carmen Sylva ed in italiano dalla contessa Anna Miliani Vallemani, Città di Castello, Tip. dello Stab. S. Lapi, 1891, 288 p.

[56] Eadem, *Rapsodie rumene*, traduzione di Elda Gianelli, Trieste, Stabilimento tipografico Giovanni Balestra, 1905, 322 p.

[57] Rosario Guido Tentori, *Studio sulla filosofia di Cartesio*, [s.l.], [s.n.], pref. 1907, 143 p.

[58] Idem, *Studio sull'etica di Spinoza*, [s.l.], [s.n.], pref. 1909, 129 p.

[59] Vasile Conta, *Teoria dell'ondulazione universale. Saggi sulla evoluzione*. Parte I. Traduzione dalla Lingua rumena del dott. Rosario Guido Tentori, Roma, Scuola Tip. Salesiana, 1916, 37 p.

[60] Pe tema receptării lui V. Conta în Italia vezi Giovanni Villa, *Vasile Conta văzut de un italian*, în „Revista de filosofie", 1943, 28, nr. 1–2, p. 81–93; extr., Bucureşti, 1942, 8 p.

editura bucureşteană C. Sfetea în anul 1914[61], chiar dacă filosoful român a avut legături cu Italia, pe care a frecventat-o în ultimii ani ai vieţii din considerente medicale, încercând să înfrângă tuberculoza care l-a răpus prematur în 1882, la doar 37 de ani. Ediţia operelor lui Conta datorată lui Minar cuprindea, alături de studii de filosofie, şi o serie de scrisori, acte sau manuscrise inedite (poezii, cugetări, discursuri parlamentare, articole politice şi studii juridice, proiecte legislative şi regulamente, însemnări şi note explicative), care puteau lesne să trezească unui cititor străin, preocupat în primul rând de filosofie, interesul pentru diverse aspecte ale vieţii culturale ale Vechii Românii. Şi în plus trebuie avută în vedere propensiunea lui Vasile Conta pentru cultura populară a Basarabiei, unde şi-a petrecut numeroase vacanţe de vară în anii 1865–1869, pe vremea când tatăl său, preotul Grigore Conta, funcţiona ca protoiereu la Cahul, în judeţele restituite Principatelor în urma Păcii de la Paris, care a pus capăt Războiului Crimeii. În perioada respectivă, Vasile Conta a cules poezii populare din zonă, tipărite într-o culegere intitulată *Cântece basarabene*, pe care le împărtăşea cu prietenii lui din anii respectivi, printre care se afla şi poetul Mihai Eminescu[62].

În ceea ce priveşte editura la care au apărut studiile filosofice asupra evoluţiei ale lui Conta, anume Scuola Tipografica Salesiana, ar fi de menţionat că aceasta făcea parte dintr-o reţea foarte bine pusă la punct de institute tipografice aparţinând grupului stabilimentelor catolice, anume Şcolile tipografice salesiene, răspândite în întreaga Peninsulă şi, mai mult, peste tot în lume acolo unde Ordinul Salesian fondat de Don Bosco îşi inaugurase opera de misionariat. Scopul acestor aşezăminte tipografice era în primul rând unul educativ, în directă legătură cu preocupările congregaţiei clericale Societatea salesiană a Sfântului Giovanni Bosco (*Societas S. Francisci Salesii*), fondată în 1859 cu scopul instruirii şi educării tinerilor în şcolile literare, profesionale şi agricole şi în diversele instituţii dedicate tineretului. La începutul secolului al XX-lea astfel de şcoli tipografice salesiene existau la Milano, Roma, Parma, Malta, Catania etc., dar şi la Quito sau în alte locaţii din afara Europei unde ordinul îşi desfăşura activitatea de educare a tineretului, în timp ce la Torino funcţiona prestigioasa Tipografia Salesiana. Rămâne interesant oricum faptul că un aşezământ editorial de factură catolică precum Scuola Tipografica Salesiana din Roma a publicat o lucrare cu un pronunţat caracter ateist, influenţată

[61] *Filosoful Conta. Poezii şi cugetări postume. Un studiu biografic şi note explicative alcătuite după scrisori, acte şi manuscrise inedite. Opere complecte* de Octav Minar, Bucureşti, C. Sfetea „Librăria Şcoalelor", 1914, LXXVIII+953 p.

[62] Despre viaţa şi opera lui V. Conta vezi Ana Conta Kernbach, *Biografia lui Vasile Conta. Adăugiri şi îndreptări*, Iaşi, Tipografia „Dacia" P. şi D. Iliescu, 1916, 53 p.; Constantin Narly, *Patru mari educatori: John Locke, Vasile Conta, Sigmund Freud, Georg Kerschensteiner*, Bucureşti, Cultura Românească, 1933, XIV, p. 15–260 (Din publicaţiile Institutului Pedagogic Român); Pompiliu Preca, *Scurtă expunere a filosofiei lui Vasile Conta*, Bucureşti, Inst. de Arte Grafice Bucovina I.E. Torouţiu, 1937, 38 p.; Nicolae Gogoneaţă, *Filosofia lui Vasile Conta*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1962, 199 p.; Gheorghe Al. Cazan, *120 de ani de la moartea marelui filosof român Vasile Conta. Cunoştinţa metafizică*, 2002; Florin Cântec, *Memorie şi uitare în cultura română: Cazul Vasile Conta*, Iaşi, Timpul, 2003, 310 p. (Biblioteca Fundaţiei Academice „A. D. Xenopol" Iaşi); Idem, *Vasile Conta*, Iaşi, Princeps Edit., 2005, 252 p.

de materialismul francez şi de darwinism de tipul *Teoriei ondulaţiunii universale* a lui V. Conta[63], acest lucru dovedind încă o dată faptul că la începutul secolului al XX-lea – şi mai apoi în anii interbelici – producţia de carte în Italia, inclusiv cea a stabilimentelor legate de mediul ecleziastic, a suferit influenţa modernităţii şi a fenomenului industrializării, care a atins şi acest sector, subliniind valenţele consumistice ale produsului livresc.

În perioada Primului Război Mondial, Editura Hoepli din Milano – aşezământ tipografic fondat în 1871 de elveţianul Ulrich Hoepli (1847–1935) şi orientat spre publicarea de lucrări cu caracter istoric şi literar, de cărţi de ştiinţă şi tehnică, de texte didactice şi universitare, texte destinate formării profesionale, dicţionare şi lucrări de informare (primul volum tipărit în noua editură la 1871 a fost, nu întâmplător, o gramatică franceză, *I primi elementi di lingua francese* de G.S. Martin, în anul 1872 a apărut *Guida per le arti e mestieri*, devenit în 1876 periodicul „L'arte e l'industria", iar cea dintâi colecţie, instituită în anul 1874 şi intitulată „Biblioteca tecnica", confirmă importanţa acordată de editor sectorului tehnic), editură care îşi va menţine o redutabilă poziţie şi în anii interbelici, când va dezvolta o puternică direcţie de literatură didactică, de carte de medicină şi chirurgie, promovând şi o activitate complementară în sfera comerţului cu cărţi rare[64] – va tipări a treia ediţie a *Gramaticii româneşti* a lui Romeo Lovera[65], tot în colecţia sa de tradiţie „Manuali Hoepli"[66], dovedind încă o dată

[63] Vezi date în plus la Ştefan Afloroaei, *Vasile Conta şi ideea ondulaţiei universale*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi. Secţiunea 3. c. Ştiinţe filosofice", 1983, nr. 1, p. 29–32; Teodor Dima, *Influenţe şi originalitate în opera lui Vasile Conta*, în „Academica. Revistă de ştiinţă, cultură şi artă", Bucureşti, 1996, 6, nr. 3, p. 8. şi în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi. Secţiunea 3. c. Ştiinţe filosofice", 2002, 49, p. 35-40.

[64] Încă din 1881, Hoepli a adăugat librăriei tradiţionale – în jurul căreia şi-a dezvoltat activitatea tipografică la începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea – o secţiune de anticariat, destinată comercializării cărţilor preţioase şi rare. Despre editură vezi *Editori e lettori. La produzione libraria in Italia nella prima metà del Novecento*, a cura di Luisa Finocchi e Ada Gigli Marchetti, Milano, F. Angeli, 2000, 399 p. (Studi e ricerche di storia dell'editoria, 9); N. Tranfaglia, A. Vittoria, *op. cit*., p. 327–328.

[65] Romeo Lovera, *Grammatica della Lingua rumena, coll'aggiunta d'un vocabolario delle voci più usuali*, Milano, U. Hoepli Edit., Tip. Bernardoni di C. Rebeschini e C., 1892, III+200 p. (Manuali Hoepli, 124); 2 ed., Milano, U. Hoepli, M. Bellinzaghi, 1906, 183 p. (Manuali Hoepli); Idem, *Grammatica della Lingua romena, coll'aggiunta di modelli di lettere e di un vocabolario delle voci più usuali*, terza edizione corretta ed ampliata, Milano, U. Hoepli, Tip. Sociale, 1917, VIII+211 p. (Manuali Hoepli); 4 ed. corretta e ampliata, Milano, U. Hoepli, 1933, 213 p. (Manuali Hoepli)

[66] Colecţia „Manuali Hoepli" a debutat în anul 1875 cu lucrarea lui R. Lepetit, *Il manuale del tintore* şi a fost concepută de U. Hoepli – care cultivase legături cu conducerea noului stat italian şi cu instituţiile ştiinţifice şi tehnice din Milano, precum Istituto Lombardo di Scienze e Lettere (din 1872), Regio Osservatorio di Brera (din 1873), Istituto Tecnico Superiore, viitorul Politecnico din Milano (din 1880) sau Real Casa (din 1885) – din dorinţa de a remedia lipsa unei serii editoriale consistente ştiinţifico-tehnice într-o Italie şi într-un Milano al sfârşitului de secol XIX, unde industrializarea şi posibilităţile economice extraordinare induse de aceasta reclamau lucrări practice şi informative pentru diferitele domenii tehnice în dezvoltare. Titlul colecţiei a fost inspirat editorului italian de termenul englez „handbook", pe care Hoepli a ales să îl transpună în italiană prin cuvântul „manuale". Formatul colecţiei era, de altfel, de inspiraţie anglo-saxonă, iar U. Hoepli a fost puternic influenţat de evoluţia editurilor din Anglia şi a cumpărat în 1876 drepturile de traducere pentru seria „Science Primers for Elementary School" a editorului Macmillan. Colecţia „Manuali Hoepli" cuprindea mici volume în 32º, legate ieftin şi care se doreau a fi o enciclopedie a cunoştinţelor practice şi aplicate,

ataşamentul marilor edituri italiene la tradiționalul interes al culturii Peninsulei pentru limba română. De altfel, ar fi de amintit aici doar cu titlu de inventar că preocuparea pentru cartea de istorie în cadrul Editurii Hoepli va face ca în anul 1928 stabilimentul să publice lucrarea lui Nicolae Iorga, *Storia dei romeni e della loro civiltà*[67].

În consecință, se poate observa că anii Primului Război Mondial au reprezentat un moment de turnură în ceea ce priveşte interesul editurilor italiene – atât al aşezămintelor tipografice de vârf, a marilor firme din istoria culturală a secolului al XX-lea italian, cât şi al stabilimentelor mai mici, cu o sferă de interes şi cu un impact la public limitate sau strict specializate – pentru cartea românească, pentru istoria, geografia, cultura, viața politică şi economică a României. Amintitul segment cronologic a înregistrat – pe lângă sporirea numărului de cărți româneşti traduse sau a celor datorate unor oameni de cultură italieni care au avut ca subiect istoria poporului român, a culturii şi a construcțiilor sale politice – o mutație importantă a interesului publicului şi al factorilor de cultură italieni dinspre sfera literaturii şi a lingvisticii (în care a fost până atunci cantonată producția de carte românească în variantă italiană sau cu subiect românesc a editurilor Peninsulei, cu mici excepții desigur, cum ar fi de exemplu contribuțiile în sfera istoriei politice ale lui Vico Mantegazza sau Benedetto De Luca) spre cea a politicului şi economicului, legată de participarea, dictată de considerente naționale, a ambelor state la marele conflict mondial. În plus, se poate aprecia că interesul pentru cartea românească de literatură a rămas prezent în politica editorială a stabilimentelor tipografice ale Peninsulei şi în anii războiului, pentru ca mai apoi să cunoască o remarcabilă dezvoltare în anii interbelici, într-un context cultural care nu a fost străin politicii fasciste de promovare a italienității la nivel mondial şi de privilegiere a raporturilor culturale cu popoarele neolatine, pe fundalul intereselor specifice economice şi politice în Balcani.

potrivit concepției că manualele trebuiau să conțină elementele primare ale principalelor ştiințe, pentru a inspira tinerilor şi categoriei medii a societății acea dragoste pentru studiu care era necesar să stea la baza desăvârşirii pregătirii profesionale. Cuprinzând mai mult de 2000 de titluri, colecția „Manuali Hoepli" era deci axată pe cartea tehnică, destinată tinerilor care se formau în şcolile profesionale şi meseriaşilor, în marea lor parte autodidacți, şi această serie practică a colecției a constituit originalitatea producției livreşti a editorului milanez – de departe cel mai celebru titlu al colecției a fost lucrarea lui Giuseppe Colombo (apropiat al lui Hoepli, probabil inspirator al seriei tehnice, titular al disciplinei Mecanică în cadrul Politehnicii din Milano şi personalitate marcantă a industrializării Lombardiei, organizator al Expoziției de la Milano din 1881 şi creator al Societății generale italiene de electricitate Edison), lucrare intitulată *Il manuale dell'ingegnere civile e industriale* şi apărută în 1877 –, dar s-a extins spre cele mai diverse domenii ştiințifice, de la lingvistică la medicină, seria ştiințifică a colecției dobândind la rândul ei o importanță considerabilă în evoluția mişcării editoriale din Peninsulă. Seria ştiințifică a „Manualelor Hoepli", în care a fost publicată cartea lui Lovera, conținea la început texte de lingvistică şi literatură, de geografie sau istorie şi era destinată tinerilor care urmau şcolile secundare. Colecția „Manuali Hoepli" a reprezentat punctul forte al editurii milaneze (în anul 1894 erau deja publicate 300 de titluri şi numărul lor se va ridica la 1200 în 1912), asigurând prin numărul de exemplare comercializate un procent de 60% din încasările stabilimentului. Date în plus în *Ulrico Hoepli (1847–1935), editore e librario*, a cura di Enrico Decleva, Milano, U. Hoepli, 2001, 214 p.

[67] N. Iorga, *Storia dei romeni e della loro civiltà*, traduzione dal romeno del Dott. Jean Antohi, disegni di D. Stoica e di Nadia Bulughin, Milano, Ulrico Hoepli Editore, Tip. Ferruccio Ghidoni, 1928, VII+447 p.

MOLDOVA REGULAMENTARĂ: STUDIU MONOGRAFIC

Acad. ALEXANDRU ZUB

Dacă e adevărat că „şi cărţile au destin", ca în vechea zicală, un exemplu la îndemână, de neocolit în lumea istoricilor, îl constituie monografia lui D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturza*, apărută la Iaşi, în 1947, în plină criză postbelică, pe seama unor investigaţii mai vechi şi înainte ca „discursul unic" să se impună şi pe acest tărâm[1].

Era o carte scrisă în spiritul istoriografiei moldave, aşa cum se definise aceasta, în ultimele decenii, mai ales prin Ilie Minea, Gh. Brătianu şi Andrei Oţetea, ceea ce încununa oarecum o epocă şi era menită, de aceea, să fie mult timp ocultată.

Autorul, născut în 1914, studiase în metropola Moldovei şi la Şcoala Română din Roma, faimoasa *Accademia* întemeiată de V. Pârvan, profitând astfel de îndrumări optime în domeniu. S-a impus repede ca medievist, atunci când medievistica mobiliza cele mai dotate şi mai ambiţioase energii cărturăreşti. Asemeni altor istorici contemporani, D. Ciurea şi-a tratat domeniul ca pe o secvenţă cronotopică demnă de a fi supusă revizuirii metodice, aşa cum făceau deja mari istorici ca H. Pirenne, F. Lot, M. Bloch, Lucien Febvre, F. Braudel, H.I. Marrou, dacă ne limităm la spaţiul francofon. O viziune dinamică, universalistă, îi înlesnea înţelegerea unitară a fenomenelor istorice, din care a ştiut să extragă, spre a le defini, secvenţe caracteristice, precum *Moldova sub domnia lui M. Sturza*.

Subtitlul monografiei, *De la convenţia de la Petersburg (1834) la convenţia de la Balta-Liman (1849)*, indică din capul locului o perspectivă „globală", sesizată cândva şi de profesorul său Andrei Oţetea. Istoria în ansamblu, dacă e bine înţeleasă, are un caracter de „universalitate umană", pe linia ilustrată de Ranke, Iorga, Toynbee ş.a. La curent cu noile achiziţii în domeniu, D. Ciurea s-a preocupat mereu de aspecte ţinând de geografia umană, de statutul juridico-politic, motiv pentru care a ţinut să precizeze în subtitlu convenţiile de la Petersburg şi Balta-Liman, care fixează şi limitele cronologice ale domniei studiate.

Explicând noua ediţie, anastatică, a monografiei, Stela Cheptea şi Gh. Buzatu remarcă tendinţa exhaustivă a documentării, în pofida precarităţii studiilor aferente. Pentru autor, ca şi pentru Marc Bloch, modelul său de medievist, „istoria mai are încă tot farmecul unei cercetări neîmplinite". În acelaşi timp, el dedica lucrarea lui A. Oţetea, ca un „omagiu de recunoştinţă şi respectuoasă afecţiune", gest ce nu va

[1] D. Ciurea, *Românii în istoria universală*, vol. I, îngrijit de Stela Cheptea şi Gh. Buzatu, Iaşi, Tipo Moldova, 2011, p. V–VIII: *Un redutabil medievist.*

rămâne fără ecou în biografia academică a autorului, după cum s-a remarcat deja în prefața la volumul I din seria *Opera omnia*[2].

Ca un veritabil om de știință, D. Ciurea și-a propus, stimulat de mentorul său, să exploreze mai sistematic istoria Moldovei sub domnia lui M. Sturza, coincidentă cu așa-zisa „epocă regulamentară". Intervalul amintit beneficiase deja, prin I.C. Filitti, I. Nistor, Al. Sturza etc., de importante studii și analize, dar se vădea destul de important, mai ales sub unghi geopolitic, pentru a fi repusă pe tapet, fără „pretenția de a fi epuizat total și definitiv chestiunea", cum ne asigură autorul însuși în prefață.

Pașantul teoretizant se recunoaște, la D. Ciurea, în scurta și consistenta *introducere*, veritabil opis de „poziții" în istoriografie, de la Cicero la Schiller, de la Taine la Treitschke, de la Michelet și Ranke la H. See și Ch. Langlois, ultimul fiind remarcat îndeosebi pentru accentul pus pe erudiție, ca garant al istoriografiei „științifice"[3]. În acest sens, conchidea autorul, „o operă de istorie nu trebuie să fie pur descriptivă, ci, prin folosirea largă a metodei comparative – dar fără exagerare – folosită și în sociologie, și printr-o triere atentă a materialului, să se degajeze liniile dominante ale problemei studiate"[4]. Consensual, făcea apel la H. See (*Science et philosophie de l'histoire*, 1928), dar se putea sprijini desigur și pe alți profesioniști care „problematizau" deja istoria, inclusiv „seriile" xenopoliene și „generalitățile" publicate de N. Iorga[5]. Pentru rolul factorului economic în istorie avea la îndemână chiar un prețios eseu al lui A. Oțetea, alături de altul despre „concepția materialistă a istoriei"[6], ajuns foarte actual la data când fostul său elev se ocupa de epoca regulamentară, ca și studiul lui Dobrogeanu Gherea, *Neoiobăgia*, amintit în context.

Preocupat să obțină „o privire de ansamblu" asupra epocii, pe baza materialului publicat și a studiilor existente, D. Ciurea n-a evitat „examinarea critică", însă nici nu s-a pretat la polemică gratuită, lăsând cumva faptele să vorbească, punându-le în situația de a sugera idei, atitudini, mentalități. Judicioasă ne apare concluzia că M. Sturza a fost omul epocii, cu merite și scăderi reale, eficient pentru perioada regulamentară, cumva anacronic pentru cea dominată de unioniști, precum Kogălniceanu și Cuza, *oameni noi* la o *epocă nouă*. Simpatia autorului pentru „evoluția firească", pentru lucrul bine făcut, apare și aici, fiind pusă în legătură cu existența unui *fatum* în istorie[7], idee ce ar fi meritat desigur să fie pe cât posibil adâncită, alături de atâtea altele pe care D. Ciurea le-a diseminat generos în studiile sale.

Cele două tomuri din seria *Opera omnia*, coordonată de istoricul Gh. Buzatu, stau la îndemâna oricui ar simți nevoia să se edifice asupra unui tip de discurs

[2] Gh. Buzatu, *Un redutabil medievist*, loc. cit., p. V–VIII.

[3] D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturza. De la convenția de la Petersburg (1834) la convenția de la Balta-Liman (1849)*, Iași, 1947; ediția anastatică Tipo Moldova, 2012, p. II.

[4] *Ibidem*.

[5] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a III-a, București, 1944.

[6] A. Oțetea, *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și expunere*, Iași, 1938.

[7] D. Ciurea, *op. cit.*, p. 15.

istoric bazat pe o continuă interogație, pe un criticism bine temperat şi pe o legitimă nevoie de sinteză, însuşiri pe care am avut deja ocazia să le semnalăm la apariția celuilalt volum[8].

Ne mai rezervă oare ceva arhiva istoricului D. Ciurea?

[8] Alexandru Zub, *Erudiția în slujba istoriografiei: D. Ciurea*, în „Convorbiri literare", CXLVI, 3 (95), martie 2012, p. 33–34.

IV. IN HONOREM

LAUDATIO ALEXANDRU VULPE – 80

Alexandru Vulpe este unul dintre membrii marcanți ai marii familii spirituale care a fost şi este „Şcoala arheologică şi istorică românească".

Născut pe 6 iunie 1931 la Bucureşti, ca fiu al distinşilor istorici ai Antichității, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe şi Radu I. Vulpe, Alexandru Vulpe a urmat cursurile liceale şi universitare la Bucureşti. Din 1955, când a fost numit ca cercetător la fostul Muzeu de Antichități din Bucureşti – devenit în vremea directoratului lui Vasile Pârvan (1910–1927), „centrul activității de cercetare arheologică din întreaga țară" – şi până astăzi, când este directorul celebrului Institut de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Alexandru Vulpe s-a format şi s-a manifestat, ca om de ştiință, în spiritul unei exigențe riguroase cu privire la metodele disciplinei alese.

Ajuns arheolog şi istoric de mare probitate, ca şi unul dintre prețuiții profesori ai Universității bucureştene, Alexandru Vulpe a continuat activitatea iluştrilor săi predecesori şi şi-a înscris numele în rândul spiritelor de elită româneşti.

Lucrările sale ştiințifice, publicate în țară şi în străinătate, au fost şi sunt elogios primite în cercurile ştiințifice. Prețuirea valorii lor şi-a găsit expresia în acordarea unor înalte premii, ca şi în alegerea lui Alexandru Vulpe ca membru al unor prestigioase instituții sau organisme ştiințifice din România, ca şi din afara hotarelor țării.

*

Am avut privilegiul de a-l cunoaşte pe Alexandru Vulpe din 1950. Eu eram student la Facultatea de Istorie a Universității din Bucureşti şi el terminase Liceul „Titu Maiorescu" din Capitală. Ne-am cunoscut pe şantierul arheologic de la *Poiana* (jud. Galați) – vechea *Piroboridavă*, menționată de Ptolemeu în Dacia.

Şantierul arheologic de la Poiana era condus de profesorul Radu Vulpe.

În afară de magistru şi familia sa – soția, profesoara Ecaterina Dunăreanu-Vulpe şi fiul ei, Alexandru Vulpe – am cunoscut la Poiana dascăli deosebiți şi colegi studenți, veniți de la universitățile din Iaşi şi Cluj.

Atmosfera intelectuală deosebită de pe şantierul arheologic de la Poiana mi-a stârnit interesul pentru lărgirea şi aprofundarea cunoştințelor de specialitate, ca şi dorința de a şti mai mult şi mai bine despre personalitățile proeminente, care s-au remarcat prin cercetări în domeniile istoriei vechi şi arheologiei.

Şi cum cercetările arheologice de la Poiana au fost inițiate de Vasile Pârvan[1], ctitorul „şcolii arheologice moderne româneşti" şi mentorul spiritual al noilor noştri mari profesori, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe şi Radu Vulpe, ne-am străduit să ştim cât mai mult despre Vasile Pârvan şi opera sa[2]. De la dânşii, valoroşi discipoli ai lui Vasile Pârvan, am înțeles că acesta era „un savant deplin, care a gândit amplu şi profund, concepând cercetarea ştiințifică a trecutului în toată vasta şi complexa sa desfăşurare. Pentru Pârvan istoria nu se limita la erudiție, ci trebuia să tindă spre cugetarea care reconstituie pe de-a întregul legătura dintre diferitele fenomene ale vieții omeneşti în devenirea lor. Pentru aceasta el considera indispensabile: o multilateralitate de gând, o întinsă cultură, un dar superior de abstractizare, o pătrunzătoare capacitate de observație şi de precizie în analiză, simultan cu aceea de ridicare la sinteza ideilor generale, însuşiri cu care spiritul său distins era minunat înzestrat. A fost unul din marii noştri istorici şi, fără îndoială, cel care i-a dat istoriei înțelesul cel mai larg". „Opera ştiințifică a lui Vasile Pârvan reprezintă, şi cantitativ şi calitativ, un tezaur de neprețuit. Privită sub orice unghi, ea se află la nivelul celei mai înalte producții a oricărei culturi". Prin cercetările sale Vasile Pârvan a introdus spațiul românesc în ceea ce s-a numit dialogul civilizațiilor antice universale. Fondatorul celebrului „Collegium archaeologicum daco-romanum", Vasile Pârvan a lărgit orizontul cercetărilor în trei direcții: civilizația geto-dacilor, civilizația daco-romană şi cunoaşterea urmelor civilizației coloniilor greceşti de pe țărmul apusean al Mării Negre şi a raporturilor acestor colonii cu autohtonii.

În atmosfera de veritabil cult pentru Vasile Pârvan, care a înțeles rolul covârşitor al arheologiei în dezvoltarea istoriei ca ştiință a crescut, la Poaina, mândria noastră de tineri învățăcei de a ne încadra şcolii româneşti de arheologie şi de istorie veche, pe care el, cel dintâi, a reuşit s-o creeze.

În vara anului 1951 studenții de pe şantierul arheologic Poiana, împreună cu Alexandru Vulpe, devenit şi el, în 1950, student, am întreprins cercetări de teren (periegheze) de-a lungul Siretului. Cu acel prilej – îşi aminteşte Alexandru Vulpe – „s-au făcut şi primele sondaje în aşezarea epocii bronzului (cultura Monteoru) de la Mândrişca şi Răcăciuni (jud. Bacău) şi s-au identificat un număr mare de stațiuni pre- şi protoistorice".

Ca student la Facultatea de Istorie a Universități din Bucureşti (1950–1954), Alexandru Vulpe a beneficiat de îndrumarea şi prețuirea unor eminenți profesori: Dionisie Pippidi, Ion Nestor, Emil Condurachi, Dumitru Berciu, Gheorghe Ştefan. Un rol hotărâtor în formarea sa au avut Dionisie Pippidi, sub îndrumarea căruia şi-a întocmit lucrarea de licență, *Idei politice în stoicismul timpuriu* şi Ion Nestor,

[1] V. Pârvan, *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos*, Bucureşti, 1913, în „An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.", s. II, t. XXXVI, p. 93–130.

[2] Pe un extras al studiului său despre *Vasile Pârvan şi originea neamului românesc*, publicat în revista „Ethos", nr. 2–3, Alba Iulia, 1944, pe care mi l-a dăruit, neuitatul profesor Radu Vulpe a scris: „Domnului Şt. Ştefănescu, student la Universitatea din Bucureşti, în amintirea colaborării noastre de la Poiana. Cu cele mai bune urări pentru viitorul său arheologic. Poiana. 8.X.1950. Radu Vulpe".

conducătorul ştiinţific al tezei sale de doctorat: *Necropola hallstatiană de la Ferigile (Monografie arheologică)*, publicată la Editura Academiei Române (1967).

După absolvirea Facultăţii de Istorie, Alexandru Vulpe a lucrat la Institutul de Arheologie din Bucureşti, azi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. Aici a parcurs toate treptele ierarhiei ştiinţifice, până la cea de director (din 1999), dovedindu-se, ca om de ştiinţă, ca şi tatăl său, profesorul Radu Vulpe, un demn urmaş al lui Vasile Pârvan.

Alexandru Vulpe, devenit un nume emblematic pentru arheologia românească, a desfăşurat şi desfăşoară o bogată activitate arheologică de teren, în calitate de conducător al unor însemnate şantiere arheologice; el şi-a legat numele de valoroase lucrări publicate în ţară şi în străinătate. Acestea privesc civilizaţii pre- şi proto-istorice, apreciate, unele dintre ele, ca lucrări de referinţă pentru studierea istoriei tracilor şi geto-dacilor.

Din 1990, Alexandru Vulpe este şi profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Continuându-şi celebrii predecesori, el a ţinut şi ţine apreciate cursuri şi seminarii speciale în domeniile pre- şi protoistoriei.

Invitat, el a ţinut, ca membru al Institutului arheologic german, prelegeri la Berlin, Frankfurt, Giessen, Heidelberg, Kiel, Marburg, Münster, Saarbrücken etc.

Ales membru corespondent în 1996 şi membru titular al Academiei Române în 2009, Alexandru Vulpe este, din anul 2009, şi preşedinte al Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie a Academiei Române. El ocupă azi un loc central în galeria celor mai de seamă istorici şi arheologi români.

Împreună cu acad. prof. Mircea Petrescu-Dîmboviţa, Alexandru Vulpe a coordonat volumul I din tratatul *Istoria Românilor. Moştenirea timpurilor îndepărtate* (ediţia I, Bucureşti, 2001; ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 2010).

Acest volum reliefează faptul că poporul român, prin înaintaşii traco-geto-daci, este unul din cele mai vechi, mai numeroase şi mai statornice popoare din Europa de Sud-Est. Autorii volumului au realizat cea mai completă sinteză de până acum privind civilizaţia geto-dacică, care se situează, în lumina bogatei documentaţii arheologice din ultima vreme, printre marile civilizaţii ale Antichităţii.

Ca de altfel şi celelalte volume ale tratatului de *Istoria Românilor*, volumul I probează ataşamentul arheologilor şi istoricilor la o mare operă ştiinţifică, care onorează Academia Română.

În ceas aniversar, acad. prof. Alexandru Vulpe, strălucit reprezentant al Şcolii arheologice şi istorice româneşti, poate fi mulţumit că a confirmat demnitatea unui nobil nume, a creat o operă, care impune prin seriozitate, erudiţie, dragoste pentru profesiunea de dascăl, iubire profundă pentru instituţia în care s-a format ca om de ştiinţă şi pe care o conduce.

Acad. ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU

V. IN MEMORIAM

UN ÎNVĂȚAT BUCOVINEAN DE NEUITAT: ACAD. RADU GRIGOROVICI (1911–2008)

„Viața fiecărui om este o istorie”
W. Shakespeare

În calitatea mea de istoric, conducător al *Seminarului de metodologia istoriei „Dimitre Onciul” al Facultății de Istorie din cadrul Universității Bucureşti*, m-am format în spiritul unei exigențe riguroase, cu privire la metodele disciplinei alese. Spiritul tutelar, în această direcție, creatorul „Școlii critice” în istoriografia românească a fost bucovineanul Dimitre Onciul.

Azi *istoria*, ca ştiință, are în vedere ansamblul experienței umane; ea se preocupă de comportamentele economice, ca şi de cele sociale, de raporturile dintre om şi spațiul locuit de el, de manifestările lui culturale, de psihologia, de mentalitatea sa; cu alte cuvinte, de felul lui de a gândi şi de a simți. *Istoricul* este chemat să stabilească relațiile multiple dintre aceste domenii, relații din care rezultă regularități, tendințe, procese, care îi activizează pe oameni.

Istoria structurală sau de lungă durată, spre deosebire de istoria evenimențială sau de scurtă durată, asimilează cuceririle din alte ştiințe socio-umane în primul rând, dar nu numai din aceste ştiințe, lărgindu-şi sfera de cunoaştere a omului în multitudinea ipostazelor, a dimensiunilor lui, ca făuritor de valori materiale şi spirituale şi ca factor activ pentru progres.

Lărgirea sferei de cunoaştere a istoriei implică apelul la noi categorii de izvoare, care să-i aducă istoricului informațiile de care are nevoie, care să-l ajute la lărgirea continuă a orizontului de cunoaştere, la înțelegerea istorică cât mai deplină. Pregătirea largă, enciclopedică, erudiția nu este pentru nimeni mai necesară decât pentru istoricul vrednic de acest nume. Fără această pregătire, el nu şi-ar putea da seama de situațiile cele mai variate, care trebuie pătrunse şi înțelese pentru a se ajunge nu numai la o judecată profundă, ci şi la reconstituirea legăturilor care redau unitatea istorică. Cultivarea şi a altor domenii ale ştiinței nu este o uzurpare îndrăzneață a istoricului, ci o datorie față de sine.

Raportul dintre istorie şi celelalte ştiințe socio-umane este un raport de inter-dependență, ele se influențează reciproc, îmbogățindu-şi permanent obiectul cunoaşterii.

În *Seminarul de metodologia istoriei „D. Onciul”*, pe lângă disciplinele speciale ale istoriei – diplomatica, numismatica, heraldica, genealogia etc. – sunt cultivate discipline de frontieră ca: demografia istorică, ecoistoria, geografia istorică, geopolitica, climatologia, psihologia mulțimilor, imagologia şi imagologia istorică.

Merită subliniat faptul că metodologia contemporană a istoriei se caracterizează nu numai prin tendința spre interdisciplinaritate, ci şi prin tendința spre cuantificare şi statistică. Gradul de maturitate al unei discipline este apreciat în funcție de gradul de matematizare pe care-l atinge.

Orientarea în cercetare spre cantitate este de înțeles dacă se acceptă că trecerea de la stadiile descriptiv şi empiric, la stadiul rațional şi teoretic implică studiul laturilor cantitative ale fenomenelor în vederea cunoaşterii şi folosirii precise a laturilor calitative.

Metoda cantitativă îşi găseşte aplicație în tot mai mare măsură în istoria economică, ca şi în cea socială, în sociologie, ca şi în demografia istorică, în istoria culturii, ca şi în istoria politică. Rezultatele sunt exprimate adesea în tabele, curbe, grafice.

În strădania noastră de înnoire a metodologiei cercetării istorice ne-am întâlnit, din fericire, după 1990, şi cu preocupările intervenite în viața ştiințifică a celui care-şi impusese numele ca celebru fizician, *Radu Grigorovici*. Acesta descindea dintr-o ilustră familie de cărturari din Bucovina, activ implicați în mişcarea cultural-politică, care a înălțat sufletul național şi a condus la Marea Unire a românilor din 1918.

Tatăl lui Radu Grigorovici, *George Grigorovici*, prin formația lui intelectuală, prin activitatea publică şi sentimentele de veritabil patriot român, s-a remarcat ca o mare personalitate. Din 1907 el a fost, mai mulți ani, singurul deputat social-democrat român în Parlamentul de la Viena. George Grigorovici a folosit tribuna Parlamentului din Viena pentru a apăra interesele românilor bucovineni, a fost cel dintâi deputat care a întrebuințat limba română în Parlamentul austriac, act demonstrativ pentru egalitatea „în drepturi a națiunii române din cadrul Monarhiei Austro-Ungare" (Petru Russşindilar). El a sprijinit curajos mişcarea cultural-națională de uniune a românilor. Când, în mai 1909, guvernul imperial din Viena l-a oprit pe marele istoric român, N. Iorga, să facă o excursie de studii în Bucovina, înmânându-i-se un decret de expulzare de pe tot cuprinsul Austro-Ungariei, George Grigorovici a protestat în şedința Parlamentului austriac din 22 iunie 1909. În interpelarea lui arăta că acest fapt constituie „o ruşine pentru epoca de civilizație în care trăim şi o atingere națională a românilor". N. Iorga venea în Bucovina – afirma George Grigorovici – „pentru ca să studieze multele monumente ale istoriei românilor, care se găsesc în special în Bucovina şi ultima dată el venise împreună cu un grup de studenți la Suceava pentru a vedea şi explica monumentele istorice existente din timpul Principatului Moldovei. În astfel de împrejurări, expulzarea savantului apare ca un atentat îndreptat în contra activității ştiințifice şi în contra tendințelor național-culturale ale românilor în general"[1].

Mândru de a fi „un fiu al poporului român", George Grigorovici a dorit „ca român", „unirea românilor". El s-a manifestat ca o puternică forță în susținerea

[1] „Lupta", nr. 2 din 2 iulie 1909. Cf. Petru Russşindilar, *George Grigorovici şi social-democrația în Bucovina*, Bucureşti, 1998, p. 53; N. Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om aşa cum a fost.* Ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu şi Sanda Râpeanu. Studiu introductiv, note, comentarii, indice de Valeriu Râpeanu, Bucureşti, 1976, p. 438–439.

ideii de unitate națională şi în realizarea unirii românilor într-un stat național unitar, liber şi independent. Memorabilă a rămas, în această privință, cuvântarea ținută la 22 octombie 1918, de George Grigorovici în Parlamentul din Viena. „*Astăzi sunt nevoit să vorbesc* – spunea el – *tot din punct de vedere românesc, căci teritoriile locuite de români sunt situate încât Carpații se găsesc între ele şi o parte se înclină spre şesul ungar, iar cealaltă parte spre Marea Neagră. Niciun român nu va renunța vreodată la tendința de a reuni poporul român. Unirea românilor este un ideal şi un țel pe care românii îl vor urmări întotdeauna, oricând, în toate împrejurările, indiferent care va fi constelația lor viitoare, indiferent cum va evolua soarta lor*”[2].

Mama lui Radu Grigorovici, *Tatiana Grigorovici*, era şi ea de o rară distincție intelectuală şi împărtăşea vederile politice ale soțului în mişcarea culturală progresistă a vremii. Prin teza de doctorat în economie, susținută la Berna şi lucrările tipărite încă înainte de 1918, pentru ştiința şi înțelepciunea ei, Tatiana Grigorovici era socotită ca „*cea mai erudită femeie din mişcarea socialistă din Austria*”[3].

Radu Grigorovici s-a născut la 20 noiembrie 1911 la Cernăuți. După absolvirea celebrului liceu „Aron Pumnul”, a studiat la Universitatea din Cernăuți, obținând în 1931 licența în ştiințe chimice şi în 1934 licența în ştiințe fizice.

Şcoala de fizică din Cernăuți, renumită în lumea ştiințifică, avea în fruntea ei pe Eugen Bădărău şi pe Herbert Mayer. Studentul Radu Grigorovici atras, în special, de cursurile ținute de profesorul Eugen Bădărău, a devenit unul din cei mai apreciați discipoli şi colaboratori ai acestuia. În 1934 el şi-a început cariera universitară ca preparator suplinitor la laboratorul de fizică experimentală al profesorului Eugen Bădărău. Acesta, fiind chemat la Universitatea din Bucureşti în locul profesorului de la Catedra de fizică nucleară, acustică şi optică, care murise, Radu Grigorovici s-a transferat şi el în 1936 la Universitatea din capitala țării. Aici a obținut în 1938 titlul de doctor în ştiințe fizice şi a urcat treptele ierarhiei universitaere: asistent, şef de lucrări, conferențiar şi profesor la Catedra de fizică moleculară, acustică şi optică (1936–1960).

Paralel cu activitatea de dascăl model, Radu Grigorovici a lucrat şi în cercetare, la Institutul de Fizică Bucureşti al Academiei Române, institut condus de acad. Eugen Bădărău. În 1960 el era şeful Secției de fizica semiconductorilor, iar în 1963 directorul adjunct ştiințific al institutului. Lucrările sale ştiințifice, publicate în țară şi în străinătate, i-au impus numele în galeria marilor fizicieni contemporani.

În 1963 Radu Grigorovici a fost ales membru corespondent al Academiei Române şi câțiva ani mai târziu, în 1977, a fost propus la Premiul „Nobel” pentru fizică. Laureatul Premiului „Nobel” din acel an, 1977, Sir Nevill Mott din Cambridge[*], în discursul de primire a premiului la Academia Regală Suedeză, a menționat contribuția „Şcolii de amorfi a lui Grigorovici din Bucureşti”, la fizica solidelor dezordonate.

[2] „Viața nouă”, nr. 21 din 3 noiembrie 1918; cf. Petru Russşindilar, *op. cit*., p. 94.

[3] Henri H. Stahl, *Amintiri şi gânduri din vechea şcoală a „monografiilor sociologice”*, București, 1981, p. 21.

[*] Fizicianul Sir Nevill Mott a fost ales în 1992 membru de onoare din străinătate al Academiei Române.

În 1990 Radu Grigorovici a fost ales membru titular al Academiei Române reînnoite şi vicepreşedinte ale acesteia (1990–1994). În timpul mandatului său la conducerea Academiei Române, în cadrul procesului de regenerare a acesteia, au fost reluate şi instituționalizate relațiile cu românii rămaşi în afara hotarelor țării. În 1992 a luat ființă la Rădăuți un Centru al Academiei Române pentru Studierea Problemelor Bucovinei – Institutul Național „Bucovina", Rădăuți de azi – condus de Dimitrie Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române. Fizicianul de înaltă valoare ştiințifică, omul de cultură cu larg orizont intelectual, acad. Radu Grigorovici, cu dragoste pentru Bucovina natală, s-a implicat pilduitor în viața ştiințifică a acestui institut. El a publicat, în ultimii ani ai vieții, valoroase studii şi multe documente în versiune bilingvă română/germană, puțin cunoscute, privind istoria Bucovinei în perioada 1775–1918.

În 1998 a văzut lumina tiparului la Editura Academiei Române lucrarea: *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice şi demografice*. Ediție bilingvă, întregită, cu introduceri, postfețe, note şi comentarii de acad. Radu Grigorovici. Prefață de D. Vatamaniuc (Editura Academiei, Bucureşti, 1998). Comentată şi apreciată mult în *Seminarul de metodologia istoriei „D. Onciul" al Facultății de Istorie din cadrul Universității Bucureşti*, lucrarea a fost recomandată pentru premiere Fundației culturale „Magazin Istoric". Preşedinte de onoare Dimitrie G. Sturdza. În recomandare se spunea: „Lucrarea a apărut sub egida Centrului de Studii „Bucovina" al Academiei Române. Ea cuprinde documente de o inestimabilă valoare pentru istoria românilor. Unele dintre acestea se publică pentru prima dată, altele au mai fost publicate, integral sau parțial, în lucrări şi reviste străine greu accesibile. În unele cazuri, lipsa de cunoaştere a limbii în care sunt scrise aceste izvoare istorice, a germanei de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, a făcut ca informațiile pe care ele le cuprind să rămână nefolosite de istoricii români. Este meritul acad. Radu Grigorovici, originar din Bucovina, dintr-o familie implicată activ în mişcarea națională din Țara de Sus, de a-şi asuma extrem de dificila sarcină de a aduce în circuitul ştiințific, într-o ediție exemplară, aceste izvoare istorice. Perfecta cunoaştere a limbii germane şi spiritul ştiințific al savantului din ştiințele exacte au concurat la realizarea prețiosului dar făcut de acad. Radu Grigorovici istoriografiei naționale.

Lucrarea cuprinde: I. Un memoriu al primului guvernator austriac al Bucovinei, general Gabriel Splény von Miháldy (1775), *Descrierea disctrictului bucovinean*, o prezentare amănunțită pentru Curtea imperială de la Viena a provinciei, nou anexate, cu sublinierea potențialului ei economic şi indicarea căilor de integrare a acesteia în Imperiul habsburgic; II. *Tabelul localităților din Bucovina* de generalul Gabriel Splény von Miháldy (1775); III. Un extras în limba franceză, anonim, din *Descrierea Bucovinei* a lui Splény şi dintr-un raport necunoscut al lui V. Jenisch, secretar aulic, intitulat *Description de la Bukovina*, apărut în „Canzlers Magazin", Leipzig, 1790 (V. Jenisch a îndeplinit sarcina de interpret de limbă turcă la fixarea granițelor Bucovinei); IV. Memoriul lui Vasile Balş, *Descrierea Bucovinei şi a stării ei lăuntrice*, trimis Curții de la Viena în 1780 (Vasile Balş a fost singurul mare boier român care a rămas în Bucovina la ocuparea ei de austrieci. Cunoscător al mai multor limbi, clasice şi moderne, influențat de ideile

iluminismului francez şi iosefin, Vasile Balş a căutat să facă cât mai bine cunoscute Curţii de la Viena stările de lucruri din Bucovina în vederea măsurilor ce urmau să fie luate în privinţa reorganizării ei); V. *Karl Freiher von Enzenberg către Divanul Moldovei* (1782) priveşte dialogul diplomatic purtat de generalul Karl Freiher von Enzenberg, al doilea guvernator militar al Bucovinei, cu Divanul Moldovei pentru înţelegerea instituţiilor româneşti din Moldova cu scopul de a stabili titlurile de proprietate în noua provincie a Imperiului habsburgic; VI. *Scurte observaţii asupra Bucovinei* de Ioan Budai-Deleanu (1813) (Este vorba de o dare de seamă, întocmită de Ioan Budai-Deleanu în calitatrea lui de consilier în Guberniul din Lemberg cu privire la stările triste existente în Bucovina la trei decenii de stăpânire habsburgică şi integrare în Galiţia).

Cele *6 Documente*, publicate la un nivel ştiinţific competitiv cu cele mai înalte exigenţe ale genului din alte ţări, realizează o veritabilă radiografie a unui segment reprezentativ al societăţii româneşti de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale secolului al XIX-lea".

În încheierea Recomandării se spunea: „Exprimăm convingerea că *Fundaţia culturală „Magazin istoric"*, care a făcut dovada că ştie să preţuiască contribuţiile ştiinţifice valoroase, va acorda unul din premiile sale pe anul 1998 acestui volum de izvoare, care face cinste autorului, acad. Radu Grigorovici, şi onorează instituţia sub egida căreia el a apărut – *Centrul de Studii „Bucovina"* al Academiei Române.

În 1999, într-un cadru solemn, i s-a conferit acad. Radu Grigorovici Premiul „Eudoxiu Hurmuzaki", cea mai înaltă distincţie ştiinţifică a Fundaţiei culturale „Magazin istoric" pentru volumul: *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice şi demografice*.

Cu sagacitatea marelui om de ştiinţă, devenit un ilustru istoric al Bucovinei, acad. Radu Grigorovici a continuat să publice, îndeosebi în revistele „Analele Bucovinei" şi „Glasul Bucovinei", studii ştiinţifice realizate „cu spirit de cercetător, dar şi cu dragoste" privind problemele demografice şi sociale ale Bucovinei din perioada austriacă. Aceasta ajunsese, după ce a dobândit autonomia în 1862, „o provincie bogată, adevărat giuvaer al Austriei"[4]. Studiile publicate de acad. Radu Grigorovici cuprind rezultatul cercetărilor sale atente, critice, a datelor statistice din recensămintele populaţiei Bucovinei din 1772, 1774 şi 1775, ca şi din perioada 1880–1900. Unele dintre studii sunt modele pentru aplicarea metodelor grafice în istorie.

Fiica acad. Radu Grigorovici, Rodica Marchidan, asemenea tatălui ei, fizician, ca profesor, cu largă deschidere intelectuală umanistă, a folosit prilejul împlinirii vârstei de 95 de ani a tatălui pentru a strânge într-un foarte frumos volum aceste studii de demografie istorică, cărora le-a adăugat şi alte contribuţii ştiinţifice, rămase inedite sau publicate în reviste mai greu accesibile[5]. Remarc dintre acestea:

[4] Acad. Radu Grigorovici, *Cum ajunge un fizician să se ocupe cu pasiune de istoria Bucovinei*, în „Evocări", vol. IV (2008–2010). Volum apărut sub îngrijirea academicianului Radu P. Voinea, Editura Alma, Craiova, 2010, p. 49.

[5] Acad. Radu Grigorovici, *Bucovina între milenii. Studii şi documente*. Cuvânt înainte de D. Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române. Volum îngrijit de Rodica Marchidan şi Rodica Iaţencu. Indice de nume: Radica Iaţencu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2006, 492 p.

Bucovina, fereastră către Vest a Moldovei, *Bucovina în mileniul al treilea*, *Şcoala de fizică de la Cernăuţi (1918–1944)*, *Dimitre Onciul şi determinismul istoric*, *Vladimir Trebici. In memoriam* etc.

La Dimitre Onciul, Radu Grigorovici remarcase talentul matematic, rigurozitatea şi exactitatea pe care le-a imprimat şcolii istorice româneşti, riguros ştiinţifică, creată de el. Pentru istoricii români de azi, ataşaţi concepţiei lui Dimitre Onciul despre rolul istoriei, aşa cum a formulat-o în 1906: *istoria are menirea să descopere adevărul despre trecut, dar nu „adevărul absolut", ci „adevărul pentru scop", căci „a îndrepta viitorul este problema din urmă şi tot rostul istoriei"*[6].

De Vladimir Trebici, Radu Grigorovici s-a simţit legat nu numai prin obârşia geografică identică, bucovineană, ci şi prin faptul că erau „colegi de generaţie şi de mediu în care au crescut".

Radu Grigorovici aprecia opera ştiinţifică a lui Vladimir Trebici, care „a publicat între anii 1958 şi 1998 circa 30 de cărţi, unele în limbi străine, axate în particular pe probleme de demografie şi statistică; a prezentat numeroase comunicări şi referate de ansamblu la conferinţe naţionale şi internaţionale de specialitate, a fost membru în diferite organizaţii şi asociaţii române şi internaţionale".

Toată această activitate a găsit o rezonanţă largă şi i-a adus profesorului Trebici renumele de a fi „demograful ţării"[7]. Centrul de Cercetări Demografice din cadrul Academiei Române, înfiinţat din iniţiativa lui şi condus de el, îi poartă azi numele: *Centrul de Cercetări Demografice „Vladimir Trebici", Bucureşti*.

Despre acad. Radu Grigorovici aş spune în încheiere că el, care declara, ca şi tatăl său, că este „mândru de a fi fiu al poporului român", a dăruit românilor o operă ce constuituie o mândrie naţională.

Marele spirit bucovinean a rămas în conştiinţa noastră – considera acad. Radu Voinea, fost preşedinte al Academiei Române – „*modelul unei personalităţi de înalt nivel ştiinţific, cu o ireproşabilă comportare morală şi cu un profund sentiment patriotic*".

În *Seminarul de metodologia istoriei „D. Onciul"* al Facultăţii de Istorie din cadrul Universităţii Bucureşti se păstrează cu veneraţie amintirea întâlnirilor cu acad. Radu Grigorovici, preţioase pentru lărgirea orizontului metodologiei de cercetare istorică.

Acad. ŞTEFAN ŞTEFĂNESCU

[6] *Ibidem*, p. 316.
[7] *Ibidem*, p. 367.

ERUDIȚIA ÎN SLUJBA ISTORIOGRAFIEI: D. CIUREA

Rareori se întâmplă ca un cărturar dedicat cunoaşterii trecutului uman să împace atât de bine ideile cu exigența concretudinii. Este mai ales cazul istoricului D. Ciurea (1914–1993), din a cărui operă tocmai s-a editat un volum de studii şi comunicări[1]. Avem în față o culegere masivă şi consistentă, îngrijită de Stela Cheptea şi Gh. Buzatu, în cadrul unei serii deja prestigioase, *Opera omnia*, scoasă la Ed. Moldova, serie în care se promite deja continuarea restituției cu un studiu monografic dedicat de acelaşi istoric domniei lui M. Sturza[2].

Volumul la care ne referim aici, atât de sumar, adună contribuții istoriografice destul de diverse, elaborate de-a lungul câtorva decenii de laborioasă cercetare. Ca şi în alte restituții analoage, actualul corp de texte e completat cu o suită iconografică nu mai puțin utilă pentru definirea autorului.

Un preambul, întocmit de istoricul Gh. Buzatu, deschide volumul, oferind lectorului de azi, îndeosebi celui profesionist, datele necesare unei corecte situări în evoluția domeniului. El se şi intitulează de altminteri *Un redutabil medievist*, de o reală utilitate, în care datele curriculare se articulează, firesc, pe temeiul unei bune familiarizări cu opera în cauză, una prea puțin pusă în valoare de breaslă[3]. Nu e locul să insistăm. Concluzia însă merită a fi reprodusă, căci rezumă cumva rostul întreprinderii: „Documentele reunite în acest volum (actele şcolare, corespondența cu profesorii, însemnările şi fotografiile din timpul studiilor în Italia, extrasele din prelegerile ținute la Universitatea din Iaşi, studiile şi cărțile cu dedicații păstrate în biblioteca personală etc.), dar în mod cu totul special contribuțiile solide valorificate la Iaşi în anii ’60–’80, de regulă în paginile *Anuarului Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol”*, una dintre cele mai bune publicații române de specialitate ale epocii, confirmă integral opiniile exprimate în 1960 de Andrei Oțetea despre strălucitul său elev şi urmaş într-ale istoriei – *Profesorul D. Ciurea*: bun cunoscător al mai tuturor limbilor de circulație universală, posedând o *bogată şi variată* informație în domeniul istoriei globale, *erudiție largă*, autor al unor temeinice studii comparatiste şi redutabil medievist”[4].

[1] D. Ciurea, *Studii şi comunicări. Românii în istoria universală*, ed. Stela Cheptea şi Gh. Buzatu, I, Iaşi, Moldova, 2011, 405 p.+ anexe.

[2] Idem, *Moldova sub domnia lui Mihai Sturza*, Iaşi, Țerek, 1947, 270 p.

[3] Pentru unele date personale şi aprecieri despre operă, cf. Florin Constantiniu, *Ciurea Dumitru*, în *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, ed. Ştefan Ştefănescu, Bucureşti, 1978, p. 99; Ştefan S. Gorovei, *Profesorul D. Ciurea la 70 de ani*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D. Xenopol»”, 21/1984, p. 723–725; Ionel Maftei, *Personalități ieşene*, vol. VI, Iaşi, 1996, p. 119–126; idem, *Istoricul Dumitru Ciurea – 95 de ani de la naştere,* în „Evenimentul”, Iaşi, 1 august 2009.

[4] D. Ciurea, *Studii şi comunicări…*, p. VIII.

Sintagma ultimă e tocmai aceea pe care prefaţatorul a socotit-o definitorie pentru D. Ciurea, fără ca ea să epuizeze vastul câmp de preocupări ale distinsului istoric. De altfel, chiar volumul de faţă începe cu un *Breviar de teoria istoriei*, la fel de bogat în informaţii şi conexiuni pe cât de extins ca orizont. Modelele oferite de profesorii săi ieşeni, Gheorghe I. Brătianu şi Andrei Oţetea mai ales, se simt în aceste iniţieri febrile, realizate în împrejurări deloc simple pentru autor. E destul să parcurgem titlurile din aparatul critic al acelui *breviar* pentru a estima oarecum imensul efort de lectură, analiză, sistematizare, D. Ciurea fiind mereu sensibil la relaţia intimă dintre teoria istoriei şi istoria universală.

Trebuie subliniat faptul că specializarea de la Şcoala Română din Roma (1937–1939), nespus de benefică, l-a făcut să cunoască, alături de orientările medievistice ale timpului, mai toate direcţiile de cercetare, asimilate temeinic şi puse la lucru mai apoi în propriile teme. Istoriografia generală (Giovani Villani, Antonio Bonfini, B. Castiglione, *Theatrum Europaeum* etc.), ca şi cea română, cu deschideri spre universalitate (D. Cantemir, N. Iorga, G. Brătianu, Ilie Minea ş.a.), i-au stârnit mereu interesul, alimentând studii de o certă actualitate cognitivă. Ca şi pentru un ilustru confrate apusean, Marc Bloch, istoria comportă mereu noutate, lăsând impresia unei căutări mereu neîmplinite[5].

Introducerea la *Moldova sub domnia lui M. Sturza*, mai mult ca orice alt text, constituie şi o veritabilă profesie de credinţă *en historien*. Autorul zugrăvea atunci, în 1947, un tablou sintetic al domeniului, de la Cicero la Schiller, de la Taine la Treitschke, de la Ranke la Charles Langlois, ultimul – un clasic al pozitivismului – fiind amintit anume pentru ideea că „în istorie numai lucrările de erudiţie au caracter ştiinţific", idee căreia D. Ciurea avea să-i rămână fidel până la capăt[6]. În legătură cu subiectul ales, Moldova „regulamentară", el se ralia oarecum la exemplul lui I.C. Filitti, elogiind „probitatea omului de ştiinţă", care se întemeia pe „o cantitate imensă de fapte", uneori în exces, pentru a-şi motiva concluziile[7]. Interesul său pentru factorul economic şi structurile sociale era stimulat deja de concepţia marxistă, privită ca „adevărată axiomă în istorie"[8]. „O operă de istorie, conchidea el, nu trebuie să fie pur descriptivă, ci prin folosirea largă a metodei comparative – dar fără exagerare – folosită şi în sociologie şi printr-o triere atentă a materialului să se degajeze liniile dominante ale problemei studiate"[9].

Ceea ce frapează la D. Ciurea, în oricare din studiile sale, e marea bogăţie informativă, unită cu o concizie maximă, autorul fiind preocupat mereu să nu omită nimic important, dar şi să facă o reală economie de cuvinte. „Non multa, sed multum", se poate spune şi în cazul său.

Nu s-a sfiit să atace marile teme (de unele s-a abuzat efectiv în epocă), de la romanitate şi continuitate în istoriografie, la trăsături ale societăţii medievale, centralizarea statului, epoca lui Mihai Viteazul, pusă sub semnul unităţii româneşti,

[5] Idem, *Moldova domnia lui Mihai Sturza*, p. 9.
[6] *Ibidem*, p. 11.
[7] *Ibidem*, p. 13.
[8] *Ibidem*, p. 200.
[9] *Ibidem*, p. 11.

aşezările rurale, politica externă, rolul personalității etc. Ştefan cel Mare se arată, în viziunea autorului, ca un „mare european”, pe temeiul izvoarelor cunoscute, dar cu elemente noi de conexiuni, context, exegeză.

Nu încape îndoială că dintre specialiştii care au marcat semnificativ discursul istoric, la noi, în secolul al XX-lea, profesorul D. Ciurea ocupă un loc proeminent, susceptibil să nutrească o reală posteritate, pe linia utilizării optime a spiritului erudit.

Volumul de studii şi comunicări, inserat de Stela Cheptea şi Gh. Buzatu în colecția *Românii în istoria universală*, e un bun suport sub acest unghi şi un îndemn la aprofundare exegetică.

Acad. ALEXANDRU ZUB

VI. DARE DE SEAMĂ

ACTIVITATEA SECȚIEI DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE PE ANUL 2011

În cursul anului 2011 membrii Secției, iar ulterior Adunarea generală a Academiei Române, au ales trei noi membri de onoare din străinătate: Andrei Eşanu din Republica Moldova, Cesare Alzati din Italia şi Stephen Fischer-Galați din S.U.A.

În conformitate cu prevederile înscrise în Statutul Academiei, Secția a desfăşurat o bogată activitate ştiințifică, concretizată în organizarea unor şedințe de comunicări, în înaintarea la Editura Academiei a unui nou volum din seria „Cărți de căpătâi", consacrat acad. David Prodan, dar mai cu seamă în coordonarea activității celor 15 institute din subordine. În acest sens, a organizat concursuri pentru funcția de director pentru: Institutul de Istorie „G. Barițiu", Institutul de Arheologie şi Istoria Artei şi Centrul de Studii Transilvane, toate din Cluj-Napoca, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului din Bucureşti, institutele de cercetări socio-umane din Craiova şi Târgu Mureş.

Şi în cursul anului 2011 s-a continuat lucrul la proiectul fundamental al Academiei Române – tratatul *Istoria Românilor*, ediția a II-a –, reuşindu-se pregătirea pentru tipar a următoarelor trei volume (IV, V şi VI), la care şi-au adus o substanțială contribuție unii dintre membrii Secției (acad. Ştefan Ştefănescu, acad. Camil Mureşanu, acad. Ioan-Aurel Pop, prof. univ. dr. Victor Spinei, m.c., prof. univ. dr. Paul Niedermaier, m.c.). Totodată, membrii Secției au desfăşurat o foarte bogată activitate de cercetare, concretizată în publicarea unor importante volume de autor, în studii şi articole apărute în reviste din țară şi din străinătate, în participarea la activități ştiințifice interne şi internaționale, în activități didactice.

Ca şi în anii anteriori, membrii Secției de Ştiințe Istorice şi Arheologie, ai celor 15 institute de profil din subordine, ai comisiilor naționale şi ai celor mixte de istorie au desfăşurat o activitate bogată şi variată, concretizată în îndeplinirea tuturor proiectelor prevăzute în planurile de cercetare, în publicarea de cărți, studii şi articole, în organizarea de sesiuni ştiințifice, simpozioane şi mese rotunde, în participarea la reuniuni ştiințifice naționale şi internaționale etc.

Din dările de seamă ale celor 15 institute de profil rezultă că atenția a fost concentrată cu precădere spre îndeplinirea proiectelor şi programelor, unele dintre acestea – colecția națională de izvoare, întocmirea de instrumente de lucru (bibliografii, dicționare etc.), editarea operei înaintaşilor – înscriindu-se între programele prioritare ale Academiei Române. Activitatea de cercetare a membrilor Secției şi a institutelor din subordine s-a concretizat în publicarea a peste 300 de cărți (volume de autor, volume colective, ediții critice), peste 1200 de studii şi articole, apărute în publicații de specialitate din țară şi din străinătate (inclusiv în

reviste cotate ISI). S-au continuat seriile: *Documenta Romaniae Historica, Călători străini despre Țările Române, Documente privind Revoluția de la 1848 în Țările Române, Mişcarea națională din Transilvania între 1849–1918, Atlas istoric al oraşelor din România, Bibliografia istorică a României, Dicționarul istoric al localităților Olteniei, Mărturii românești peste hotare, Études byzantines et post-byzantines.* Se cuvine menționată şi apariția primului volum din *Enciclopedia regimului comunist. Represiunea.*

Acestora li se adaugă publicarea „la zi" a periodicelor de specialitate: „Revue Roumaine d'Histoire", „Revista istorică", „Dacia", „Materiale şi cercetări de arheologie", „Arheologia Moldovei", „Ephemeris Napocensis", „Ars Transsilvaniae", „Transylvanian Review", „Analele Bucovinei", „Historia Urbana", „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", „Arhivele Olteniei", anuarele institutelor din Cluj-Napoca, Târgu Mureş şi Craiova. Dintre acestea, „Transylvanian Review" este cotată ISI, iar „Dacia" – A, restul revistelor institutelor fiind cotate B+ şi B.

În pofida faptului că în anul 2011 Academia nu a mai acordat granturi, unele institute au depus serioase eforturi în vederea obținerii de contracte extrabugetare. Se cuvine menționată participarea colectivului Institutului de Arheologie „V. Pârvan" la programul național de cercetări arheologice. În pofida lipsei fondurilor destinate săpăturilor, au fost efectuate, în colaborare cu muzeele, cercetări la obiectivele de importanță națională de la: Histria, Cârlomăneşti, Ciuperceni, Adamclisi, Schela Cladovei, Arganum, Păcuiul lui Soare, Târgşoru Vechi, din diverse aşezări din Moldova şi Transilvania etc.

Activitatea de doctorat (cu şi fără frecvență) s-a desfăşurat conform programelor, în cele cinci institute acreditate, numărul celor care au obținut calitatea de doctor în istorie fiind de 18. Activitatea programelor postdoctorale (POSDRU), începută în anul anterior, în care sunt angrenați cercetători de la principalele institute de profil, precum şi membri ai Secției, a continuat şi în 2011.

Chiar dacă mai puține decât în anii trecuți, numărul săptămânilor de schimb alocate institutelor din subordinea Secției au fost folosite la maximum de cercetători pentru documentare în vederea realizării temelor din plan. Ei au beneficiat de stagii în: Bulgaria, Grecia, Italia, Israel, Polonia, Republica Moldova, Rusia, Suedia, Turcia, Ucraina, Ungaria etc. Menționăm că rezultatele deplasărilor externe ale cercetătorilor se regăsesc în lucrările de plan, ca şi în studiile şi cărțile (volume de documente, monografii) publicate de aceştia.

Deosebit de active au fost şi în cursul anului 2011 cele două comisii naționale: Comisia de genealogie, heraldică şi sigilografie (preşedinte acad. Dan Berindei) şi Comisia de istoria oraşelor (preşedinte prof. univ. dr. Paul Niedermaier, m.c.). Activitatea comisiilor mixte de istorie s-a desfăşurat conform planului stabilit.

În activitatea lor, institutele s-au confruntat însă cu o serie de dificultăți, între care pe primul plan s-au situat cele care vizează politica de personal. În imposibilitatea angajării unor noi cercetători, s-a impus redistribuirea unor sarcini pentru a se asigura buna funcționare a activității de cercetare. Greutăți au fost întâmpinate şi în promovarea cercetătorilor la gradele I şi II, criteriile cu care se operează în prezent, înscrise în ordinul MECTS din 27 iulie 2011, dezavantajând serios ştiințele

umaniste. De asemenea, s-au întâmpinat greutăți şi în privința acoperirii insuficiente a finanțărilor necesare conservării patrimoniului cultural al unor institute, a celor destinate achiziționării de aparatură performantă, a îmbogățirii bibliotecilor de specialitate.

O situație alarmantă se înregistrează în cazul institutelor ale căror clădiri au fost revendicate: Institutul de Arheologie şi Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" din Iaşi. Găsirea unor spații adecvate muncii de cercetare, cu biblioteci şi depozite de materiale la îndemâna cercetătorilor, se impune de urgență, după cum se cuvin alocate fonduri pentru repararea altora: Casa „Macca" din Bucureşti în care îşi desfăşoară activitatea Institutul de Arheologie „V. Pârvan" ori clădirea Institutului de Cercetări Socio-Umane din Craiova.

În cazul revistelor de specialitate, se remarcă insuficiența tirajelor, ca şi ritmul defectuos de difuzare a acestora, atât în țară, cât mai cu seamă în străinătate. Propunem să se renunțe la trimiterea lor peste hotare de către serviciile Bibliotecii Academiei Române, fondurile pentru expediere urmând a fi alocate direct institutelor.

În pofida tuturor acestor greutăți, se cuvine apreciat faptul că membrii institutelor din domeniul arheologiei şi istoriei au desfăşurat, în cursul anului 2011, o activitate meritorie, răsplătită prin premii ori prin alegerea în organisme ştiințifice internaționale de prestigiu. Prin cărțile şi studiile publicate, prin nivelul ridicat al conferințelor susținute la diverse manifestări interne şi internaționale, prin consilierea în diverse probleme de interes național, membrii Secției şi ai institutelor de specialitate din subordine s-au afirmat ca prezențe active în viața ştiințifică în general şi a Academiei îndeosebi.

Acad. ALEXANDRU VULPE
Preşedinte

VII. PREMII

LISTA LUCRĂRILOR DISTINSE CU PREMII ALE ACADEMIEI ROMÂNE PE 2009

PREMIUL „VASILE PÂRVAN”

Titlul lucrării:	*Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*
Autor:	Mihai Gligor
Recomandare:	Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia
Referate:	acad. Alexandru Vulpe conf. univ. dr. Valer Moga

Titlul lucrării:	*The Roman Coins from Potaissa. Legionary Fortress and Ancient Town*
Autor:	Mariana Pîslaru
Recomandare:	prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, m.c.
Referate:	acad. Alexandru Vulpe prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, m.c.

PREMIUL „DIMITRE ONCIUL”

Titlul lucrării:	*Aşezarea din secolele XII–XIII de la Bratei*
Autor:	Adrian Ioniță
Recomandare:	Institutul de Arheologie „V. Pârvan”
Referate:	prof. univ. dr. Victor Spinei, m.c. prof. univ. dr. Antal Lukacs

PREMIUL „GEORGE BARIȚIU”

Titlul lucrării:	*Reformismul austriac şi administraţia din Transilvania în secolul al XVIII-lea*
Autor:	Anton E. Dörner
Recomandare:	Institutul de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca
Referate:	prof. univ. dr. Şerban Papacostea, m.c. prof. univ. dr. Ladislau Gyémánt

PREMIUL „MIHAIL KOGĂLNICEANU”

Titlul lucrării:	*Căsătoria în Nord-Vestul Transilvaniei (a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX). Condiționări exterioare şi strategii maritale*
Autor:	Mircea Brie
Recomandare:	Centrul de Studii Transilvane din Cluj-Napoca
Referate:	acad. Florin Constantiniu dr. Ioan Bolovan

Titlul lucrării:	*Reşedinţele boiereşti din Ţara Românească şi Moldova în secolele XIV–XVI*
Autor:	Cristian Nicolae Apetrei
Recomandare:	prof. univ. dr. Victor Spinei, membru corespondent
Referate:	prof. univ. dr. Victor Spinei, m.c. dr. Ionel Cândea

PREMIUL „NICOLAE BĂLCESCU”

Titlul lucrării:	*Boierii Glogoveni*
Autor:	Ileana Cioarec
Recomandare:	Institutul de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopşor” din Craiova
Referate:	acad. Dinu C. Giurescu prof. univ. dr. Dinică Ciobotea

PREMIUL „ALEXANDRU D. XENOPOL”

Titlul lucrării:	*Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European Cultures*
Autor:	Andrei Oişteanu
Recomandare:	Institutul de Istoria Religiilor
Referate:	acad. Alexandru Vulpe acad. Răzvan Theodorescu

Titlul lucrării:	*Viaţa economică a României 1918–1948*
Autor:	Nicolae Păun
Recomandare:	Centrul de Studii Transilvane din Cluj-Napoca
Referate:	acad. Dinu C. Giurescu prof. univ. dr. Nicolae Bocşan

PREMIUL „NICOLAE IORGA”

Titlul lucrării:	*Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*
Autor:	Ştefan Lemny
Recomandare:	Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iaşi
Referate:	acad. Alexandru Zub prof. univ. dr. Gheorghe Cliveti

Titlul lucrării:	*Valori universale ale operei lui Dimitrie Cantemir*
Autor:	Mihaela-Elena Ciocoiței
Recomandare:	acad. Ştefan Ştefănescu
Referate:	acad. Ştefan Ştefănescu prof. univ. dr. Zamfira Mihail

PREMIUL „EUDOXIU HURMUZAKI”

Titlul lucrării:	*Primarii Bucureştilor 1864–1949*
Autor:	Ion Vitan
Recomandare:	acad. Dan Berindei
Referate:	acad. Dan Berindei acad. Ştefan Ştefănescu

Titlul lucrării:	*Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687–1807*
Autor:	Aurel Vîlcu
Recomandare:	Institutul de Arheologie „V. Pârvan”
Referate:	prof. univ. dr. Nicolae Edroiu, m.c. dr. Eugen Nicolae